VOLUME—I

SARVAMULA GRANTHĀH

PRASTHĀNATRAYI

[*With the versions of the oldest manuscript of Sri Hrishikesha Thirtha, one of the direct disciples of Sri Anandathirtha*]

SRI ĀNANDATHIRTHA BHAGAVATPĀDA

[SRI MADHWACHARYA]

AKHILA BHĀRATA

MĀDHWA MAHĀ MANDALA

PUBLICATION

SARVAMULA GRANTHĀH

[WORKS OF SRI MADHWACHARYA]

VOLUME–I [PRASTHANATRAYI]

This is an Akhila Bharatha
Madhwa Maha Mandala Publication
under the Presidentship of
SRI RAGHUVALLABHA THIRTHA
OF SRI PALIMAR MUTT, UDIPI

Editing :
BANNANJE GOVINDACHARYA
Isavasyam, UDIPI–3

Finance :
K. NARAYANA RAU
Gadag

Printing :
M. H. KAUJALGI
BRINDAVAN PRINTERS AND PUBLISHERS (P) LTD.
12/13 Lalbagh Fort Road, Bangalore-4

Copies available at :
AKHILA BHARATA MADHWA MAHAMANDALA
POORNAPRAJNA VIDYAPEETHA
Poornaprajna Nagara, Bangalore-28

Price :
Rs. ~~Eighty~~ [Complete Set]

सर्वमूलग्रन्थाः

श्रीमदाचार्यपादशिष्यप्रवरश्रीहृषीकेशतीर्था-
दिलिखितप्रतनतरकोशानुसारिपाठसंवलितम् ,
पाठान्तरविशेषटिप्पण्यादिभिरुपोद्बलितम् ,
प्रस्थानत्रयव्याख्यारूपं प्रथमं सम्पुटम्

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाः

अखिलभारतमाध्वमहामण्डलप्रकाशनम्

प्रकाशनाध्यक्षाः

श्रीरघुवल्लभतीर्थश्रीपादाः

श्रीपलिमारुमठः

उडुपी

*

सम्पादकः

बन्नञ्जे गोविन्दाचार्यः

ईशावास्यम्

उडुपी—३

*

शोधनकाले सहकर्तारः

बी. अनन्तकृष्ण उपाध्यायः

ए. नारायणतन्त्री

(दि.) एस्. नारायणाचार्यः

एस्. अनन्तरामाचार्यः

पादूरु वेङ्कटरमण आहितानलः

*

आर्थिकनिर्वहणम्

के. नारायणराव्

गदग

*

प्राप्तिस्थानम्

अखिलभारतमाध्वमहामण्डलम्

पूर्णप्रज्ञविद्यापीठमन्दिरम्

पूर्णप्रज्ञनगरम्

बेङ्गलूर्—२८

*

मूल्यम्

(समग्रस्य सम्पुटत्रयस्य)

अशीतिरूप्यकाणि

पूर्वं वक्तव्यम्

बहोः कालात् श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादानां सर्वमूलग्रन्था मुद्रिताः पुस्तकापणेषु नोपलभ्यन्त इति प्रकाशम्। तेन च सर्वापि सर्वमूलकृतिरेकत्र सम्पुटीकृत्य मुद्रिता करणीयेति सर्वेषामपि माध्वविदुषामैककण्ठ्यमासीत्।

अथच भगवत्पादानां शिष्यप्रवरेण साक्षादेव देवगुरुमुखात् सर्वमूलकृतीः श्रुतवता श्रीहृषीकेशतीर्थश्रीपादेन सर्वेऽपि भगवत्पादकृता ग्रन्थाः स्वहस्तेन लिपिबद्धाः कृताः। सा च पूजार्हा कृतिः सम्प्रत्यस्मन्मठे संरक्षिता वर्तते। ततश्च साक्षादधिकृततया ग्रन्थकर्तृपाठपरम्परेदानीमपि सुरक्षितेति महानयमाचार्यपादानामनुग्रह एव। प्रायः, सप्तशतवर्षेभ्यः पुरातनी, आचार्यपादसमकालीना तालपत्रमयी कृतिरियमेकैवेति भाति। तत्र पुनराचार्यपादशिष्येष्वन्यतम एव तत्कृतीः सङ्कलय्यैवमस्मत्कृते विलिख्य न्यधापयदित्यपूर्वोऽयं योगः।

तेन च वयं विचारयन्तोऽभूम, एतावन्तं कालममुद्रित आचार्यपादकृतीनां प्रतनः पाठः समग्रोऽपीदम्प्रथमतया सद्ग्रन्थस्तत्त्वबुभुत्सुभ्यो देय इति। तदर्थं च प्रथमं मुद्रणाय प्रयतितं च। तदानीमेव श्रीयुतः के· नारायणराव् महाशयः सात्त्विकश्रद्धया सर्वमूलमुद्रणाय सर्वमार्थिकसाहाय्यं दातुं स्वयं पुर आगमत्। तदात्वे माध्वमहामण्डलाध्यक्षाः श्रीपेजावरमठाधीशाः श्रीविश्वेशतीर्थश्रीपादा एतां प्रवृत्तिमस्मासु सूचयामासुः। मुद्रणाय प्रयतन एकत्र प्रेरणा, तत्समकालमेव साहाय्यदानायापरत्र प्रेरणेति भगवत्तमानामाचार्यपादानामेवेयमनुग्रहप्रसररीतिः।

ततश्चास्मन्मठे सुरक्षितं प्रतनपाठं मुद्रयित्वा श्रीमाध्वमहामण्डलद्वारा प्रकाशनाय सम्प्रति पर्यायपीठमधिरूढेभ्यः श्रीपेजावरमठाधीशश्रीविश्वेशतीर्थश्रीपादेभ्यः प्रादाम। सम्प्रति च श्रीभण्डारकेरिमठाधीशश्रीविद्यामान्यतीर्थश्रीपादानां मण्डलाध्यक्ष्ये तस्यैतस्योद्दिष्टस्य प्रकाशनस्य प्रथमं सम्पुटं श्रीमध्वनवमीमहोत्सवपुण्यावसरे प्राकाश्यमानीयत इति कस्य नाम न सन्तोषपदम्। आशास्महे, अवशिष्टोऽपि ग्रन्थभागः सम्पुटद्वयात्मनाऽचिरादेवाध्येतॄणां हस्तमेतीति।

अत्र प्रकाशनावसरे, मूलकोशादिपरिशोधनेन, पाठान्तरविवेचनेन, तथोपयुक्तस्थलेषु समुचितटिप्पण्यादिसंयोजनेन च प्रकाशनं सवैदुष्यं सम्पाद्य आचार्यपादसेवायां महान्तं भागं निरूढवतः श्रीमतो बन्नञ्जेपदोपाह्वस्य गोविन्दाचार्यस्य श्रीमदाचार्यपादानामनुग्रहः सदा रक्षा भवत्विति सहार्दमाशास्महे।

अथचास्मिन् कोशान्तरसन्तुलनादिकर्मणि सहकृतवतां सर्वेषां विदुषां श्रेयः प्रशास्यते। तथा, एतन्मुद्रणाद्युपयुक्तनिखिलार्थसार्थदानेन श्रीमान् के· नारायणराव् महाशयः आत्मनो दानित्वं सफलीचकार। आत्मनोऽर्थं सार्थं चकार। शुभायतिं शुभोदर्कं च तस्य दानं श्रेयसा प्रेयसा च तं संयोजयतु। मुद्रणकर्मणि श्रद्धया कृतश्रमं श्रीकौजलगीमहोदयं सानन्दमभिनन्दामहे।

सर्वानपि भगवान् शुभेन संयोजयत्विति—

माघशुक्लनवमी
[मध्वनवमी]
शकाब्दा: १८९०

प्रकाशनाध्यक्षाः
श्रीरघुवल्लभतीर्थश्रीपादाः
श्रीपलिमारुमठः
उडुपी (रूप्यपीठपुरम्)

प्रस्थानत्रयी

श्रीभगवद्गीताप्रस्थानम्

भाष्यम्

ॐ ॥ देवं नारायणं नत्वा सर्वदोषविवर्जितम् ।
परिपूर्णं गुरूंश्चान् गीतार्थं वक्ष्यामि लेशतः ॥

नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिर्ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्थितो ज्ञानप्रदर्शनाय भगवान् व्यासोऽवततार । ततश्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनात् वेदार्थाज्ञानाच्च संसारे क्लिश्यमानानां वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां च धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति कृपालुः सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितां तदनुक्तकेवलेश्वर-ज्ञानदृष्टार्थयुक्तां च सर्वप्राणिनामवगाह्यानवगाह्यरूपां केवलभगवत्स्वरूपपरां परोक्षार्थां महा-भारतसंहितामचीक्लृपत् ।

तात्पर्यम्

ॐ ॥ समस्तगुणसम्पूर्णं सर्वदोषविवर्जितम् ।
नारायणं नमस्कृत्य गीतातात्पर्यमुच्यते ॥

"शास्त्रेषु भारतं सारं तत्र नामसहस्रकम् । वैष्णवं कृष्णगीता च तज्ज्ञानान्मुच्यतेऽञ्जसा । न भारतसमं शास्त्रं कुत एवानयोः समम् । भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा । देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्ऋषिभिश्च समन्वितैः । व्यासस्यैवाऽऽज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम् । महत्त्वाद् भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते । स्वयं नारायणो देवैर्ब्रह्मरुद्रेन्द्रपूर्वकैः । अर्थितो व्यासतां प्राप्य केवलं तत्त्वनिर्णयम् । चकार पञ्चमं वेदं महाभारतसञ्ज्ञितम् " इति ब्रह्माण्डे ।

तत्र साक्षादिन्द्रावतारमुत्तमाधिकारिणमात्मनः प्रियतममर्जुनं क्षत्रियाणां विशेषतोऽपि परमधर्मं नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहं बन्धुस्नेहादधर्मत्वेनाऽऽशङ्क्य ततो निवृत्तप्रायं स्वविहितवृत्त्या भक्त्या भगवदाराधनमेव परमो धर्मः, तद्विरुद्धः सर्वोऽप्यधर्मः, भगवदधीनत्वात् सर्वस्येति बोधयति भगवान् नारायणः । सर्वं चैतदत्रैवावगम्यते—

तच्चोक्तम्—

"लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः संसारे क्लेशिनं जनम्। वेदार्थाज्ञमधीकारवर्जितं च स्त्रियादिकम्। अवेक्ष्य प्रार्थयामासुर्देवेशं पुरुषोत्तमम्। ततः प्रसन्नो भगवान् व्यासो भूत्वा च तेन च। अन्यावताररूपैश्च वेदानुक्तार्थभूषितम्। केवलेनाऽत्मबोधेन दृष्टं वेदार्थसंयुतम्। वेदादपि परं चक्रे पञ्चमं वेदमुत्तमम्। भारतं पञ्चरात्रं च मूलरामायणं तथा। पुराणं भागवतं चेति सम्भिन्नः शास्त्रपुङ्गवः" इति नारायणा-

---

"अथ चेत् त्वं धर्म्यमिमं सङ्ग्रामं न करिष्यसि। ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि" (२-३३) इत्यादिना युद्धस्य स्वधर्मत्वम्। "यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः। श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्। स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः।" (१८-४६, ४७), सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः। इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम्। मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु। मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे। सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः" (१८-६४–६६) इत्यादिना स्वधर्मेण भगवदाराधनस्यैव कर्तव्यत्वं तदन्यस्य त्याज्यत्वं च। "नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया। शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा। भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन। ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप" (११–५३,५४) इत्यादिना विष्णुभक्तेरेव सर्वसाधनोत्तमत्वं परोक्षापरोक्षज्ञानयोर्ज्ञानिनोऽपि मोक्षस्य तदधीनत्वं च। "मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः। निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव" (११–५५) इत्यादिना भक्तस्यापि तत्कर्म विकर्मत्यागश्च। "कुरु कर्मैव तस्मात् त्वं पूर्वैः पूर्वतरैः कृतम्" (४–१५) इत्यादिना ज्ञानिनोऽपि भगवत्कर्म। "सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम। देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः।" (११–५२), "इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम्।" (१८–६४), "दैवी सम्पद् विमोक्षाय निबन्धायाऽसुरी मता। मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव।" (१६–५), "महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः। भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्" (९-१३), "दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम्" (११–९) इत्यादिनाऽर्जुनस्योत्तमाधिकारित्वमपरोक्षज्ञानित्वं च। "न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः। अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः। यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्। असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते। बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः।" (१०-२–४), "महर्षयः सप्त पूर्वे" (१०–६), "एतां विभूतिं योगं च" (१०–७), "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते। इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः।" (१०–८), "तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयामि" (१०–११), "तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्।" (१२–७), "भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्। सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा

ष्टाक्षरकल्पे ; "ब्रह्माऽपि तन्न जानाति ईषत् सर्वोऽपि जानति। बह्वर्थमृषयस्तत्तु भारतं प्रवदन्ति हि" इत्युपनारदीये ; "ब्रह्माद्यैः प्रार्थितो विष्णुर्भारतं स चकार ह। यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयाः सर्वजन्तुभिः" इति नारदीये ; "भारतं चापि कृतवान् पञ्चमं वेदमुत्तमम्। दशावरार्थं सर्वत्र केवलं विष्णुबोधकम्। परोक्षार्थं तु सर्वत्र वेदादप्युत्तमं तु यत्" इति स्कान्दे ; "यदि विद्याच्चतुर्वेदान् साङ्गोपनिषदान् द्विजः। न चेत् पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद् विचक्षणः।", "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्। बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रचलिष्यति।", "मन्वादि केचिद् ब्रुवते ह्यास्तीकादि तथाऽपरे। तथोपरिचराद्यन्ये भारतं परिचक्षते।", "भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा। देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्ऋषिभिश्च समन्वितैः। व्यासस्यैवाज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम्" "महत्त्वाद् भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते। निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते।", "यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित्", "विराटोद्योगसारवान्"—

मां शान्तिमृच्छति।" (५–२९), "ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः। यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते।" (७–२), "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा। मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय। मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव।" (७–६,७), "इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे। ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्। राजविद्या राजगुह्यम्" (९–१,२), "मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना। मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः।" (९–४), "भूतभृन्न च भूतस्थः" (९–५), "न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः" (११–४३), "परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम्।" (१४–१), "मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्। सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत।" (१४–३), "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च। शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च।" (१४–२७), "द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः। यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः। यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्। स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत। इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ। एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत।" (१५-१६–२०), "न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन। नानवाप्तमवाप्तव्यम्" (३–२२) इत्यादिना सर्वस्माद् भगवतो भेदः, सर्वस्य तदधीनत्वम्, तस्यानन्याधीनत्वं सर्वोत्तमत्वं सर्वगुणपूर्णत्वम्, सर्वशास्त्राणां तत्परत्वं तथा तज्ज्ञानादेव मोक्ष इत्यादि।

"अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्ध्यः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता।", "पश्य न्नपीममात्मानं कुर्यात् कर्माविचारयन्। यदात्मनः सुनियतमानन्दोत्कर्षमाप्नुयात्।

इत्यादितद्वाक्यपर्यालोचनया, ऋषिसम्प्रदायात्, "को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद् भवेत्" इत्यादिपुराणग्रन्थान्तरगतवाक्यार्थान्यथाऽनुपपत्त्या, नारदाध्ययनादिलिङ्गैश्चावसीयते। कथमन्यथा भारतनिरुक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः? प्रसिद्धश्च सोऽर्थः। कथं चान्यस्य न कर्तुं शक्यते? ग्रन्थान्तरगतत्वाच्च नाविद्यमानस्तुतिः। न च कर्तुरेव। इतरत्रापि साम्यात्। तत्र च सर्वभारतार्थसङ्ग्रहां वासुदेवार्जुनसंवादरूपां भारतपारिजातमधुभूतां गीतामुपनिबबन्ध। तच्चोक्तम्—

"भारतं सर्वशास्त्रेषु भारते गीतिका वरा। विष्णोः सहस्रनामापि ज्ञेयं पाठ्यं च तद् द्वयम्" इति महाकौर्मे। "स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने" इत्यादि च ॥*॥

भक्त्या प्रसन्नः परमो दद्याज्ज्ञानमनाकुलम्। भक्तिं च भूयसीं ताभ्यां प्रसन्नो दर्शनं व्रजेत्। ततोऽपि भूयसीं भक्तिं दद्यात् ताभ्यां विमोचयेत्। मुक्तोऽपि तद्वशो नित्यं भूयो भक्तिसमन्वितः। साध्यानन्दस्वरूपैव भक्तिर्नैवात्र साधनम्। ब्रह्मरुद्ररमादिभ्योऽप्युत्तमत्वं स्वतन्त्रताम्। सर्वस्य तदधीनत्वं सर्वसद्गुणपूर्णताम्। निर्दोषत्वं च विज्ञाय विष्णोस्तत्राखिलाधिकः। स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तः सर्वोपायोत्तमोत्तमः। तेनैव मोक्षो नान्येन दृष्ट्यादिस्तस्य साधनम्। अधमाधिकारिणो मर्त्या मुक्तावृष्यादिकाः समाः। अधिकार्युत्तमा देवाः प्राणस्तत्रोत्तमोत्तमः। नैव देवपदं प्राप्ता ब्रह्मदर्शनवर्जिताः। तिरोहितं तथाऽप्येते शृण्वन्ति क्रीडयाऽथवा। बहुवारतदभ्यासात् तिरोभावोऽपि नो भवेत्। यथा व्यासानुशिष्टानां देवानां क्षत्रजन्मनाम्। पार्थानामतिरोधानं ज्ञानं सुस्थिरतां गतम्।", "अस्य देवस्य मीळ्हुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः। विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत्।", "एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नच शङ्करः। स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत् तत एते व्यजायन्त विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्रा इति।", "एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः।", "वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा नच शङ्करः।", "यं यं कामयते विष्णुस्तं ब्रह्माणं च शङ्करम्। शक्रं सूर्यं यमं स्कन्दं कुर्यात् कर्ताऽस्य न क्वचित्", "सर्वोत्कर्षे देवदेवस्य विष्णोर्महा तात्पर्यं नैव चान्यत्र सत्यम्। अवान्तरं तत्परत्वं तदन्यत् सर्वागमानां पुरुषार्थस्ततोऽतः।", इति पैङ्गिश्रुतिः। "परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति।", "अनन्तगुणमाहात्म्यो निर्दोषो भगवान् हरिः। न समो वाऽधिको वाऽपि विद्यते तस्य कश्चन। नाऽसीन्नच भविष्यो वा परतः स्वत एव च" इत्यादिश्रुतेश्च।

"यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्" इत्यादि तु मुक्तविषयम्—

"यस्त्वेवाऽत्मरतो मुक्तः कार्यं तस्यैव नास्ति हि। तस्मात् कुर्वीत कर्माणीत्याह कृष्णोऽर्जुनं स्मयन्" इति च स्कान्दे।

"ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानाम्" इत्यादि तु बाह्यकर्मसङ्कोचापेक्षया—

"न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्" (३–५), "शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः।" (३–८), "एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।

प्रथमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १

सञ्जय उवाच

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित् कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान् निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य सञ्ज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १०

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्" (१८-६), "ज्ञानी च कर्माणि सदोदितानि कुर्यादकामः सततं भवेत।", "न सर्वकर्मणां त्यागः कस्यचिद् भवति क्वचित्। त्यागिनो यतयोऽपि स्युः सङ्कोचाद् बाह्यकर्मणाम्" इत्यादि। "उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः" इत्यादि चोत्पन्नज्ञानतिरोभावनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३

ततः श्वेतहयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खं दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २०

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते

अर्जुन उवाच

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१

यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३

सञ्जय उवाच

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥ २५

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ॥ २६

श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान् ॥ २७

कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९

गाण्डीवं स्रंसते हस्तात् त्वक् चैव परिदह्यते ।
नच शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३०

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
नच श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण नच राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५

निहत्य धार्तराष्ट्रान् नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाऽश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४०

अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥ ४१

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ H ४४

अहो बत महत् पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद् राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वार्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७

इति श्रीभगवद्गीतायां प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १

भगवानुवाच

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३

अर्जुन उवाच

कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।
हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५

नचैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वा धर्मसम्मूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७

नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीम्बभूव ह ॥ ९

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १०

भगवानुवाच

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११

तत्र सेनयोर्मध्ये बान्धवादिमोहजालसंवृतं विषीदन्तम् अर्जुनं भगवानुवाच । प्रज्ञावादान् स्वमनीषोत्थवचनानि । कथमशोच्याः ? गतासून् ॥११॥

नत्वेवाहं जातु नाऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
नचैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२

किमिति ? नत्वेवाहम् । ईश्वरनित्यत्वस्याप्रस्तुतत्वाद् दृष्टान्तत्वेनाऽह—नत्वेवेति । यथाऽहं नित्यः सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धः, एवं त्वमेते जनाधिपाश्च नित्याः ॥१२॥

प्रकर्षेण जानन्तीति प्रज्ञाः । तद्वादः प्रज्ञावादः । प्राज्ञमतविरुद्धवादं वदसि । कथम् ? गतासून् ॥११॥ बन्धुस्नेहाद्धि त्वया स्वधर्मनिवृत्तिः क्रियते । तत्र देहनाशभयात् किंवा चेतननाशभयात् ? देहस्य सर्वथा विनाशित्वान्न तत्र भये प्रयोजनम् । नच चेतननाशभयात् । तस्याविनाशित्वादेव । न तावत् परमचेतनस्य मम नाशोऽस्ति । एवमेव तवान्येषां च—

"नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" इत्यादिश्रुतेः ।

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३

देहिनो भाव एतद् भवति ; तदेवासिद्धमिति चेत् , न—देहिनोऽस्मिन् । यथा कौमारादिशरीरभेदेऽपि देही तदीक्षिता सिद्धः, एवं देहान्तरप्राप्तावपि ; ईक्षितृत्वात् । नहि जडस्य शरीरस्य कौमाराद्यनुभवः सम्भवति । मृतस्यादर्शनात् । मृतस्य वाय्वाद्यपगमादनुभवाभावः ; अहं मनुष्य इत्याद्यनुभवाच्चैतत् सिद्धमिति चेत् , न । सत्येवाविशेषे देहे सुप्त्यादौ ज्ञानादिविशेषादर्शनात् । समश्चाभिमानो मनसि । काष्ठादिवच्च । श्रुतेश्च । प्रामाण्यं च प्रत्यक्षादिवत् । नच बौद्धादिवत् । अपौरुषेयत्वात् । नह्यपौरुषेये पौरुषेयाज्ञानादयः कल्पयितुं शक्याः । विना च कस्यचिद् वाक्यस्यापौरुषेयत्वं सर्वसमयाभिमतधर्माद्यसिद्धिः । यश्च तौ नाङ्गीकुरुते नासौ समयी । अप्रयोजकत्वात् । माऽस्तु धर्मोऽनिरूप्यत्वादिति चेत् , न । सर्वाभिमतस्य प्रमाणं विना निषेद्धुमशक्यत्वात् । नच सिद्धिरप्रामाणिकस्येति चेत् , न । सर्वाभिमतेरेव प्रमाणत्वात् । अन्यथा सर्ववाचिकव्यवहारासिद्धेश्च । नच मया श्रुतमिति तव ज्ञातुं शक्यम् । अन्यथा वा प्रत्युत्तरं स्यात् । भ्रान्तिर्वा तव स्यात् । सर्वदुःखकारणत्वं वा स्यात् । एको वाऽन्यथा स्यात् । रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्य कर्तुरज्ञानादिदोषशङ्का स्यात् । नचादोषत्वं स्ववाक्येनैव सिद्ध्यति । नच येन केनचिदपौरुषेयमित्युक्तमुक्तवाक्यसमम् । अनादिकालपरिग्रहसिद्धत्वात् । अतः प्रामाण्यं श्रुतेः । अतः कुतर्के धीरस्तत्र न मुह्यति ॥

अथवा, जीवनाशं देहनाशं वाऽपेक्ष्य शोकः ? न तावज्जीवनाशम् । नित्यत्वादित्याह—नत्वेवेति । नापि देहनाशमित्याह–देहिन इति । यथा कौमारादिदेहहानेन जरादिप्राप्तावशोकः, एवं जीर्णादिदेहहानेन देहान्तरप्राप्तावपि ॥१३॥

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४

तथाऽपि तद्दर्शनाभावादिना शोक इति चेत् , नेत्याह—मात्रास्पर्शा इति । मीयन्त इति मात्रा विषयाः । तेषां स्पर्शाः सम्बन्धाः । त एव शीतोष्णसुखदुःखदाः । देहे शीतोष्णादिसम्बन्धाद्धि शीतोष्णाद्यनुभव आत्मनः । ततश्च सुखदुःखे । नह्यात्मनः स्वतो दुःखादिः सम्भवति । कुतः ? आगमापायित्वात् । यद्यात्मनः स्वतः स्युः सुप्तावपि स्युः । अतो यतो मात्रास्पर्शा

"स्वदेहयोगविगमौ नाम जन्ममृती पुरा । इष्येते ह्येव जीवस्य मुक्तेर्नतु हरेः क्वचित्"
इति स्कान्दे ।

ईश्वरस्यापि युद्धगतत्वान्मोहात् तस्याप्युभयविधानित्यत्वशङ्काप्राप्तौ तदपि निवार्यते—न त्वेवाहमिति । यद्यप्येषा शङ्काऽर्जुनस्य नास्ति । तथाऽपि प्राप्तलोकोपकारार्थं भगवता निवार्यते । एकान्ते कथयन्नपि व्यासरूपेण तदेव लोके प्रकाशयिष्यति हि ॥१२॥ मम स्वकीयदेहान्तरप्राप्तिरपि नास्तीति दर्शयितुं देहिन इति विशेषणम् । भवदादीनां सा भविष्यतीत्यपि शोको न कर्तव्यः । देहस्येदानीमप्यन्यथात्वदर्शनात् ॥ १३ ॥ तददर्शनादिनिमित्तं सोढव्यमित्याह–

जाग्रदादावेव ते सन्ति नान्यदेति तदन्वयव्यतिरेकित्वात् तन्निमित्ता एव नाऽऽत्मनः स्वतः। आत्मनश्च तैर्विषयविषयिभावसम्बन्धादन्यः सम्बन्धो नास्ति। नचागमापायित्वेऽपि प्रवाहरूपेण नित्यत्वमस्ति। सुप्तिप्रलयादावभावादित्याह—अनित्या इति। अतश्चात्मनो देहाद्यात्मभ्रम एव सुखदुःखकारणम्। अतस्तद्विमुक्तस्य बन्धुमरणादिदुःखं न भवति। अतोऽभिमानं परित्यज्य तान् शीतोष्णादीन् तितिक्षस्व ॥१४॥

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५

अतः प्रयोजनमाह–यं हीति। यमेते मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति पुरिशयमेव सन्तम्। शरीरसम्बन्धाभावे सर्वेषामपि व्यथाभावात् पुरुषमिति विशेषणम्। कथं न व्यथयन्ति? समदुःखसुखत्वात्। तत् कथम्? धैर्येण ॥१५॥

नासतो विद्यते[ऽ]भावो नाभावो विद्यते सतः।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६

नित्य आत्मेत्युक्तम्। किमात्मैव नित्य आहोस्विदन्यदपि? अन्यदपि। तत् किमिति? अत आह–नासत इति। असतः कारणस्य सतो ब्रह्मणश्च अभावो न विद्यते। "प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम" इति वचनाच्छ्रीविष्णुपुराणे। पृथक् विद्यत इत्यादरार्थः। असतः कारणत्वं च "सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः" इति श्रीभागवते। "असतः सदजायत" इति च। अव्यक्तेश्च। सम्प्रदायतश्चैतत् सिद्धमित्याह–उभयोरपीति। अन्तो निर्णयः ॥१६॥

मात्रास्पर्शा इति। विषयसम्बन्धाः ॥१४॥ फलमाह—यं हीति। न केवलमव्यथामात्रेणामृतत्वम्। किन्तु पुरुषम्। "पुरु ब्रह्म गुणाधिक्यात् तज्ज्ञानात् पुरुषः स्मृतः" इति प्रवृत्ते। पुरुसरणात् पुरुष इत्यर्थः ॥१५॥ नच युद्धात् परलोकदुःखमिति शोकः। असत्कर्मणः सकाशात् भावो नास्ति; सत्कर्मणः सकाशात् अभावो नास्तीति नियतत्वात्।

"सद्भाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते सुखवाचकाः। अभाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते दुःखवाचकाः" इति शब्दनिर्णये। "सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते। प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते" (१७–२६) इति वक्ष्यमाणत्वात्। "असन्नेव स भवति, असद् ब्रह्मेति वेद चेत्" इत्यादेश्च।

अन्तो निर्णयः। नचाविद्यमानविद्यमानयोरुत्पत्तिनाशनिषेधकोऽयं श्लोकः। प्रत्यक्षविरोधात्। सन्निति व्यवह्रियमाणमेव पदार्थस्वरूपमुत्पत्तेः प्राङ्नाशोत्तरं च नास्तीति सर्वलोको व्यवहरति। नच विपर्यये किञ्चिन्मानम्। इदं तु वाक्यमन्यथासिद्धम्।

"आद्यन्तयोः सर्वकार्यमसदेवेति निश्चितम्। यद्यसन्न विशेषोऽत्र जायते कोऽत्र जायते। व्यक्तावपि समं ह्येतदनवस्थाऽन्यथा भवेत्। एवं नाशेऽपि बोद्धव्यमतोऽसन्नेव जायते। तथाऽप्यभेदानुभवात् कार्यकारणयोः सदा। भेदस्य चाविशेषेण देहोऽगात् क्षितितामिति। व्यवहारो भवेद् यस्माद् बल्येवानुभवः सदा" इति ब्रह्मतर्के।

अविनाशि तु तद् विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥ १७

किं बहुना । यद् देशतोऽनन्तं तन्नित्यमेव वेद्यम्यदपीत्याह-अविनाशीति । नापि शापादिना विनाश इत्याह विनाशमिति । अव्ययं च तत् ॥१७॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद् युद्ध्यस्व भारत ॥ १८

भवतु देहस्यापि कस्यचिन्नित्यत्वमिति । नेत्याह—अन्तवन्त इति । अस्तु तर्हि दर्पणनाशात् प्रतिबिम्बनाशवदात्मनाश इत्यत आह—नित्यस्येति । शरीरिण इतीश्वरव्यावृत्तये । नच नैमित्तिकनाश इत्याह—अनाशिन इति । कुतः ? अप्रमेयेश्वरस्वरूपत्वात् । नह्युपाधिबिम्बसन्निध्यनाशे प्रतिबिम्बनाशः सति च प्रदर्शके । स्वयमेवात्र प्रदर्शकः । चित्त्वात् । नित्यश्चोपाधिः कश्चिदस्ति । "प्रतिपत्तौ विमोक्षस्य नित्योपाध्या स्वरूपया । चिद्रूपया युतो जीवः केशवप्रतिबिम्बकः" इति भगवद्वचनात् ॥ १८ ॥

नच सदसद्विलक्षणं किञ्चिदस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । नचासतः ख्यात्ययोगात् सतो बाधायोगादुभयविलक्षणं भ्रान्तिविषयम् । असतः ख्यात्ययोगादिति वदतोऽसतः ख्यातिरभून्नवा ? यदि नाभूत्, न तत्ख्यातिनिराकरणम् । यद्यभूत्, तथाऽपि । नचासतोऽसत्त्वेन भ्रान्तौ सत्त्वेन च ख्यातिर्नास्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । असद्व्यवहारलोपप्रसङ्गाच्च । यदविद्यमानं रूपं तस्य सत्त्वेन प्रतीतेरेव भ्रान्तित्वाच्च । अनिर्वचनीयत्वपक्षेऽपि सदिदं रजतमित्यविद्यमानसत्त्वप्रतीतिं विना नहि भ्रान्तित्वम् । भ्रान्तिसत्त्वाङ्गीकारेऽप्यभ्रान्तं सदिदं रजतमित्यविद्यमानसत्त्वप्रतीतौ हि प्रवर्तते । तस्मादुभयविलक्षणं न किञ्चित्—

"विश्वं सत्यम्", "यच्चिकेत सत्यमित् ।", "कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः" इत्यादिश्रुतेश्च ॥ १६ ॥

यद्यपि नित्यत्वं जीवस्याप्यस्ति । तथाऽपि सर्वप्रकारेणाविनाशित्वं विष्णोरेवेति तुशब्दः ।

"अनित्यत्वं देहहानिर्दुःखप्राप्तिरपूर्णता । नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तदभावो हरेः सदा । तदन्येषां तु सर्वेषां नाशाः केचिद् भवन्ति हि" इति महावाराहे । "देशतः कालतश्चैव गुणतश्च त्रिधा ततिः । सा समस्ता हरेरेव न ह्यन्ये पूर्णसद्गुणाः" इति परमश्रुतिः ।

शरीरिणां तु देहहान्यादिनाशो विद्यत एव । "येन सर्वमिदं ततम्" इति तस्यैव लक्षणकथनान्न जीवानां देशतो गुणतश्च पूर्णता ॥१७॥ अनिच्छया देहहान्यादेरेव दुःखावाप्तिः सिद्धा । तस्मात् अनाशिनोऽप्रमेयस्य विष्णोः पूजार्थं युद्ध्यस्व । तत्प्रसादाधीनत्वाद् दुःखनिवृत्तेः सुखस्य च । "ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । तेषामहं समुद्धर्ता" (१२-६) इत्यादेः । जीवपक्षे 'नित्यस्योक्ता' इत्युक्तत्वात् 'अनाशिन' इति पुनरुक्तिः । 'अविनाशि', 'येन सर्वमिदं ततम्' इत्युक्तस्यैव 'अनाशिनोऽप्रमेयस्य' इति प्रत्यभिज्ञानाच्च । 'इमे देहा' इति विशेषणान्नित्यश्चिदानन्दात्मकः स्वरूपभूतो देहो मुक्तानामपि विद्यत इति ज्ञायते—

"न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं नच कालविक्रमः। न तत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः। श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः। सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः। प्रवाळवैदूर्यमृणाळवर्चसां परिस्फुरत्कुण्डलमौळिमालिनाम्। भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते लसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम्। विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिः सविद्युदभ्रावळिभिर्यथा नभः" इति हि भागवते। "चिदानन्दशरीरेण सर्वे मुक्ता यथा हरिः। भुञ्जते कामतो भोगांस्तदन्तर्बहिरेव च" इति परमश्रुतिः। नच जीवेश्वरैक्यं मुक्तावपि— "इदं ज्ञानमपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते , प्रळये न व्यथन्ति च।" (१४–२), "यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्। सोऽश्नुते सर्वान् कामान्त्सह ब्रह्मणा विपश्चिता।", "एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य। इमान् लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्। एतत् साम गायन्नास्ते।", "सर्वे नन्दन्ति यशसाऽऽगतेन सभासाहेन सख्या सखायः। किल्बिषस्पृत् पितुषणिर्ह्येषामरं हितो भवति वाजिनाय।", "ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु। ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः।", "परं ज्योतिरुप सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते।", "स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः", "तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति।", "मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं तद्देहं संश्रिता अपि। तारतम्येन तिष्ठन्ति गुणैरानन्दपूर्वकैः। भूपा मनुष्यगन्धर्वा देवाः पितर एव च। आजानेयाः कर्मदेवास्तत्वदेवाः पुरन्दरः। शिवो विरिञ्च इत्येते क्रमाच्छतगुणोत्तराः। मुक्तावपि तदन्ये ये भूपाच्छतगुणावराः। न समो ब्रह्मणः कश्चिन्मुक्तावपि कथञ्चन। ततः सहस्रगुणिता श्रीस्ततः परमो हरिः। अनन्तगुणितत्वेन तत्समः परमोऽपि न।", "अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः।", "कामस्य यत्राऽऽप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधि" इत्यादि मोक्षानन्तरमपि भेदवचनेभ्यः। नच "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत् तत् केन कं पश्येत्", "यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति। नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते। अविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति। ततोऽन्यद् विभक्तं यत् पश्येत्।", "परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति", "तत् त्वमसि", "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिश्रुतिविरोधः। "सञ्ज्ञानाशो यदि भवेत् किं मुक्त्या नः प्रयोजनम्। मोहं मां प्रापयामास भवानत्रेति चोदितः। याज्ञवल्क्यः प्रियामाह नाहं मोहं ब्रवीमि ते। भूतजज्ञानलोपः स्यान्निजं ज्ञानं न लुप्यते। नच ज्ञेयविनाशः स्यादात्मनाशः कुतः पुनः। स्वभावतः पराद् विष्णोर्विश्वं भिन्नमपि स्फुटम्। अस्वातन्त्र्याद् भिन्नमिव स्थितमेव यदेदृशम्। तदा घ्राणादिभोगः स्यात् स्वरूपज्ञानशक्तितः। तदाऽऽत्मानुभवोऽपि स्यादीश्वरज्ञानमेव च। यदान्यन्न विजानाति नाऽऽत्मानं नेश्वरं तथा। पुरुषार्थता कुतस्तु स्यात् तदभावाय को यतेत्। तस्मात्

स्वभावज्ञानेन भिन्ना विष्णुसमीपगाः। भुञ्जते सर्वभोगांश्च मुक्तिरेषा नचान्यथा।", "यन्न पश्येत् परो विष्णुर्द्वितीयत्वेन स स्वतः। तद् द्वितीयं न भवति प्रादुर्भावात्मकं वपुः। प्रधानपुरुषादन्यद् यत् तस्माद् भिन्नमीश्वरः। विभक्तत्वेन नियतं यस्मात् पश्यति सर्वदा। पश्यन्नेव यतो विष्णुस्तद्भेदं न पश्यति। चेतनाचेतनस्यास्य नाभेदोऽस्ति ततोऽमुना। नहि ज्ञानविलोपोऽस्ति सर्वज्ञस्य परेशितुः।", "ब्रह्माणि जीवाः सर्वेऽपि परब्रह्माणि मुक्तिगाः। प्रकृतिः परमं ब्रह्म परमं महदच्युतः। नैव मुक्ता न प्रकृतिः क्वापि तद्विष्णुवैभवम्। प्राप्नुवन्त्यपि तज्ज्ञानान्निजं ब्रह्मत्वमाप्यते। यद्यस्य परमेशित्वं तदा स्याद् दुःखिता कुतः। दुःखी चेत् कुत ईशत्वमनीशो ह्येव दुःखभाक्। कुतः सर्वविदोऽज्ञत्वं क्व भ्रमोऽप्यज्ञतां विना। तस्मान्नैवेश्वरो जीवस्तत्प्रसादात्तु मुच्यते।", "अहेयत्वादहंनामा भगवान् हरिरव्ययः। ब्रह्मासौ गुणपूर्णत्वादस्म्यसावसनान्मितेः। असनादसिनामाऽसौ तेजस्त्वात्त्वमितीरितः। सर्वैः क्रियापदैश्चैव सर्वैर्द्रव्यपदैरपि। सर्वैर्गुणपदैश्चैव वाच्य एको हरिः स्वयम्। युष्मत्पदैः प्रातियोग्यात् तद्युतैश्च क्रियापदैः। अस्मत्पदैरान्तरत्वात् क्रियार्थैश्च तदन्वयैः। परोक्षत्वात् तत्पदैश्च मुख्यवाच्यः स एव तु।", "सर्वान् वेदानधीत्यैव प्रज्ञाधिक्येन हेतुना। श्वेतकेतुरहङ्कारात् प्रायशो नास्मि मानुषः। देवो वा केशवांशो वा नैषा प्रज्ञाऽन्यथा भवेत्। एवं महत्त्वबुद्ध्यैव दर्पपूर्णोऽभ्यगात् पितुः। सकाशमकृताचारं तं दृष्ट्वा स्तब्धमज्ञवत्। पितोवाच कुतः पुत्र स्तब्धता त्वामुपागता। प्रायो नारायणं देवं नैव त्वं पृष्टवानसि। यस्मिन् ज्ञाते त्वविज्ञातज्ञानादीनां फलं भवेत्। प्राधान्यात् सदृशत्वाच्च तदधीनमिति स्फुटम्। तत्सृष्टं चेति विज्ञातं फलवद्धि भवेज्जगत्। स्वातन्त्र्येणास्य विज्ञानं मिथ्याज्ञानमनर्थकृत्। यथा चैवैकमृत्पिण्डज्ञानादेः सदृशत्वतः। मृन्मयं तदकार्यं च ज्ञातं मृदिति वै भवेत्। यथैव मृत्तिकेत्यादिनित्यनामप्रवेदनात्। वाचाऽऽरब्धमनित्यं तु ज्ञातं तन्मूलमित्यपि। एवं कारणभूतोऽसौ भगवान् पुरुषोत्तमः। प्रधानश्च स्वतन्त्रश्च तन्मूलमखिलं जगत्। तदाधारं विमुक्तौ च तदधीनं सदा स्थितम्। स सूक्ष्मो व्यापकः पूर्णस्तदीयमखिलं जगत्। तस्मात् तदीयस्त्वमसि नैव सोऽसि कथञ्चन। यथा पक्षी च सूत्रं च नानावृक्षरसा अपि। यथा नद्यः समुद्रश्च यथा वृक्षपरावपि। यथा धानाः परश्चैव यथैव लवणोदके। यथा पुरुषदेशौ च यथाऽज्ञज्ञानदावपि। यथा स्तेनापहार्यौ च तथा त्वं च परस्तथा। भिन्नौ स्वभावतो नित्यं नानयोरेकता क्वचित्। एवं भेदोऽखिलस्यापि स्वतन्त्रात् परमेश्वरात्। परतन्त्रे स्वतन्त्रेण कथमैक्यमवाप्नुयात्। स जीवनामा भगवान् प्राणधारणहेतुतः। उपचारेण जीवाख्या संसारिणि निगद्यते। तदधीनमिदं सर्वं नान्याधीनः स ईश्वरः।", "जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा। जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा। जडभेदो मिथश्चेति प्रपञ्चो भेदपञ्चकः। स नित्य एव नोत्पाद्य उत्पाद्यश्चेन्नशेदपि।

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९

व्यवहारस्तु भ्रान्त इत्याह—य एनमिति । कुतः ? उक्तहेतुभ्यो नायं हन्ति न हन्यते । नहि प्रतिबिम्बस्य क्रिया । स हि बिम्बक्रिययैव क्रियावान् । "ध्यायतीव" इति श्रुतेश्च ॥ १९ ॥

तस्मादनादिमानेव प्रपञ्चो भेदपञ्चकः । विष्णोः प्रज्ञामितं यस्माद् द्वैतं न भ्रान्तिकल्पितम् । अद्वैतः परमार्थोऽसौ भगवान् विष्णुरव्ययः । परमत्वं स्वतन्त्रत्वं सर्वशक्तित्वमेव च । सर्वज्ञत्वं परानन्दः सर्वस्य तदधीनता । इत्याद्यो गुणा विष्णोर्नैवान्यस्य कथञ्चन । अभावः परमद्वैते सन्त्येव ह्यपराणि तु । विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् । अद्वैतं ज्ञानिनां पक्षे न तस्माद् विद्यते क्वचित्" इत्यादिश्रुतिभ्योऽर्थान्तरस्यैवावगतत्वात् ।

एकपिण्डनामधेयेतिशब्दानां वैयर्थ्यं चान्यथा । नचैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं तत्पक्षे । नहि शुक्तिज्ञो रजतज्ञ इति व्यवहारः । नवकृत्वोऽपि भेद एव दृष्टान्तोक्तेश्च । तस्मात्तत् त्वमसीत्येवोच्यते । ऐतदात्म्यमित्येतदात्मसम्बन्धि, तत्स्वामिकम् । त्वमपि तदैतदात्म्यमेवासि न सोऽसीति वा । तदिति लिङ्गसामर्थ्यं चात्र । अविद्यमानमेवेश्वरं सृष्ट्यादिकं चाप्रातमेवाऽत्मनो भिन्नत्वेन प्रापयित्वा तन्निषेधे कथं श्रुतेरुन्मत्तवाक्यत्वं न स्यात् । अनुवादोऽपि 'यदिदं वदन्ति तन्न युज्यते' इत्यादिवाक्यं परिहारे विशेषयुक्तिं च विना न दृष्टः । अतिप्रसङ्गश्चान्यथा । अभेदानुवादेन भेदोपदेशः किमिति न स्यात् ? सर्वशाखान्ते भेदोक्तेश्चैतदेव युक्तम्—

"नासंवत्सरवासिने प्रब्रूयात् नाप्रवक्त्र इत्याचार्या आचार्याः ।", "अहं विश्वं भुवनमभ्यभवाम् ।" "अनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति । इतिब्रह्मविदो विदुः ।", "नमो विष्णवे महते करोमि ।", "पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम्" (१५-११) इत्यादि ।

नचेश्वरस्तद्भेदो वा प्रत्यक्षादिसिद्धः । तत्पक्षे त्वैक्यादेरपि मिथ्यात्वात् , स्वरूपस्य च सिद्धत्वाद् व्यर्थैव श्रुतिः । लक्षितस्वरूपस्यापि न स्वरूपाद् विशेषः । निर्विशेषत्वोक्तेः । मिथ्याविशेषोक्तौ चाप्रामाण्यं श्रुतेः । मिथ्यात्वं च मिथ्यैव तेषाम् । अतः सत्यत्वं सत्यं स्यात् । उपाधिकृतभेदेऽप्युपाधेर्मिथ्यात्वे त्वप्रातमेवोपाधिभेदं प्रापयित्वा पुनर्निषिध्यत इति स एव दोषः । सत्योपाधिपक्षेऽपि हस्तपाद्युपाधिभेदेऽपि भोक्तुरेकत्ववदृष्टेरेकेनैवेश्वरेण सर्वोपाधिगतं सुखं दुःखं भुज्येतेत्येवमादयो दोषाः समा एव । अचेतनानामनुभवाभावान्न तत्साम्यम् । अतो जीवेश्वरयोर्भेद एवेति सिद्धम् ॥ १८ ॥ य एनं जीवं वेत्ति हन्तारं स्वातन्त्र्येण । अन्यथा "मया हतांस्त्वं जहि" (११-३४) इत्यादिविरोधः । चेतनं प्रति य एनमिति परमात्मनोऽपि समम् ॥१९॥ जीवेश्वरयोर्नित्यत्वे मन्त्रवर्णोऽप्यस्तीत्याह—न जायते म्रियत इति । अयं ना परमपुरुषो भूत्वा विद्यमान एव देहसम्बन्धरूपेणापि भविता न । मरणं तु देहवियोग इति प्रसिद्धमेव । नहि घटादीनां मरणव्यवहारः । स्वरूपानाशः कैमुत्येनैव सिद्धः ।

न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्ना(ऽ)यं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २०

अत्र मन्त्रवर्णोऽप्यस्तीत्याह– न जायत इति । नचेश्वरज्ञानवद् भूत्वा भविता । तद्धि–"तदैक्षत" "देशतः कालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽन्यतः । अविलुप्तावबोधात्मा" इत्यादिश्रुतिस्मृति-सिद्धम् । कुतः ? अजादिलक्षणेश्वरसरूपत्वात् । शाश्वतः सदैकरूपः । पुरं देहमणतीति पुराणः । तथाऽपि न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे ॥२०॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१

अतो य एवं वेद स कथं कं घातयति हन्ति वा ? अविनाशिनं नैमित्तिकनाशरहितम् । नित्यं स्वाभाविकनाशरहितम् । अथवा, अविनाशिनं दोषयोगरहितम्, नित्यं सदा भाविनमिति सर्वत्र विवेकः । दोषयुक्तपुरुषादिषु नष्टशब्दप्रयोगात् ॥२१॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२

देहात्मविवेकानुभवार्थं दृष्टान्तमाह– वासांसीति ॥२२॥

अयं जीवोऽपि अजो नित्यश्च । अन्यथा पुनरुक्तेः । शाश्वतश्च । न कदाचिदस्वातन्त्र्यादिकं जीवस्वरूपं जहाति ।

"अल्पशक्तिरसार्वज्ञं पारतन्त्र्यमपूर्णता । उपजीवकत्वं जीवत्वमीशत्वं तद्विपर्ययः । स्वाभाविकं तयोरेतन्नान्यथा स्यात् कथंचन । वदन्ति शाश्वतावेतावत एव महाजनाः" इति महाविष्णुपुराणे ।

पुराण्यणति गच्छतीति पुराणः ॥ २० ॥ अविनाशिनं शरीरापायादिवर्जितम् । नित्यं स्वरूपतः । एनं परमेश्वरम् ।

"कर्तृत्वं तु स्वतन्त्रत्वं तदेकस्य हरेर्भवेत् । तच्चाव्ययं तस्य जानन् कथं कर्ता स्वयं भवेत्" इतिपरमश्रुतिः ।

अन्यथाऽविनाशिनं नित्यमिति पुनरुक्तिः ॥२१॥ जीवस्यापि शरीरसंयोगवियोगावेव जनिमृती यतस्ततो न दुःखकारणमित्याह– वासांसीति ॥२२॥ कारणतोऽपि नेश्वरस्यान्यथात्वमित्याह–

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
नचैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३

स्वतः प्रायो निमित्तैश्चाविनाशिनोऽपि केनचिन्निमित्तविशेषेण स्यात्, ककच्छेदवत्, इत्यतो विशेषनिमित्तानि निषेधति—नैनमिति ॥ २३ ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतस्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४

वर्तमाननिषेधात् स्यादुत्तरत्रेत्यत आह—अच्छेद्य इति । वर्तमानादर्शनाद् युक्तमयोग्यत्वमिति सूचयति वर्तमानापदेशेन । कुतोऽयोग्यता? नित्यसर्वगतादिविशेषणेश्वरसरूपत्वात् । शाश्वत इत्येकरूपत्वमात्रमुक्तम् । स्थाणुशब्देन नैमित्तिकमन्यथात्वं निवारयति । नित्यत्वं सर्वगतत्वविशेषणम् । अन्यथा पुनरुक्तेः । ऐक्योक्तावप्यनुक्तविशेषणोपादानान्नेश्वरैक्ये पुनरुक्तिः । युक्ताश्च बिम्बधर्माः प्रतिबिम्बेऽविरोधे । तत्ता च—"रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव", "आभास एव च" इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धा । नचांशत्वविरोधः । तस्यैवांशत्वात् । नचैकरूपैवांशता । प्रमाणं चोभयविधवचनमेव । नचांशस्य प्रतिबिम्बत्वं कल्प्यम् । गाध्यादिष्वप्यंशबाहुल्यदृष्टेरितरत्रादृष्टेः । स्थाणुत्वेऽपि " तदैक्षत " इत्याद्यविरुद्धमीश्वरस्य । उभयविधवाक्यात् । अचिन्त्यशक्तेश्च । नच माययैकम्—

" त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुद्ध्यते ", " न योगित्वादीश्वरत्वात् ", " चित्रं नचैतत् त्वयि कार्यकारणे " इत्याद्यैश्वर्येणैव विरुद्धधर्माविरोधोक्तेः । महातात्पर्याच्च । मोक्षो हि महापुरुषार्थः –"तत्रापि मोक्ष एवार्थः", "अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे । अन्तप्राप्तिं सुखं प्राहुर्दुःखमन्तरमेतयोः", "पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स च विष्णुप्रसादादेव सिद्ध्यति— "वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवाप्नुयात् ", "तुष्टे तु तत्र किमलभ्यमनन्त ईशे", "तत्प्रसादादवाप्नोति परां सिद्धिं न संशयः", "येषां स एव भगवान् दययेदनन्तः सर्वात्मना श्रितपदो यदि निर्व्यलीकम् । ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां नैषां ममाहमिति धीः श्वसृगालभक्ष्ये", "तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते", "ऋते यदस्मिन् भव ईश जीवास्तापत्रयेणोपहता न शर्म । आत्मन् लभन्ते भगवंस्तवाङ्घ्रिच्छायांशविद्यामत आश्रयेम", "ऋते भवत्प्रसादाद्धि कस्य मोक्षो भवेदिह", "तमेवं विद्वान्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ।

स चोत्कर्षज्ञानादेव भवति । लोकप्रसिद्धेः । लोकसिद्धमविरुद्धमन्यत्राप्यङ्गीकार्यम् । अहल्याजारत्वाद्यपि दोषकृतोऽपि ते न बहुतरो लेप आसीदित्युत्कर्षमेव वक्ति । बहुनरकफलो ह्यसौ । "तस्य लोम च न मीयते " इति श्रुत्यन्तराच्च ।

नैनं छिन्दन्तीति ॥२३॥ अच्छेद्यत्वादिकं जीवस्यापि तत्सममित्याह—अच्छेद्योऽयमिति । नित्यं सर्वगते स्थितः, अणुश्चायमिति सर्वगतस्थाणुः । सर्वगतो विष्णुः । तदधीनत्वादिकं तत्स्थत्वम् । हेतुतोऽपि तत्स्थत्वान्न चलतीत्यचलः । नादेन शब्देन सह वर्तत इति सनादन एव सनातनः —

" यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् " इति तदुक्तेश्च। "सत्यं सत्यं पुनः सत्यं शपथैश्चाऽपि कोटिभिः। विष्णुमाहात्म्यलेशस्य विभक्तस्य च कोटिधा। पुनश्चानन्तधा तस्य पुनश्चापि ह्यनन्तधा। नैकांशसममाहात्म्याः श्रीशेषब्रह्मशङ्कराः" इति नारदीये। अन्योत्कर्ष ऐक्यं च " तथैव सर्वशास्त्रेषु महाभारतमुत्तमम्", "को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत्" इत्यादिग्रन्थान्तरसिद्धोत्कर्षमहाभारतविरुद्धम्। तत्र हि—"नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति। एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान् साधयाम्यहम् ", "यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसम्भवः।", "न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः" इत्यादिषु साधारणप्रश्नावसर एव महान्तमुत्कर्षं विष्णोर्वक्ति। अन्यत्र यत्किञ्चिदुक्तावप्यसाधारण एवावसरे। तद्वदग्न्यादेरपि वेदादावस्ति—"त्वमग्न इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुरुगायो नमस्यः", "विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः" इत्यादिषु। तद्ग्रन्थविरोधाच्च। तथाहि स्कान्दे शैवे—"यदन्तरं व्याघ्रहरीन्द्रयोर्वने यदन्तरं मेरुगिरीन्द्रविन्ध्ययोः। यदन्तरं सूर्यसुरेज्यबिम्बयोस्तदन्तरं रुद्रमहेन्द्रयोरपि। यदन्तरं सिंहगजेन्द्रयोर्वने यदन्तरं सूर्यशशाङ्कयोर्दिवि। यदन्तरं जाह्नविसूर्यकन्ययोस्तदन्तरं ब्रह्मगिरीशयोरपि। यदन्तरं प्रलयजवारिविप्लुषोर्यदन्तरं स्तम्बहिरण्यगर्भयोः। स्फुलिङ्गसंवर्तकयोर्यदन्तरं तदन्तरं विष्णुहिरण्यगर्भयोः। अनन्तत्वान्महाविष्णोस्तदन्तरमनन्तकम्। माहात्म्यसूचनार्थाय ह्युदाहरणमीरितम्। तत्समोऽभ्यधिको वाऽपि नास्ति कश्चित् कदाचन। एतेन सत्यवाक्येन तमेव प्रविशाम्यहम्" इत्याद्याह। तत्रैव शिवं प्रति मार्कण्डेयवचनम्-"संसारार्णवनिर्मग्न इदानीं मुक्तिमेष्यसि" इत्यादि। पाद्मे शैवे मार्कण्डेयकथाप्रबन्धे शिवान्निषिध्य विष्णोरेव मुक्तिमाह—"अहं भोगप्रदो वत्स मोक्षदस्तु जनार्दनः" इत्यादि।

समब्राह्मविरोधाच्च। वेदश्चेतिहासाद्यविरोधेन योज्यः। "यदि विद्यात्" इति वचनात्। अनिर्णयाच्चेन्द्रादिशङ्कयाऽन्यथा। तत्रापीष्टसिद्धिः। नामवैशेष्यात्। अतो भगवदुत्कर्ष एव सर्वागमानां महातात्पर्यम्। तथाऽपि स्वतः प्रामाण्यात् सन्नेवोच्यते। अविरोधात्। नच प्रमाणसिद्धस्यान्यत्रादृष्ट्याऽपह्नवो युक्तः। धर्मवैचित्र्यादर्थानाम्। स्वतःप्रामाण्यानङ्गीकारे मानोक्तावप्यदोषत्वं च साधयेदित्यतिप्रसङ्गः। अनन्यापेक्षया च तत्परत्वं सिद्धमागमानाम्—

"नारायणपरा वेदाः", "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति", "वासुदेवपरा वेदाः" इति।

नचैतद् विरुद्धम्। ईश्वरनियमात्। अनादौ च तत् सिद्धम्—"द्रव्यं कर्म च कालश्च" इत्यादौ। प्रयोजकत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेन। अतः सिद्धमेतत्। तच्चानन्यापेक्षाचिन्त्यशक्तित्व एव युक्तम्। अतो न मायामयमेकम्। अचलत्वं तु—

"अप्रहर्षमनानन्दम्", "अदुःखमसुखम्", "न प्रज्ञम्", "असद्वै" इत्यादिवत्।

"नित्यं सर्वगते विष्णावणुर्जीवो व्यवस्थितः। नचास्य तदधीनत्वं हेतुतोऽपि विचाल्यते। निषेधविधिपात्रत्वात् सनातन इति स्मृतः" इति महाविष्णुपुराणे।

अच्छेद्योऽयमित्यादि पुनरुक्तिश्चान्यथा ॥२४॥

क्रियादृष्टेः —"तपो मे हृदयं साक्षात्तनुर्विद्या क्रियाऽऽकृतिः" इत्याद्युक्तेः। अतश्च न मायामयं सर्वम्। ऐश्वर्यादिवाचिभगशब्देनैव सम्बोधनाच्च "तं त्वा भग" इत्यादौ स्वरूपत्वाच्च न मायामयत्वं युक्तम्। "विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः", "मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे", "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इत्यादिवचनात् ॥२४॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५

अत एवाव्यक्तादिरूपः ॥२५॥

यस्मिन्नयं स्थितः सोऽव्यक्ताचिन्त्यादिरूपः। एवं ज्ञातः परमेश्वरः सर्वदुःखनाशं करोतीति नानुशोचितुमर्हसि। "तेषामहं समुद्धर्ता" इत्यादेः। "नत्वेवाहं जातु नाऽसं न त्वम्" इत्युभयोरपि प्रस्तुतत्वात्। 'देहिनः', 'शरीरिणः', 'देही' इति विशेषितत्वाच्च जीवस्य तत्र तत्र। 'अविनाशि तु', 'येन सर्वमिदं ततम्', 'अनाशिनोऽप्रमेयस्य', 'न म्रियते भूत्वा भविता न', 'अविनाशिनम्', 'अव्ययम्', 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयम्' इत्यादि परमात्मनश्च। नहि जीवेन ततं सर्वम्। नच मुख्यतोऽप्रमेयोऽसौ। नच न म्रियते। नचाविनाशिनं नित्यमिति नित्यत्वातिरिक्तमविनाशित्वं तस्य। नचाव्यक्तत्वमविकार्यत्वं च मुख्यम्। नच भूत्वा भविता वा नेति देहस्याप्यनुत्पत्तिः। परमात्मनस्तु देहवियोगादिकमपि नास्तीति 'अविनाशि तु' इत्यादिविशेषणम्। यस्मादेवम्भूतस्तस्मात् स एव स्वतन्त्रस्तदधीनमन्यत् सर्वमतः स एव सर्वपुरुषार्थदः। अतस्तत्पूजा सत्कर्मैव। अतस्तदर्थं युद्ध्यस्व। अन्येषान्त्वन्तवन्त एव देहाः। प्राकृतदेहिनश्च। अतोऽस्वतन्त्रत्वान्न हन्तुं तेषां सामर्थ्यम्। नित्यत्वान्न हन्यन्ते च। तस्माद्धन्ता हत इति मन्यमानौ न विजानीतः। किन्तु यस्मादयमेव परमेश्वरः शरीरवियोगरूपेणापि न म्रियते, तत्संयोगरूपेणापि न जायते जीववत् कदाऽपि, अतः स एव स्वतन्त्रत्वात् सर्वस्य हन्ता। जीवस्तु तेन शरीरे हन्यमाने स्वयं न हन्यत इत्येतावत्। अत एवमविनाशित्वादेः स्वातन्त्र्यात् सर्वकर्तारं परमात्मानं यो वेद स कथं घातयति हन्ति वा? वाससो जरावत् स्वशरीरजरादावस्वातन्त्र्यदर्शनात् सर्वत्रास्वातन्त्र्यं ज्ञातव्यं जीवस्य। ईश्वरस्य तु देहस्यापि च्छेदादेरभावात् स्वातन्त्र्यम्। "नैनं छिन्दन्ति" इति च्छेदनाद्यभावः साक्षादेव दर्शयितुं शक्यते स्वदेहस्येति वर्तमानापदेशः। छेदनादिकं त्वीश्वरो मोहाय मृषैव दर्शयति ॥*॥

सर्वगतश्चेत् परमात्मा किमिति तथा न दृश्यत इत्यतो वक्ति—अव्यक्तोऽयमिति। कथमेतद् युज्यते? अचिन्त्यशक्तित्वात्। नच सा शक्तिः कदाचिदन्यथा भवति। अविकार्यत्वात्। यानि यान्यस्य रूपाणि तानि सर्वाण्यप्येवम्भूतानीति दर्शयितुमेनमयमित्यादि पृथग्वचनम्। जीवे तु सर्वजीवेष्वनुगमार्थम्। सर्वं चैतच्छ्रुतिसिद्धम्—

"सद्देहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः। ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमाक्षरः" इति पैङ्गिश्रुतिः। "अदेहो देहवांश्चैकः प्रोच्यते परमेश्वरः। अप्राकृतशरीर-

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथाऽपि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६

अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वम्; तथाऽपि देहसंयोगवियोगात्मकजनिमृती स्त एवेत्यत आह— अथ चेति ॥२६॥

त्वाद्देह इति कथ्यते। शिरश्चरणबाह्वादिविग्रहोऽयं स्वयं हरिः। स्वस्मान्नान्यो विग्रहोऽस्य ततश्चादेह उच्यते। स्वयं स्वरूपवान् यस्माद् देहवांश्चोच्यते ततः। शिरश्चरणबाह्वादिः सुखज्ञानादिरूपकः। स च विष्णोर्नचान्योऽस्ति यस्मात् सोऽचिन्त्यशक्तिमान्। देहयोगवियोगादिस्ततो नास्य कथञ्चन। गुणरूपोऽपि भगवान् गुणभुक् च सदा श्रुतः। अहमित्यात्मभोगो यत् सर्वैषामनुभूयते। अभिन्नेऽपि विशेषोऽयं सदाऽनुभवगोचरः। विशेषोऽपि हि नान्योऽतः स च स्वस्यापि युज्यते। नानवस्था ततः क्वापि परमैश्वर्यतो हरेः। युक्तायुक्तत्वमपि हि यदधीनं सदेष्यते। प्रमाणावगते तत्र कुत एव ह्ययुक्तता" इत्यादिपरमश्रुतिः। "गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात्र शङ्का। चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाज्ञैर्हि तथा प्रतीताः" इत्यादि ऋग्वेदे सौपर्णशाखायाम्। "एकमेवाद्वितीयं नेह नानाऽस्ति किञ्चन। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति। यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति। एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानु विधावति", "मत्स्यकूर्मादिरूपाणां गुणानां कर्मणामपि। तथैवावयवानां च भेदं पश्यति यः क्वचित्। भेदाभेदौ च यः पश्येत् स याति तम एव तु। पश्येदभेदमेवैषां बुभूषुः पुरुषस्ततः। अभेदेऽपि विशेषोऽस्ति व्यवहारस्ततो भवेत्। विशेषिणां विशेषस्य तथा भेदविशेषयोः। विशेषस्तु स एवायं नानवस्था ततः क्वचित्। प्रादुर्भावादिरूपेषु मूलरूपेषु सर्वशः। न विशेषोऽस्ति सामर्थ्ये गुणेष्वपि कदाचन। मत्स्यकूर्मवराहाश्च नृसिंहवटुभार्गवाः। राघवः कृष्णबुद्धौ च कल्किव्यासैतरेयकाः। दत्तो धन्वन्तरिर्यज्ञः कपिलो हंसतापसौ। शिंशुमारो हयास्यश्च हरिः कृष्णश्च धर्मजः। नारायणस्तथेत्याद्याः साक्षान्नारायणः स्वयम्। ब्रह्मरुद्रौ शेषविपौ शक्राद्या नारदस्तथा। सनत्कुमारः कामभवोऽप्यनिरुद्धो विनायकः। सुदर्शनाद्यायुधानि पृथ्वाद्याश्चक्रवर्तिनः। इत्याद्या विष्णुनाऽऽविष्टा भिन्नाः संसारिणो हरेः। तेष्वेव लक्ष्मणाद्येषु त्रिष्वेवं च बलादिषु। नरार्जुनादिषु तथा पुनरावेश उच्यते। स्वल्पस्तु पुनरावेशो धर्मपुत्रादिषु प्रभोः। एतज्जानाति यस्तस्मिन् प्रीतिरभ्यधिका हरेः। सङ्करज्ञानिनस्तत्र पातस्तमसि च ध्रुवम्" इत्यादि महावराहे ॥२५॥

तिष्ठतु तावदयं विस्तारः। यावन्मोक्षं जीवस्य जन्ममरणे स्वयमेव मन्यसे नतु नियमेन, तथाऽपि तावन्मात्रेणापि ज्ञानेन शोचितुं नार्हसि। "नित्यं सनातनं प्रोक्तं नित्यं नियतमेव च" इति शब्दनिर्णये। अत्र तु नियतम्। "जातस्य हि ध्रुवः" इति प्रकाशनात्। तस्मान्नात्राऽश्चर्यबुद्धिः

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७

कुतोऽशोकः ? नियतत्वादित्याह—जातस्येति ॥२७॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८

तदेव स्पष्टयति—अव्यक्तादीनीति ॥२८॥

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद् वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाऽप्येनं वेद नचैव कश्चित् ॥ २९

देहयोगवियोगस्य नियतत्वादात्मनश्चेश्वरसरूपत्वात् सर्वथाऽनाशान्न शोकः कार्य इत्युपसंहर्तुमैश्वरं सामर्थ्यं पुनर्दर्शयति—आश्चर्यवदिति। दुर्लभत्वेनेत्यर्थः। तद्ध्याश्चर्यं लोके। दुर्लभोऽपीश्वरसरूपत्वात् सूक्ष्मत्वाच्चाऽत्मनस्तद्द्रष्टा ॥२९–३८॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३०
स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१
यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२

कर्तव्या ॥२६–२८॥ किं तर्ह्याश्चर्यम् ? भगवानेवेत्याह—आश्चर्यवदिति। आश्चर्यमेव सन्तमेनमाश्चर्यवत् पश्यति, न पुनरनाश्चर्यम्—

"गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः" इत्यादिवत्। "आश्चर्यो भगवान् विष्णुर्यस्मान्नैतादृशः क्वचित्। तस्मात् तद्गोचरं ज्ञानं तद्गोचरवदेव तु" इति ब्रह्मतर्के।

अनाश्चर्यवदप्यसुरादयः पश्यन्तीति कश्चिदिति विशेषणम् ॥२९॥ देही कुतोऽवध्यः ? यस्मादयमीश्वरः सर्वस्य जीवस्य सूक्ष्मे स्थूले च देहे रक्षकत्वेनावस्थितः, अत एवावध्यः। न स्वसामर्थ्यं कस्यापि।

"द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च। यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया" इति हि भागवते। "तत्र तत्र स्थितो विष्णुर्नित्यं रक्षति नित्यदा। अनित्यैश्चानित्यं च नित्यानित्ये ततस्ततः। भावाभावनियन्ता हि तदेकः पुरुषोत्तमः" इति पाद्मे ॥३०–३६॥

अथ चेत् त्वं धर्म्यमिमं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४

भयाद् रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९

साङ्ख्यं ज्ञानम् । "शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं साङ्ख्यमित्यभिधीयते" इति भगवद्वचनाद् व्यासस्मृतौ । योग उपायः । "इष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये" इति प्रयोगाद् भागवते । नेतरौ साङ्ख्ययोगावुपादेयत्वेन विवक्षितौ कुत्रचित् सामस्त्येन । कर्मयोग इत्यादिप्रयोगाच्च । निन्दितत्वाच्चेतरयोर्मोक्षधर्मेषु भिन्नमतत्वमुक्त्वा पञ्चरात्रस्तुत्या । वेदानां त्वेकार्थत्वान्न विरोधः । पार्थक्यं तु साङ्ख्याद्यपेक्षया युक्तम् । तत्रैव चित्रशिखण्डिशास्त्रे पञ्चरात्रमूले वेदैक्योक्तेश्च । एवमेव सर्वत्र साङ्ख्ययोगशब्द उपायवाचको वर्णनीयः । युक्तेश्च । ज्ञानं हि जैवमुक्तम् । उपायश्च वक्ष्यते । बुद्ध्यतेऽनयेति बुद्धिः । साङ्ख्यविषयो यया वाचा बुद्ध्यते सा वागभिहितेत्यर्थः ॥३९–४०॥

जित्वा स्वर्गं महीं च । "ये युद्ध्यन्ते प्रधनेषु शूरासः" इति श्रुतेः ॥३७–३८॥ सम्यक् ख्यातिर्ज्ञानं साङ्ख्यम् । युज्यतेऽनेनेति योगस्तदुपायः —

"सम्यक् तत्त्वदृशिः साङ्ख्यं योगस्तत्साधनं स्मृतम् " इति शब्दनिर्णये । "ब्रह्मतर्कस्तर्कशास्त्रं विष्णुना यत् समीरितम् । अक्षपादकणादौ च साङ्ख्ययोगौ च हैतुकाः । बौद्धपाशुपताद्यास्तु पाषण्डा इति कीर्तिताः । मीमांसा त्रिविधा प्रोक्ता ब्राह्मी दैवी च कार्मिकी । ब्रह्मतर्कं च मीमांसां सेवेत ज्ञानसिद्धये । वैदिकज्ञानवैरूप्यान्नान्यत् सेवेत पण्डितः" इत्यन्यसाङ्ख्ययोगयोर्निषिद्धत्वान्नारदीये ।

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४०

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१

योग इमां बुद्धिं श‍ृण्वित्युक्तम् ; बह्वयो हि बुद्धयो मतभेदात् ; तत् कथमेकत्र निष्ठां करोमीत्यत आह—व्यवसायात्मिकेति । सम्यग् युक्तिनिर्णीतानां मतानामैक्यमेवेत्यर्थः ॥४१॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२

साङ्ख्यस्य निरीश्वरत्वादुक्तत्वाच्चेश्वरस्य। साङ्ख्यैर्योगैश्च विहितहिंसाया अप्यनर्थहेतुत्वाङ्गीकारात्। अत्र युद्धविधानाच्च मोक्षार्थत्वेनैव कर्मबन्धं प्रहास्यसीति। परमसाङ्ख्ययोगयोश्चोक्तार्थत्वेनैव न विरोधः ॥३९॥

"प्रारम्भमात्रमिच्छा वा विष्णुधर्मे न निष्फला। नचान्यधर्माकरणाद्दोषवान् विष्णुधर्मकृत्" इत्याग्नेये। "स्वोचितेनैव धर्मेण विष्णुपूजामृते क्वचित्। नाप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा यत्र धर्मः स वैष्णवः। एनं धर्मं च देवाद्या वर्तन्ते सात्त्विका जनाः। एष कार्तयुगो धर्मः पाञ्चरात्रश्च वैदिकः। तत्प्रीत्यर्थं विनाऽन्यस्मै नोदबिन्दुं न तण्डुलम्। दद्यान्निराशी च सदा भवेद् भक्तश्च केशवे। नैतत्समेऽधिके वाऽपि कुर्याच्छङ्कामपि क्वचित्। जानीयात् तदधीनं च सर्वं तत्त्ववित् सदा। यथाक्रमं तु देवानां तारतम्यविदेव च। एष भागवतो मुख्यस्त्रेतादिषु विशेषतः। एष धर्मोऽतिफलदो विशेषेण पुनः कलौ। एवं भागवतो यस्तु स एव हि विमुच्यते। त्रैविद्यस्त्वपरो धर्मो नानादैवतपूजनम्। तत्रापि विष्णुर्ज्ञातव्यः सर्वेभ्योऽभ्यधिको गुणैः। समर्पयति यज्ञाद्यमन्ततस्त्वेव विष्णवे। त्रैविद्यधर्मः पुरुषः स्वर्गं भुक्त्वा निवर्तते। पुनः कुर्यात् पुनः स्वर्गं याति यावद्धरेर्वशे। सर्वान् देवान् प्रविज्ञाय तत्कर्मैव सदा भवेत्। सम्यक् तत्त्वापरिज्ञानादन्यकर्मकृतेरपि। स्वर्गादिप्रार्थनाच्चैव रागादेश्चापरिक्षयात्। सदा विष्णोरस्मरणात् त्रैविद्यो नाऽप्नुयात् परम्। क्रमेण मुच्यते विष्णौ कर्माण्यन्ते समर्पयन्। यदि सर्वाणि नियमाज्जन्मभिर्बहुभिः शुभैः। परं विष्णुं न यो वेत्ति कुर्वाणोऽपि त्रयीक्रियाः। नासौ त्रैविद्य इत्युक्तो वेदवादी स उच्यते। वादो विवादः सम्प्रोक्तो वादो वचनमेव च। वेदोक्ते विष्णुमाहात्म्ये विवादात् पठनादपि। अथवा निरर्थकात् पाठाद् वेदवादी स उच्यते। वेदवादरतो न स्यान्न पाषण्डी न हैतुकी। तेभ्यो याति तमो घोरमन्धं यस्मान्नचोत्थितिः। अनारम्भमनन्तं च नित्यदुःखं सुखोज्झितम्। वत्रं यद्वेदगादितं यत्र यान्त्यसुरादयः ॥४०॥ बुद्धिर्निर्णीततत्त्वानामेका विष्णुपरायणा। बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्" इति ब्रह्मवैवर्ते ॥४१॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४

स्युरवैदिकानि मतान्यव्यवसायात्मकानि ; नतु वैदिकानि। तेऽपि हि केचित् कर्माणि स्वर्गादिफलान्येवाऽऽहुरित्यत आह—यामिमामिति। यामाहुस्तयेत्यन्वयः। मोक्षफलमपेक्ष्य स्वर्गादिपुष्पयुक्तां वाचं प्रवदन्ति। वेदवादरताः कर्मादिवाचकवेदवादरताः ; वेदैर्यन्मुखत उच्यते तत्रैव रताः। नान्यदस्तीति वादिनः। "परोक्षविषया वेदाः", "परोक्षप्रिया इव हि देवाः", "मां विधत्तेऽभिधत्ते माम्" इत्यादिभिः पारोक्ष्येण प्रायो भगवन्तं वदन्ति। भोगैश्वर्यगतिं प्रति तत्प्राप्तिं प्रति। तत्प्राप्तिफला एव वेदा इति वदन्तीत्यर्थः। तेषां सम्यग् युक्तिनिर्णयात्मिका बुद्धिः समाधौ समाध्यर्थे न विधीयते। सम्यङ्निर्णीतार्थानां हीश्वरे मनःसमाधानं सम्यग् भवति। तद्धि मोक्षसाधनम्। उक्तं चैतदन्यत्र—

"न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद् वरीयसीरपि वाचः समासन्। स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात्" इति ॥४२–४४॥

अव्यवसायबुद्धिः केषाम्? यां वाचमविपश्चितः प्रवदन्ति तयाऽपहृतचेतसां बुद्धिर्व्यवसायात्मकत्वेन समाधाने न वर्तते।

यथा वस्तु तथा ज्ञानं तत्साम्यात् सममीरितम्। विषमं त्वन्यथाज्ञानं समाधानं समस्थितिः। न तद् भवत्यसद्वाक्यैर्विषमीकृतचेतसाम्। स्वर्गादिपुष्पवाद्येव वचनं यदचेतसाम्। न मन्यन्ते फलं मोक्षं विष्णुसामीप्यरूपकम्। फलदं च न मन्यन्ते तं विष्णुं जगतः पतिम्। भोगैश्वर्यानुगत्यर्थं क्रियाबाहुल्यसन्तताम्। बहुसंसारफलदामन्ते तमसि पातिनीम्। यां वदन्ति दुरात्मानो वेदवाक्यविवादिनः। तया सम्मोहितधियां कथं तत्त्वज्ञता भवेत्" इति च। "इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः। नाकस्य पृष्ठे सुकृते तेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति" इति चाऽथर्वणीयश्रुतिः। "वेदवादरतो न स्यान्न पाषण्डी न हैतुकी" इति हि भागवते। "ये न जानन्ति तं विष्णुं याथार्थ्येन संशयात्। जिज्ञासवश्च नितरां श्रद्धावन्तः सुसाधवः। निर्णेतॄणामभावेन केवलं ज्ञानवर्जिताः। ते याज्ञिकाः स्वर्गभोगक्षये यान्ति मनुष्यताम्। यैर्निश्चितं परत्वं तु विष्णोः प्रायो न यातनाम्। ब्रह्महत्यादिभिरपि यान्त्याधिक्ये चिरं ननु। विशेष एव तेषां तु तदन्येषां विपर्ययः। ये तु भागवताचार्यैः सम्यग् यज्ञादि कुर्वते। बहिर्मुखा भगवतोऽनिवृत्ताश्च विकर्मणः। दक्षिणातर्पितानां तु ह्याचार्याणां तु तेजसा। यान्ति स्वर्गं ततः क्षिप्रं तमोऽन्धं प्राप्नुवन्ति च। तदन्ये नैव च स्वर्गं यान्ति विष्णुबहिर्मुखाः" इति नारदीये ॥४२–४४॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५

तां योगबुद्धिमाह त्रैगुण्यविषया इत्यादिनेतरदपोह्य। वेदानां परोक्षार्थत्वात् त्रिगुणसम्बन्धि स्वर्गादि प्रतीतितोऽर्थ इव भाति। "परोक्षवादी वेदोऽयम्" इति ह्युक्तम्। अतः प्रातीतिकेऽर्थे भ्रान्तिं मा कुर्वित्यर्थः।

"वादो विषयकृत्त्वं च मुखतो वचनं स्मृतम्" इत्यभिधानम्।

नतु वेदपक्षो निषिध्यते—

"वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा। आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते।", "सर्वे वेदायत्पदमामनन्ति", "वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनामात्मनो रुचिरेव च।", "वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः।"

इति वेदानां सर्वात्मना विष्णुपरत्वोक्तेः। तद्विहितस्य तद्विरुद्धस्य च धर्माधर्मत्वोक्तेश्च ॥४५॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६

तथाऽपि काम्यकर्मिणां फलं ज्ञानिनां न भवतीति साम्यमेवेत्यत आह—यावानर्थ इति। यथा यावानर्थः प्रयोजनमुदपाने कूपे भवति तावान् सर्वतः सम्प्लुतोदकेऽन्तर्भवत्येव, एवं सर्वेषु वेदेषु यत् फलं तद् विजानतोऽपि ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य फलेऽन्तर्भवति। ब्रह्म अणतीति ब्राह्मणः अपरोक्षज्ञानी। स हि ब्रह्म गच्छति। विजानत इति ज्ञानफलत्वं तस्य दर्शयति ॥४६॥

त्रैगुण्याख्यं विषं यापयन्ति अपगमयन्तीति त्रैगुण्यविषयाः —

"आश्रित्य वेदांस्तु पुमांस्त्रैगुण्यविषहारिणः। निस्त्रैगुण्यो भवेन्नित्यं वासुदेवैकसंश्रयः" इति च। "सत्त्वं साधुगुणाद्विष्णुरात्मा सन्ततिहेतुतः" इति च।

सन्ततविष्णुस्मरणं नित्यसत्त्वस्थत्वम्। परात्मा मम स्वामीति ज्ञानमात्मवत्त्वम्। तेनैक्यज्ञानं निवारयति। विरुद्धयोगक्षेमेच्छावर्जितः। अन्यथोत्थानादेरप्ययोगात् ॥४५॥

"उद्रेकात् पातृराहित्यादनत्वाच्चाखिलस्य च। प्रलयेऽप्युदपानोऽसौ भगवान् हरिरीश्वरः। प्रकृतिर्ह्युदरूपेण सर्वमावृत्य तिष्ठति। प्रलयेऽतो लयं प्राहुः सर्वतः सम्प्लुतोदकम्" इति च। "यावत् प्रयोजनं विष्णोः सकाशात् साधकस्य च। धर्ममोक्षादिकं तावत् सर्ववेदविदो भवेत्। वेदार्थनिर्णयो यस्माद् विष्णोर्ज्ञानं प्रकीर्तितम्। ज्ञानात्प्रसन्नश्च हरिर्यतोऽखिलफलप्रदः" इति च।

सर्वतः सम्प्लुतोदकेऽप्युद्रिक्तः पालकवर्जितः कालाद्यनश्च यो विष्णुस्तस्माद् यावत् फलं तावत् सर्ववेदेषु विशेषज्ञस्यैव भवतीत्यर्थः। सर्वे हि विष्णोरन्ये प्रलयकाले नोद्रिक्ताः। ये चोद्रिक्ता मुक्ता रमा च तेऽपि न पालकवर्जिताः। विष्णुपाल्यत्वात्। नच मुक्ताः कालादिचेष्टकाः। नचोद्रिक्तत्वं तेषां तद्वत्। अत उदपानो विष्णुरेव। प्रलये विशेषतोऽपि।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७

कामात्मनां निन्दा कृता कथमेषाम् ? "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ कामस्यापि विहितत्वादित्यत आह—कर्मण्येवेति। त इत्युपलक्षणार्थम्। तव ज्ञानिनोऽपि न फलकामकर्तव्यता। किमन्येषाम्। नत्वस्ति केषाञ्चिन्न तेऽस्तीति। स हि ज्ञानी नरांश इन्द्रश्च। मोहादिस्त्वभिभवादेः। यदि तेषां शुद्धसत्त्वानां न स्याज्ज्ञानम्, कान्येषाम् ? उपदेशादेश्च सिद्धं ज्ञानं तेषाम्। "पार्थार्ष्टिषेण—" इत्यादिज्ञानिगणनाच्च। कामनिषेध एवात्र। फलानि ह्यस्वातन्त्र्येण भवन्ति। नहि कर्मफलानि कर्माभावे यत्नतोऽपि भवन्ति। भवन्ति च काम्यकर्मिणो विपरीतप्रयत्नेऽप्यविरोधे। अतः कर्माकरण एव प्रत्यवायः। नतु ज्ञानादिनावाऽकामनया फलाप्राप्तौ। अतः कर्मण्येवाधिकारः। अतस्तदेव कार्यम्। नतु कामेन ज्ञानादिनिषेधेन वा फलप्राप्तिः। कामवचनानां तु तात्पर्यं भगवतैवोक्तम्—"रोचनार्थं फलश्रुतिः", "यथा भैषज्यरोचनम्" इत्यादि भागवते। अत एव कामी यजेतेत्यर्थः। नतु कामी भूत्वेत्यर्थः। "निष्कामं ज्ञानपूर्वं च" इति वचनात्। वक्ष्यमाणेभ्यश्च। "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यादिभ्यश्च। अतो मा कर्मफलहेतुर्भूः। कर्मफलं तत्कृतौ हेतुर्यस्य स कर्मफलहेतुः। स मा भूः। तर्हि न करोमीत्यत आह—मा त इति। कर्माकरणे स्नेहो माऽस्त्वित्यर्थः। अन्यफलाभावेऽपि मत्प्रसादाख्यफलभावात्। इच्छा च तस्य युक्ता—"वृणीमहे ते परितोषणाय" इत्यादिमहदाचारात्। अनिन्दनात्, विशेषत इतरनिन्दनाच्च। सामान्यं विशेषो बाधत इति च प्रसिद्धम्—'सर्वानानय नैकं मैत्रम्' इत्यादौ। अतः—"नैकात्म्यतां मे स्पृहयन्ति केचित्", "भक्तिमन्विच्छन्तः", "ब्रह्मजिज्ञासा", "विज्ञाय प्रज्ञां", "द्रष्टव्यः" इत्यादिवचनेभ्यः, स्वार्थसेवकं प्रति न तथा स्नेहः किं ददामीत्युक्ते सेवादियाचकं प्रति बहुतरः स्नेह इति लोकप्रसिद्धन्यायाच्च भक्तिज्ञानादिप्रार्थना कार्येति सिद्धम् ॥४७॥

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८

पूर्वश्लोकोक्तं स्पष्टयति – योगस्थ इति। योगस्थ उपायस्थः। सङ्गं फलस्नेहं त्यक्त्वा। तत एव सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा। स एव च मयोक्तो योगः ॥४८॥

"आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनाऽस। तम आसीत् तमसा गूळ्ढमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम्।", "आपो वा इदमग्रे सलिल आसीत्", "सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति" इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥४६॥

कर्माधिकारिण एव त्वदादयो जीवाः। फलं तु मदायत्तमिति भावः। मा कर्मफलहेतुर्भूः नेश्वरोऽहमिति भावं कुरु।

"एष उ एव शुभाशुभैः कर्मफलैरेनं संयोजयति न स्वयं संयुक्तो भवति। यदेनं कर्मफलैः संयोजयति न स्वयं संयुक्तो भवति तस्मादन्य एवासौ भगवान् वेदितव्यः" इति पैङ्गिश्रुतिः ॥४७॥ सङ्गं फलस्नेहम् ॥४८॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद् धनञ्जय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९

इतश्च योगाय युज्यस्वेत्याह—दूरेणेति। बुद्धियोगात् ज्ञानलक्षणादुपायात्। दूरेण अतीव। अतो बुद्धौ शरणं ज्ञाने स्थितिम्। फलं कर्मकृतौ हेतुर्येषां ते फलहेतवः ॥४९॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५०

ज्ञानफलमाह—बुद्धियुक्त इति। सुकृतमप्यप्रियं मानुष्यादि फलं जहाति, न बृहत्फलमप्युपासनादिनिमित्तम्—

"न ह्यस्य कर्म क्षीयते", "अविदित्वाऽस्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद् भवति" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ।

अतः कर्मक्षयश्रुतिरज्ञानिविषया सर्वत्र। उभयक्षयश्रुतिरप्यनिष्टविषया। नहीष्टपुण्यक्षये किञ्चित् प्रयोजनम्। नचेष्टनाशो ज्ञानिनो युक्तः। इष्टाश्च केचिद् विषयाः —

"स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति", "प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये। यशोऽहं भवानि ब्राह्मणानाम् ", "स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा", "अस्माद्ध्येवाऽत्मनो यद्यत् कामयते तत्तत् सृजते", " कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन् ", "स एकधा भवति" इत्यादिश्रुतिभ्यः।

बहुत्वेऽप्यात्मसुखस्य पुनरिष्टत्वात् कर्मसुखे न विरोधः। अनुभवशक्तिश्चेश्वरप्रसादात्। श्रुतेश्च। नच शरीरपातात् पूर्वमेतत्—"स तत्र पर्यैति", "एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य" इत्याद्युत्तरत्र श्रवणात्। नचैकीभूत एव ब्रह्मणा सः —"मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेत् " इत्यादिनिन्दनान्मोक्षधर्मे। परिहारे पृथग् भोगाभिधानाच्च। शुकादीनां पृथग् दृष्टेश्च। "जगद्व्यापारवर्जम् " इत्यैश्वर्यमर्यादोक्तेश्च। "इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः" इति च। उपाधिनाशे नाशाच्च प्रतिबिम्बस्य। नचैकीभूतस्य पृथग्ज्ञाने मानं पश्यामः। "आसं दुःखी, नाऽसम् " इति ज्ञानविरोधाच्चेश्वरस्य। अनेन रूपेणेति च। भेदाभावात्। नच प्रतिबिम्बस्य बिम्बैक्यं लोके पश्यामः। उपाधिनाशे मानं वा। "मग्नस्य हि परेऽज्ञाने" इति दुःखात्मकत्वोक्तेश्च। "यावदात्मभावित्वात् " इत्युपाधिनित्यत्वाभिधानाच्च। अतोऽन्यवचनं प्रतीयमानमप्यौपचारिकम्। दृष्टाश्च ते

बुद्धौ जातायामपि विष्णुमेव शरणमन्विच्छ—

"अज्ञानां ज्ञानिनां चैव मुक्तानां शरणं हरिः। तं ये स्वैक्येन मन्यन्ते सर्वभिन्नं गुणोच्छ्रयात्। कृपणास्ते तमस्यन्धे निपतन्ति न संशयः। न तेषामुत्थितिः क्वापि नित्यातिशयदुःखिनाम्। गुणभेदविदां विष्णोर्भेदाभेदविदामपि। देहकर्मादिषु तथा प्रादुर्भावादिकेऽपि वा। स्वोद्रिक्तानां तदीयानां निन्दां कुर्वन्ति येऽपि च। सर्वेषामपि चैतेषां गतिरेषा न संशयः" इति नारदीये ॥४९॥

भगवतो भिन्ना नारदेन। प्रतिशाखं च "स एकधा" इत्यादिषु भेदेन प्रतीयन्ते। विरोधे तु युक्तिमतामेव बलवत्त्वम्। युक्तयश्चात्रोक्ताः "मग्नस्य हि" इत्यादयः। अतो जले जलैकीभाववदेकीभावः। उक्तं च—"यथोदकं शुद्धे शुद्धम्", "यथा नद्यः" इत्यादौ। तत्राप्यन्योन्यात्मकत्वे वृद्ध्यसम्भवः। अस्ति चेषत् समुद्रेऽपि द्वारि। महत्त्वादन्यत्रादृष्टिः। "ता एवापो ददौ तस्य स ऋषिः शंसितव्रतः" इति महाकौर्मे समर्थानां भेदज्ञानाच्च। "नैव तत् प्राप्नुवन्त्येते ब्रह्मेशानादयः सुराः। यत् ते पदं हि कैवल्यम्" इति निषेधाच्च नारदीये। सविचारश्च निर्णयः कृतो मोक्षधर्मेषु। बलवांश्च सविचारो निर्णयो वाक्यमात्रात्। अतो 'यत्र नान्यत् पश्यति' इत्याद्यपि तदधीनसत्तावाचि। अन्यथा कथमैश्वर्यादि स्यात्? नच तन्मायामयमित्युक्तम्। अन्यथा कथं तत्रैव "स एकधा" इत्यादि ब्रूयात्? नच "न हवै सशरीरस्य" इत्यादिविरोधः। वैलक्षण्यात् तच्छरीराणाम्। अभौतिकानि हि तानि नित्योपाधिविनिर्मितानीश्वरशक्त्या। तथाचोक्तम्—"शरीरं जायते तेषां षोडश्या कलयैव च" इत्यादि नारायणाष्टाक्षरकल्पे। वदन्ति च लौकिकाद्वैलक्षण्येऽभावशब्दम्—"अप्रहर्षमनानन्दम्", "सुखदुःखबाह्यः" इत्यादिषु। निरुक्त्यभावाच्च न तानि शरीराणि। तथाहि-श्रुतिः—"अशारीति᳚ तच्छरीरमभवत्" इति। नहि तानि शीर्णानि भवन्ति। "सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च" इतिवचनात्। साम्यात् प्रयोगः। प्रयोगाच्च—"अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः", "देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम्" इत्यादि दृष्टदेहेष्वेव। नचैषान्या गौणी मुक्तिः। "बहुनाऽत्र किमुक्तेन यावच्छ्वेतं न गच्छति। योगी तावन्न मुक्तः स्यादेष शास्त्रस्य निर्णयः" इत्यादित्यपुराणे तदन्यमुक्तिनिषेधात्। ये त्वत्रैव भगवन्तं प्रविशन्ति तेऽपि पश्चात् तत्रैव यान्ति। योग्यत्वं चात्र विवक्षितम्। युधिष्ठिरप्रश्न इतरनिन्दनाच्च। सायुज्यं च ग्रहवत्। तदुक्तेश्च—"भुञ्जते पुरुषं प्राप्य यथा देवग्रहादयः। तथा मुक्तावुत्तमायां बाह्यान् भोगांस्तु भुञ्जते" इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे। अतोऽनिष्टस्यैव मोक्षः। सोऽस्त्येव सर्वात्मना—"अदुःखम्", "सर्वदुःखविवर्जिताः", "अशोकमहिमम्", "यत्र गत्वा न शोचति" इत्यादिश्रुतिभ्यः। विशेषवचनाभावाच्च। येषां त्वीषद् दृश्यते ते न सायुज्यं प्राप्ताः। सामीप्याद्येव तेषाम्। अतः प्रारब्धकर्मशेषभावात् तद् भुक्त्वा सायुज्यं गच्छन्ति। तच्चोक्तम्—"सङ्कर्षणादयः सर्वे स्वाधिकारादनन्तरम्। प्रविशन्ति परं देवं विष्णुं नास्त्यत्र संशयः" इति व्यासयोगे। अतोऽनिष्टस्य सर्वात्मना वियोगः। "परब्रह्मत्वमिच्छामि परमात्मन् जनार्दन" इत्यादिना ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थितत्वात्। "न मोक्षसदृशं किञ्चिदधिकं वा सुखं क्वचित्। ऋते वैष्णवमानन्दं वाङ्मनोऽगोचरं महत्" इत्यादेश्च ब्रह्मादिपदादप्यधिकतमं सुखं च मोक्ष इति सिद्धम्। अतो योगाय युज्यस्व। ज्ञानोपायाय। तद्धि कर्मकौशलम् ॥५०॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ॥५१॥

तदुपायमाह—कर्मजमिति। कर्मजं फलं त्यक्त्वा, अकामनयेश्वराय समर्प्य। बुद्धियुक्ताः सम्यग्ज्ञानिनो भूत्वा पदं गच्छन्ति। सयोगकर्म ज्ञानसाधनम्; तन्मोक्षसाधनमिति भावः ॥५१॥

यथावद्विष्णुं ज्ञात्वा तदर्थत्वेन कर्मकरणमित्येतत्कर्मकौशलमेव योगः। भगवज्ज्ञानमेव बुद्धिः ॥५०॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२

कियत्पर्यन्तमवश्यं कर्तव्यानि मुमुक्षुणैवं कर्माणीति? आह—यदेति। निर्वेदं नितरां लाभम्। प्रयोगात्–"तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य" इत्यादि। नहि तत्र वैराग्यमुपपद्यते। तथा सति पाण्डित्यादिति स्यात्। नच ज्ञानिनां भगवन्महिमादिश्रवणे विरक्तिर्भवति। "आत्मारामा हि मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे। कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः" इति वचनात्। अनुष्ठानाच्च शुकादीनाम्। नच तेषां फलं नास्ति। तस्यैव महत्सुखत्वात् तेषाम्—

"या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद् भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात्। सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत् किम्वन्तकासिलुलितात् पततां विमानात्"॥ इत्यादिवचनात्।

तेषामप्युपासनादिफलस्य साधितत्वात्। तारतम्याधिगतेश्च। तथाहि—यदि तारतम्यं न स्यात्, "नाऽत्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादम्", "नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित्" "एकत्वमप्युत। दीयमानं न गृह्णन्ति" इति मुक्तिमप्यनिच्छतामपि मोक्ष एव फलं तमिच्छतामपि स भवति सुप्रतीकादीनामिति कथमनिच्छतां स्तुतिरुपपन्ना स्यात्? वचनाच्च—

"यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे। तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदने। योगिनां भिन्नलिङ्गानामाविर्भूतस्वरूपिणाम्। प्राप्तानां परमानन्दं तारतम्यं सदैव हि" इति। "न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन। मद्भक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि" इति च। साम्यवचनं तु प्राचुर्यविषयं दुःखाभावविषयं च। तथाचोक्तम्—"दुःखाभावः परानन्दो लिङ्गभेदः समा मताः। तथाऽपि परमानन्दो ज्ञानभेदात्तु भिद्यते" इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे।

अतो न वैराग्यं श्रुतादावत्र विवक्षितम्। नच सङ्कोचे मानं किञ्चिद् विद्यमान इतरत्र प्रयोगे। महद्भिः श्रवणीयस्य श्रुतस्य च वेदादेः फलं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥५२॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३

तदेव स्पष्टयति–श्रुतिविप्रतिपन्नेति। पूर्वं श्रुतिभिर्वेदैर्विप्रतिपन्ना विरुद्धा सती वेदार्थानुकूलेन तत्त्वनिश्चयेन विपरीतवाग्भिरपि निश्चला भवति; ततश्च समाधावचला बुद्धिः, ब्रह्मप्रत्यक्षदर्शनेन भेरीताडनादावपि परमानन्दमग्नत्वात्; तदा योगमवाप्स्यसि उपायसिद्धो भवसीत्यर्थः ॥५३॥

॥५१॥ निर्वेदं नितरां लाभम्—

"बुद्धिमोहो यदा न स्यादन्यथाज्ञानलक्षणः। श्रोतव्यश्रुतसाफल्यं तदा प्राप्नोति मानवः। श्रुतिमार्गं प्रपन्ना तु तदर्थज्ञाननिश्चला। समाधानेन तु पुनरापरोक्ष्याच्च निश्चला। विष्णौ प्राप्स्यति तद्योगं मुक्तो भूत्वा तदश्नुते" इति च।

श्रुतौ विशेषेण प्रतिपन्ना ॥५२-५३॥

अर्जुन उवाच

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४

स्थिता प्रज्ञा ज्ञानं यस्य स स्थितप्रज्ञः। भाष्यतेऽनयेति भाषा। लक्षणमित्यर्थः। उक्तं लक्षणमनुवदति लक्षणान्तरं पृच्छामीति ज्ञापयितुम्— समाधिस्थस्येति। कं ब्रह्माणमीशं रुद्रं च वर्तयतीति केशवः। तथाहि निरुक्तिः कृता हरिवंशेषु रुद्रेण कैलासयात्रायाम्। "हिरण्यगर्भः कः प्रोक्त ईशः शङ्कर एव च। सृष्ट्यादिना वर्तयति तौ यतः केशवो भवान्" इति वचनान्तराच्च। किमासीत? किं प्रत्यासीत? नचार्जुनो न जानाति तल्लक्षणादिकम्—

"जानन्ति पूर्वराजानो देवर्षयस्तथैव च। तथाऽपि धर्मान् पृच्छन्ति वार्तायै गुह्यवित्तये। न ते गुह्याः प्रतीयन्ते पुराणेष्वल्पबुद्धिनाम्" इति वचनात् ॥५४॥

भगवानुवाच

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५

गमनादिप्रवृत्तिर्नात्यभिसन्धिपूर्विका मत्तादिप्रवृत्तिवदिति 'या निशा' इत्यादिना दर्शयिष्यन् तल्लक्षणं प्रथमत आह—प्रजहातीति । एवं परमानन्दतृप्तः किमर्थमेवं प्रवृत्तिं करोतीति प्रश्नाभिप्रायः। प्रारब्धकर्मणेषत्तिरोहितब्रह्मणो वासनया प्रायोऽल्पाभिसन्धिपूर्विका गमनादिवृत्तयः सम्भवन्तीत्याशयवान् परिहरति। प्रायः सर्वान् प्रजहाति। शुकादीनामपीषद्दर्शनात्। "त्वत्पादभक्तिमिच्छन्ति ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः" इत्युक्तेस्तामिच्छन्ति। यदा त्विन्द्रादीनामाग्रहो दृश्यते तदाऽभिभूतं तेषां ज्ञानम्। तच्चोक्तम्—

"आधिकारिकपुंसां तु बृहत्कर्मत्वकारणात्। उद्भवाभिभवौ ज्ञाने ततोऽन्येभ्यो विलक्षणाः" इति अत एव वैलक्षण्यादनधिकारिणामाग्रहादि चेदस्ति न ते ज्ञानिन इत्यवगन्तव्यम्। नचात्र समाधिं कुर्वतो लक्षणमुच्यते। 'यः सर्वत्रानभिस्नेहः' इति स्नेहनिषेधात्। नहि समाधिं कुर्वतस्तस्य शुभाशुभप्राप्तिरस्ति। असम्प्रज्ञातसमाधेः। सम्प्रज्ञाते त्वविरोधः। तथाऽपि न तत्रैवेति नियमः।

"कामाद्यो न जायन्ते ह्यपि विक्षिप्तचेतसाम्। ज्ञानिनां ज्ञाननिर्धूतमलानां देवसंश्रयात्"
इति स्मृतेः।

मनोगता हि कामाः। अतस्तत्रैव तद्विरुद्धज्ञानोत्पत्तौ युक्तं हानं तेषामिति दर्शयति–मनोगतानिति।

का भाषा? कथं भाष्यते? कैर्गुणैः? समाधिस्थस्य विषमबुद्धिवर्जितस्य ॥५४॥

"सर्वकामनिवृत्तिस्तु जानतो न कथञ्चन। अनिषिद्धकामितैवातो ह्यकामित्वमितीर्यते। अपरोक्षदृशोऽपि स्याद्यदा नास्त्यपरोक्षदृक्। क्वचिद्विरुद्धकामोऽपि यथाऽयुद्धयद्धरो हरिम्। अतोऽनभिभवो यावद् दृशस्तावन्निगद्यते। स्थितप्रज्ञस्तथाऽप्यस्य कादाचित्क्यपि या दृशिः। नियमेनैव मोक्षाय भवेद्योग्या भवेद्यदि। अयोग्या भक्तिजाता चेत् क्रमान्मुक्त्यै भवेत्तथा" इति च।

विरोधश्चोच्यते — "रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते" इति। नचैतद्दृष्ट्याऽपलपनीयम्। पुरुषवैशेष्यात्। आत्मना परमात्मना। परमात्मन्येव स्थितः सन्। आत्माख्ये तस्मिन् स्थितस्य तत्प्रसादादेव तुष्टिर्भवति।

"विषयांस्तु परित्यज्य रामे स्थितिमतस्ततः। देवाद् भवति वै तुष्टिर्नान्यथा तु कथञ्चन" इत्युक्तं हि नारायणरामरकल्पे।

अतो नाऽत्मा जीवः ॥५५॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमना सुखेषु विगतस्पृहः।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६

तदेव स्पष्टयत्युत्तरैः श्लोकैस्त्रिभिः। एतान्येव ज्ञानोपायानि च। तच्चोक्तम्—"तद्वै जिज्ञासुभिः साध्यं ज्ञानिनां यत्तु लक्षणम्" इति। शोभनाध्यासो रागः। "रसो रागस्तथा रक्तिः शोभनाध्यास उच्यते" इत्यभिधानम् ॥५६॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम्।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८

सर्वत्रानभिस्नेहत्वाच्छुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति न द्वेष्टि ॥५७–५८॥

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९

नचैतल्लक्षणं ज्ञानमयत्नतोऽपि भवतीत्याहोत्तरैः श्लोकैः। निराहारत्वेन विषयभोगसामर्थ्याभाव एव भवति। इतरविषयाकाङ्क्षाभावो वा। रसाकाङ्क्षादिर्न निवर्तते। स त्वपरोक्षज्ञानादेव निवर्तेत इत्याह—विषया इति।

"इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः। वर्जयित्वा तु रसनामसौ रस्ये तु वर्धते" इति वचनाद् भागवते।

रसशब्दस्य रागवाचित्वाच्च ॥५९॥

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६०

अपरोक्षज्ञानरहितज्ञानिनोऽपि साधारणयत्नवतोऽपि मनो हरन्तीन्द्रियाणि। पुरुषस्य शरीराभिमानिनः। को दोषस्ततः? प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि पुरुषस्य ॥६०॥

आत्मनि विष्णौ। तत्प्रसादादेव तुष्टः ॥५५–५८॥ रसो रागः ॥५९–६२॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१

तर्ह्यशक्यान्येवेत्यत आह—तानीति। बहुयत्नवतः शक्यानि। अतो यत्नं कुर्यादित्याशयः। युक्तः मयि मनो युक्तः। अहमेव परः सर्वस्मादुत्कृष्टो यस्य स मत्परः। फलमाह—वशे हीति ॥६१॥

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२

क्रोधाद् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशाद् विनश्यति ॥ ६३

रागादिदोषकारणमाह परिहाराय श्लोकद्वयेन। सम्मोहोऽकार्येच्छा। तथाहि मोहशब्दार्थ उक्त उपगीतासु—"मोहसञ्ज्ञितम्। अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मसु" इति। तथाचान्यत्र—"सम्मोहोऽधर्मकामिता" इति। स्मृतिविभ्रमः प्रतिषेधादिस्मृतिविनाशः। बुद्धिविनाशः सर्वात्मना दोषबुद्धिनाशः। विनश्यति नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति। तथाह्युक्तम्—

"अधर्मकामिनः शास्त्रे विस्मृतिर्जायते यदा। दोषादृष्टेस्तत्कृतेश्च नरकं प्रतिपद्यते" इति ॥६२–६३॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४

इन्द्रियजयफलमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम्। विषयाननुभवन्नपि विधेय आत्मा मनो यस्य सः। जितात्मेत्यर्थः। प्रसादं मनःप्रसादम् ॥६४॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति ॥ ६५

कथं प्रसादमात्रेण सर्वदुःखहानिः? प्रसन्नचेतसो हि बुद्धिः पर्यवतिष्ठति। ब्रह्मापरोक्ष्येण सम्यक् स्थितिं करोति। प्रसादो नाम स्वतोऽपि प्रायो विषयागतिः ॥६५॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य नचायुक्तस्य भावना ।
नचाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६

प्रसादाभावे दोषमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम्। नहि प्रसादाभावे युक्तिश्चित्तनिरोधः। अयुक्तस्य च बुद्धिः सम्यग्ज्ञानं नास्ति। तदेवोपपादयति—नचायुक्तस्येति। शान्तिर्मुक्तिः। "शान्तिर्मोक्षोऽथ निर्वाणम्" इत्यभिधानात् ॥६६॥

सम्मोहान्मिथ्याज्ञानात् ज्ञातमप्यन्यथा स्मर्यते। वाक्यार्थानामन्यथास्मरणान्निर्णीतं ज्ञानमपि नश्यति ॥६३–६५॥ शान्तिर्भगवन्निष्ठा—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७

कथमयुक्तस्य भावना न भवति? आह—इन्द्रियाणामिति। अनु विधीयते क्रियते नन्वीश्वरेणेन्द्रियाणामनु। "बुद्धिर्ज्ञानम्" इत्यादि वक्ष्यमाणत्वात्। प्रज्ञां प्रज्ञानम्। उत्पत्स्यदपि निवारयतीत्यर्थः। उत्पन्नस्याप्यभिभवो भवति ॥६७॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८

तस्मात् सर्वात्मना निगृहीतेन्द्रिय एव ज्ञानीति निगमयति—तस्मादिति ॥६८॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९

उक्तं लक्षणं पिण्डीकृत्याऽह—या निशेति। या सर्वभूतानां निशा परमेश्वरस्वरूपलक्षणा, यस्यां सुप्तानीव न किञ्चिज्जानन्ति, तस्यामिन्द्रियसंयमयुक्तो ज्ञानी जागर्ति। सम्यगपरोक्ष्येण पश्यति परमात्मानमित्यर्थः। यस्यां विषयलक्षणायां भूतानि जाग्रति तस्यां निशायामिव सुप्तः प्रायो न जानाति। मत्तादिवद् गमनादिप्रवृत्तिः। तदुक्तम्—"देहं तु तं न चरमम्", "देहोऽपि दैववशगः" इति श्लोकाभ्याम्। मननयुक्तो मुनिः। पश्यत इत्यस्य साधनमाह ॥६९॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७०

तेन विषयानुभवप्रकारमाह—आपूर्यमाणमिति। यो विषयैरापूर्यमाणोऽप्यचलप्रतिष्ठो भवति। नोत्सेकं प्राप्नोति। नच प्रयत्नं करोति। नचाभावे शुष्यति। नहि समुद्रः सरित्प्रवेशाप्रवेशनिमित्तवृद्धिशोषौ बहुतरौ प्राप्नोति। प्रयत्नं वा करोति। स मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥७०॥

"शमो मन्निष्ठता" इति हि भागवते ॥ ६६-६८ ॥

"देवेभ्योऽन्ये यदा ब्रह्म पश्यन्त्यन्यन्न दृश्यते। निशायामिव सुव्यक्तं यथाऽन्यैर्ब्रह्म नेयते। आश्चर्यवस्तुदृग् यद्वद् व्यक्तमन्यन्न पश्यति। ऐकाग्र्याद्वा सुखोद्रेकाद् देवाः सूर्यवदेव च। प्रायशः सर्ववेत्तारस्तत्रापि ह्युत्तरोत्तरम्" इति ब्रह्मतर्के ॥६९॥

"भुञ्जानोऽपि हि यः कामान् मर्यादां न तरेत् क्वचित्। समुद्रवद्धर्ममयीं नासौ कामी स उच्यते। केति कुत्सितवाची स्यात् कुत्सितं मानमेव तु। कामो मोक्षविरोधी स्यान्न सर्वेच्छा विरोधिनी" इति च।

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः ।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१

एतदेव प्रपञ्चयति—विहायेति । कामान् विषयान् निस्पृहतया विहाय यश्चरति भक्षयति । भक्षयामीत्यहङ्कारममकारवर्जितश्च । स हि पुमान् । स एव च मुक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः ॥७१॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्बाणमृच्छति ॥ ७२

इति श्रीभगवद्गीतायां द्वितीयोऽध्यायः

उपसंहरति—एषेति । ब्राह्मी स्थितिः ब्रह्मविषया स्थितिर्लक्षणम् । अन्तकालेऽप्यस्यां स्थित्वैव ब्रह्म गच्छति । अन्यथा जन्मान्तरं प्राप्नोति । "यं यं वाऽपि" इति वक्ष्यमाणत्वात् । ज्ञानिनामपि सति प्रारब्धकर्मणि शरीरान्तरं युक्तम् । "भोगेन त्वितरे" इति ह्युक्तम् । सन्ति हि बहुशरीरफलानि कर्माणि कानिचित् । "सप्तजन्मनि विप्रः स्यात्" इत्यादेः । दृष्टेश्च ज्ञानिनामपि बहुशरीरप्राप्तेः । तथाह्युक्तम्–

"स्थितप्रज्ञोऽपि यस्तूर्ध्वः प्राप्य रौद्रं पदं ततः । साङ्कर्षणं ततो मुक्तिमगाद् विष्णुप्रसादतः" इति गारुडे । "महादेव परे जन्मंस्तव मुक्तिर्निरूप्यते" इति नारदीये ।

निश्चितफलं च ज्ञानम्—"तस्य तावदेव चिरम्", "यदु च नार्चिषमेवाभिसम्भवति" इत्यादिश्रुतिभ्यः । नच कायव्यूहापेक्षा । "तद्यथैषीकातूलम्", "तद्यथा पुष्करपलाशे", "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि" इत्यादिवचनेभ्यः । प्रारब्धे त्वविरोधः । प्रमाणाभावाच्च । नच तच्छास्त्रं प्रमाणम्–

"अक्षपादकणादानां साङ्ख्ययोगजटाभृताम् । मतमालम्ब्य ये वेदं दूषयन्त्यल्पचेतसः" इति निन्दावचनात् ।

यत्र तु स्तुतिस्तत्र शिवभक्तानां स्तुतिपरत्वमेव न सत्यत्वम् । नहि तेषामपीतरग्रन्थविरुद्धार्थे प्रामाण्यम् । तथाह्युक्तम्—

"एष मोहं सृजाम्याशु यो जनान्मोहयिष्यति । त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज । प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु" इति वाराहे । "कुत्सितानि च मिश्राणि रुद्रो विष्णुप्रचोदितः । चकार शास्त्राणि विभुर्ऋषयस्तत्प्रचोदिताः । दधीच्याद्याः पुराणानि तच्छास्त्रसमयेन तु । चक्रुर्वेदैश्च ब्राह्माणि वैष्णवान् विष्णुवेदतः । पञ्चरात्रं भारतं च मूलरामायणं तथा ।

नच सर्वेच्छाभावे जीवनं भवति ।

"शान्तिर्मोक्षो यतो ह्यत्र विष्णुनिष्ठा भवेद् ध्रुवा" इति च ॥ ७० ॥

निषिद्धस्पृहाभावमात्रेण सर्वविषयान् विहाय ।

"अस्वरूपे स्वरूपत्वमतिरेव ह्यहङ्कृतिः । त्याज्या सर्वत्र ममता ज्ञात्वा सर्वं हरेर्वशे" इति च ॥७१॥

तथा पुराणं भागवतं विष्णुवेद इतीरितः। अतः शैवपुराणानि योज्यान्यन्याविरोधतः" इति नारदीये।

अतो ज्ञानिनां भवत्येव मुक्तिः। भीष्मादीनां तु तत्क्षणे युक्त्यभावः। "स्मरंस्त्यजति" इति वर्तमानापदेशो हि कृतः। तच्चोक्तम्—

"ज्ञानिनां कर्मयुक्तानां कायत्यागक्षणो यदा। विष्णुमाया तदा तेषां मनो बाह्यं करोति हि" इति गारुडे।

नचान्येषां तदा स्मृतिर्भवति—

"बहुजन्मविपाकेन भक्तिज्ञानेन ये हरिम्। भजन्ति तत्स्मृतिं त्वन्ते देवो याति नचान्यथा" इत्युक्तेर्ब्रह्मवैवर्ते।

निर्बाणमशरीरम्। "कायो बाणं शरीरं च" इत्यभिधानात्। "एतद् बाणमवष्टभ्य" इति प्रयोगाच्च। निर्बाणशब्दप्रतिपादनम्—"अनिन्द्रियाः" इत्यादिवत्। कथमन्यथा सर्वपुराणादिप्रसिद्धाऽऽकृतिर्भगवत उपपद्यते? नचान्यद्भगवत उत्तमं ब्रह्म—

"ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते"। "भगवन्तं परं ब्रह्म", "परम्ब्रह्म जनार्दनः", "परमं यो महद् ब्रह्म", "यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः", "योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः", "नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति", "न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रये" इत्यादिभ्यः।

नच तद्ब्रह्मणोऽशरीरत्वादेतत् कल्प्यम्। तस्यापि शरीरश्रवणात्—"आनन्दरूपममृतम्", "सुवर्णज्योतिः", "दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः" इत्यादिषु। यदि रूपं न स्यात्, आनन्दमित्येव स्यात्, नत्वानन्दरूपमिति। कथं च सुवर्णरूपत्वं स्यादरूपस्य? कथं दहरत्वम्? दहरस्थश्च—"केचित् स्वदेह—" इत्यादौ रूपवानुच्यते। "सहस्रशीर्षा पुरुषः", "रुग्मवर्णं कर्तारम्", "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्", "सर्वतःपाणिपादं तत्", "विश्वतश्चक्षुः" इत्यादिवचनात्, विश्वरूपाध्यायादेश्च रूपवानवसीयते। अतिपरिपूर्णतमज्ञानैश्वर्यवीर्यानन्दश्रीशक्त्यादिमांश्च भगवान्—

"पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च", "यः सर्वज्ञः", "आनन्दं ब्रह्मणः", "एतस्यैवाऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति", "अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यम्", "सहस्रलक्षामितकान्तिकान्तम्", "मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे", "विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः", "तुर्यं तत् सर्वदृक् सदा", आत्मानमन्यं च स वेद विद्वान्", "अन्यतमो मुकुन्दात् को नाम लोके भगवत्पदार्थः", "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य", "अतीव परिपूर्णं ते सुखं ज्ञानं च सौभगम्। यच्चात्ययुक्तं स्मर्तुं वा शक्तः कर्तुमतः परः" इत्यादिभ्यः।

तानि सर्वाण्यन्योन्यस्वरूपाणि—

"विज्ञानमानन्दं ब्रह्म", "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्", "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", "यस्य ज्ञानमयं तपः", "स मा भग प्रविश स्वाहा", "न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसम्भवा। न योगित्वादीश्वरत्वात् सत्यरूपाच्युतो विभुः", "सद्देहः सुखगन्धश्च

ज्ञानभाः सत्पराक्रमः। ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः" इति पैङ्गिखिलेषु।
"देहोऽयं मे सदानन्दो नायं प्रकृतिनिर्मितः। परिपूर्णश्च सर्वत्र तेन नारायणोऽस्म्यहम्" इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते।

तदेव लीलया चासौ परिच्छिन्नादिरूपेण दर्शयति मायया—

"नच गर्भेऽवसद्देव्या नचापि वसुदेवतः। नचापि राघवाज्ञातो नचापि जमदग्नितः। नित्यानन्दोऽद्वयोऽप्येवं क्रीडते मोघदर्शनः" इति पाद्मे। "न वै स आत्माऽऽत्मवतामधीश्वरो भुङ्क्ते हि दुःखं भगवान् वासुदेवः", "सर्गादेरीशिताऽजः परमसुखनिधिर्बोधरूपोऽप्यबोधं लोकानां दर्शयन् यो मुनिसुतहृतात्मप्रियार्थे जगाम। स ब्रह्मवन्द्यचरणो नरवत् प्रलापी स्त्रीसङ्गिनामिति रतिं प्रथयंश्चचार", "पूर्तैरचिन्त्यवीर्यो यो यश्च दाशरथिः स्वयम्। रुद्रवाक्यमृतं कर्तुमजितो जितवत् स्थितः। योऽजितो विजितो भक्त्या गाङ्गेयं न जघान ह। नचाम्बां ग्राहयामास करुणः कोऽपरस्ततः" इत्यादिभ्यश्च स्कान्दे न तत्र संसारसमानधर्मा निरूप्याः।

यत्र च परावरभेदोऽवगम्यते तत्राज्ञबुद्धिमपेक्ष्यावरत्वम्। विश्वरूपमपेक्ष्यान्यत्र। तच्चोक्तम्—

"परिपूर्णानि रूपाणि समान्यखिलरूपतः। तथाऽप्यपेक्ष्य मन्दानां दृष्टिं त्वामृषयोऽपि तु। परावरं वदन्त्येवं ह्यभक्तानां विमोहनम्" इति गारुडे।

नचात्र किञ्चिदुपचरितादि वाच्यम्। अचिन्त्यशक्तेः पदार्थवैचित्र्याच्चेत्युक्तम्।

"कृष्णरामादिरूपाणि परिपूर्णानि सर्वदा। नचाणुमात्रं भिन्नानि तथाऽप्यस्मान् विमोहसि" इत्यादेश्च नारदीये।

तस्मात् सर्वदा सर्वरूपेष्वपरिगणितानन्तगुणगणं नित्यनिरस्ताशेषदोषं च नारायणाख्यं परं ब्रह्मापरोक्षज्ञान्यृच्छतीति सिद्धम् ॥७२॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीताभाष्ये
द्वितीयोऽध्यायः

ब्राह्मी ब्रह्मविषया। ज्ञानिनामप्यन्तकालेऽन्यमनसां प्रारब्धकर्मभावाज्जन्मान्तरम्। प्रारब्धकर्मनाशकाले नियमेन भगवत्स्मृतिर्भवति। ततो मोक्षश्च। "यं यं वाऽपि स्मरन् भावम्" इति हि वक्ष्यति। बाणं शरीरम्।

"अभावाज्जडदेहस्य विष्णुर्निर्बाण उच्यते। भिन्नदेहाभावतो वा स सहस्रशिरा अपि" इति च ॥७२॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादकृते
श्रीभगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये
द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः

आत्मस्वरूपं ज्ञानसाधनं चोक्तं पूर्वत्र। ज्ञानसाधनत्वेनाकर्म विनिन्द्य कर्म विधीयत उत्तराध्याये—

अर्जुन उवाच

ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १
व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २

कर्मणो ज्ञानमत्युत्तममित्यभिहितं भगवता "दूरेण ह्यवरम् कर्म" इत्यादौ। एवं चेत् किमिति कर्मणि घोरे युद्धाख्ये नियोजयसि निवृत्तधर्मान् विनेत्याह—ज्यायसीति। कर्मणः सकाशात् बुद्धिर्ज्यायसी चेत् ते मता तर्हि ॥१॥२॥

भगवानुवाच

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३

ज्यायस्त्वेऽपि बुद्धेराधिकारिकत्वात् त्वं कर्मण्यप्यधिकृत इति तत्र नियोक्ष्यामीत्याशयवान् भगवानाह—लोक इति। द्विविधा अपि जनाः सन्ति। गृहस्थादिकर्मत्यागेन ज्ञाननिष्ठाः सनकादिवत्। तत्स्था एव ज्ञाननिष्ठाश्च जनकादिवत्। मद्धर्मस्था एवेत्यर्थः। साङ्ख्यानां ज्ञानिनां सनकादीनाम्। योगिनामुपायिनां जनकादीनाम्। ज्ञाननिष्ठा अप्याधिकारिकत्वादीश्वरेच्छया लोकसङ्ग्रहार्थत्वाच्च ये कर्मयोग्या भवन्ति तेऽपि योगिनः। निष्ठा स्थितिः। त्वं तु जनकादिवत् सकर्मैव ज्ञानयोग्यः। नतु सनकादिवत् तत्त्यागेनेत्यर्थः। सन्ति हीश्वरेच्छयैव कर्मकृतः प्रियव्रतादयोऽपि ज्ञानिन एव। तथाह्युक्तम्—"ईश्वरेच्छया विनिवेशितकर्माधिकारः" इति ॥३॥

ज्ञानं योगश्चोक्तौ। तत्र कर्मयोगं विशेषतः प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन। "दूरेण ह्यवरं कर्म" इति प्रश्नबीजम् ॥१॥२॥ ज्ञानप्रचुरो योगो ज्ञानयोगः। कर्मप्रचुरोऽन्यः।

"साङ्ख्या ज्ञानप्रधानत्वाद् देवाश्च यतयस्तथा। मुख्यसाङ्ख्यास्तत्र देवा ज्ञानमेषां महद् यतः। बहुकर्मकृतोऽप्येते ततोऽपि बहुवेदनात्। मुख्यसाङ्ख्या इति ज्ञेयास्तदन्ये कर्मयोगिनः। ज्ञानिनोऽप्यतिबाहुल्यात् कर्मणः कर्मयोगिनः। नोभयं तद् विना कश्चित् पुमान् हि पुरुषार्थभाक्। नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्। न च ज्ञानं विना कर्म पुरुषार्थकरं भवेत्" इति ब्रह्मवैवर्ते।

निष्ठा पर्यवसितिर्मुक्तिः।

"ज्ञानिनो मोक्षनियमस्तथाऽपि शुभकर्मणा। आनन्दवृद्धिरन्येन ह्रासो ज्ञानं तु कर्मणा" इति परमश्रुतेः "न कर्मणा न प्रजया धनेन" इत्यादिविरोधो न।

अन्यथा "न कर्मणामनारम्भात्" इत्याद्युभयसमवाक्यशेषविरोधश्च। समत्वं च "नहि कश्चित्" इत्यादेः। "नान्यः पन्थाः" इत्यपि ज्ञानमृते न मोक्ष इत्येवाऽह ॥३॥४॥

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
नच संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४

इतश्च नियोक्ष्यामीत्याह – न कर्मणामिति । कर्मणां युद्धादीनामनारम्भेण नैष्कर्म्यम्, निष्कर्मतां काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यत इति मोक्षम् , नाश्नुते । ज्ञानमेव तत्साधनम् , नतु कर्माकरणमित्यर्थः । कुतः ? पुरुषत्वात् । सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तो ननु जीवः । यदि कर्माकरणेन मुक्तिः, स्यात् स्थावराणाम् । नचाकरणे कर्माभावान्मुक्तिर्भवति । प्रतिजन्म कृतानामनन्तकर्मणां भावात् । नच सर्वाणि कर्माणि भुक्तानि । एकस्मिन् शरीरे बहूनि हि कर्माणि करोति । तानि चैकैकानि बहुजन्मफलानि कानिचित् । तत्र चैकैकानि कर्माणि भुञ्जन् प्राप्नोत्येव शेषेण मानुष्यम् । ततश्च बहुशरीरफलानि कर्माणीत्यसमाप्तिः । तच्चोक्तम्—

जीवंश्चतुर्दशादूर्ध्वं पुरुषो नियमेन तु । स्त्री वाऽप्यनूनदशकं देहं मानुषमार्जते । चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि संसारश्चादिवर्जितः । अतोऽविरत्वा परं देवं मोक्षाशा का महामुने" इति ब्राह्मे ।

यदि सादिः स्यात् संसारः पूर्वकर्माभावादतत्प्राप्तिः । अबन्धकत्वं त्वकामेनैव भवति । तच्च वक्ष्यते—"अनिष्टमिष्टम्" इति । ननु निष्कामकर्मणः फलाभावान्मोक्षः स्मृतः —

"निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिति चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्" इति मानवे ।

अतस्तत्साम्यादकरणेऽपि भवतीत्यत आह—नचेति । संन्यासः काम्यकर्मपरित्यागः ।"काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासम्"इति वक्ष्यमाणत्वात् । अकामकर्मणामन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानान्मोक्षो भवति । तच्चोक्तम्– "कर्मभिः शुद्धसत्त्वस्य वैराग्यं जायते हृदि"इति भागवते । विरक्तानामेव च ज्ञानमित्युक्तम्–

"न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद् वरीयसीरपि वाचः समासन् । स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात्" इति ।

नतु फलाभावात् । कर्माभावात् । अतो न कर्मत्याग एव मोक्षसाधनम् । यत्याश्रमस्तु प्रायत्यार्थो भगवत्तोषणार्थश्च । अप्रयतत्वमेव हि प्रायो गृहस्थादीनाम् । इतरकर्मोद्योगात् । अप्रयतानां च न ज्ञानम् । तथाहि श्रुतिः —"नाशान्तो नासमाहितः" इति । महांश्च यत्याश्रमे तोषो भगवतः । तथाह्याह—"यत्याश्रमं तुरीयं तु दीक्षां मम सुतोषणीम्" इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । आधिकारिकास्तु तत्स्था एव प्रायत्ये समर्थाः । स एव च महान् भगवत्तोषः । तच्चोक्तम्—

"देवादीनामादिराज्ञां महोद्योगेऽपि नो मनः । विष्णोश्चलति तद्धोगोऽप्यतीव हरितोषणम्" इति पाद्मे ॥४॥

नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५

नतु कर्माणि सर्वात्मना त्यक्तुं शक्यानीत्याह—नहीति ॥५॥

" कर्तृत्वं द्विविधं प्रोक्तं विकारश्च स्वतन्त्रता । विकारः प्रकृतेरेव विष्णोरेव स्वतन्त्रता "

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽरभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७

तथाऽपि शक्तितस्त्यागः कार्य इत्यत आह— कर्मेन्द्रियाणीति । मन एव प्रयोजकमिति दर्शयितुमन्वयव्यतिरेकावाह—मनसा स्मरन् मनसा नियम्येति । कर्मयोगं स्ववर्णाश्रमोचितम् । नतु गृहस्थकर्मैवेति नियमः । संन्यासादिविधानात् । सामान्यवचनाच्च ॥६॥७॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८

अतो नियतं वर्णाश्रमोचितं कर्म कुरु ॥८॥

यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९

"कर्मणा बध्यते जन्तुः" इति कर्म बन्धकं स्मृतमित्यत आह—यज्ञार्थादिति । कर्म बन्धनं यस्य लोकस्य स कर्मबन्धनः । यज्ञो विष्णुः । यज्ञार्थं सङ्गरहितं कर्म न बन्धकमित्यर्थः । मुक्तसङ्ग इति विशेषणात् । "कामान् यः कामयते" इति श्रुतेश्च । "अनिष्टमिष्टम् " इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । "एतान्यपि तु कर्माणि" इति च । "तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् " इति च । विशेषवचनत्वे समेऽपि विशेषणं परिशिष्यते ॥९॥

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १०

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ११

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३

अत्रार्थवादमाह—सहयज्ञा इति ॥१०–१३॥

इति पैङ्गिश्रुतेः "कार्यते ह्यवशः" इत्यत्रावशो विष्णुवशः । "अः इति ब्रह्म" इत्यादिश्रुतेः ॥५-८॥
"कर्मणा बध्यते जन्तुः" इत्यादिकमप्यवैष्णवकर्मविषयमित्याह—यज्ञार्थादिति ।

अन्नाद् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४

हेत्वन्तरमाह—अन्नादिति। यज्ञः पर्जन्यान्नत्वात् तत्कारणमुच्यते। पूर्वयज्ञविवक्षायां च तस्य चक्रप्रवेशो न भवति। तद्व्यापाद्यं कर्मविधये। नतु साम्यमात्रेणेदानीं कार्यम्। मेघचक्राभिमानी च पर्जन्यः। तच्च यज्ञाद् भवति।

"अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" इति स्मृतेः।

उभयवचनादादित्यात् समुद्राच्चाविरोधः। अतश्च यज्ञात् पर्जन्योद्भवः सम्भवति। यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागः। कर्म इतरक्रिया ॥१४॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५

कर्म ब्रह्मणो जायते। "एष ह्येव साधु कर्म कारयति", "बुद्धिर्ज्ञानम्" इत्यादिभ्यः। नच मुख्ये सम्भाव्यमाने पारम्पर्येणौपचारिकं कल्प्यम्। नच जडानां स्वतः प्रवृत्तिः सम्भवति। "एतस्य वा अक्षरस्य" इत्यादिसर्वनियमनश्रुतेश्च। "द्रव्यं कर्म च कालश्च" इत्यादेश्च। अचिन्त्यशक्तिश्चोक्ता। जीवस्य च प्रतिबिम्बस्य बिम्बपूर्वैव चेष्टा। "न कर्तृत्वम्" इत्यादिनिषेधाच्च। अक्षराणि प्रसिद्धानि। तेभ्योऽभिव्यज्यते परं ब्रह्म। अन्यथाऽनादिनिधनमचिन्त्यं परिपूर्णमपि ब्रह्म को जानाति? नच रूढिं विना योगाङ्गीकारो युक्तः। परामर्शाच्च—"तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म" इति। नह्येकशब्देन द्विरुक्तेन भेदश्रुतिं विना वस्तुद्वयं कुत्रचिदुच्यते। तानि चाक्षराणि नित्यानि—

"वाचा विरूप नित्यया", "अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा", "अत एव च नित्यत्वम्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभगवद्वचनेभ्यः।

"ज्ञो नाम भगवान् विष्णुस्तं यात्युद्देश एष यः। स यज्ञ इति सम्प्रोक्तो विहिते कर्मणि स्थितः" इति बर्कुश्रुतिः ॥९—१३॥ "जननात् परसस्यादेः पर्जन्यो मेघसन्ततिः। स यज्ञात् कर्मणः सोऽपि समस्तं कर्म केशवात्। स नित्योऽप्यक्षरततिरूपाद् वाक्याद्धि गम्यते। वाक्यमुच्चार्यते भूतैस्तान्यन्नात् तच्च मेघतः। तस्मात् सर्वगतो विष्णुर्नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितः। एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः। स पापो विश्वहन्तृत्वान्नरके मज्जति ध्रुवम्। वाचिको मानसो यज्ञो न्यासिनां तु विशेषतः। वनस्थस्याक्रतुर्यज्ञः क्रत्वादिर्गृहिणोऽखिलः। शुश्रूषाद्यात्मको यज्ञो विहितो ब्रह्मचारिणः। विद्याऽभयादिदानं च सर्वेषामपि सम्मतम्। गृहिणो वित्तदानं तु वनस्थस्यान्नपूर्वकम्। सर्वैः कार्यं तपो घोरमिति सर्वे त्रिकर्मिणः" इति नारदीये।

ब्रह्माक्षरशब्दार्थयोर्व्यत्यासे "तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म" इति प्रत्यभिज्ञाविरोधश्चक्रकाप्रवेशश्च ॥१४॥१६॥

दोषश्चोक्तः सकर्तृकत्वे। नचाबुद्धिपूर्वमुत्पन्नानि। तत्प्रमाणाभावात्। निश्वसितशब्दस्त्वक्लेशाभिप्रायः। नाबुद्धिपूर्वाभिप्रायः। "सोऽकामयत" इत्यादेश्च। "इष्टं हुतम्" इत्यादिरूपप्रपञ्चेन सहाभिधानाच्च। महातात्पर्यविरोधाच्च। तच्चोक्तं पुरस्तात्। नह्यस्वातन्त्र्येण उत्पत्तिकर्तुः प्राधान्यम्। अस्वातन्त्र्यं च तदमतिपूर्वकत्वेन भवति। यथा रोगादीनां पुरुषस्य तज्जत्वेऽपि। उत्पत्तिवचनान्यभिव्यक्त्यर्थान्यभिमानिदेवताविषयाणि च। "नित्या" इत्युक्त्वा "उत्सृष्टा" इति वचनात्। अभिव्यञ्जके कर्तृवचनं चास्ति– "कृत्स्नं शतपथं चक्रे" इति। कथमादित्यस्था वेदास्तेनैव क्रियन्ते। वचनमात्राच्च निर्णयात्मकशारीरकोक्तं बलवत्। शास्त्रं योनिर्यस्येति तु शास्त्रयोनित्वम्। "जन्माद्यस्य" इत्युक्ते प्रमाणं हि तत्रापेक्षितम्। नतु तस्य जातत्वं वेदकारणत्वं वा। नहि वेदकारणत्वं जगत्कारणत्वे हेतुः। नहि विचित्रजगत्सृष्टेर्वेदसृष्टिरशक्या सृज्यत्वे। नच सर्वज्ञत्वे। यदि वेदस्रष्टा सर्वज्ञः किमिति न जगत्स्रष्टा? तस्माद् वेदप्रमाणकत्वमेवात्र विवक्षितम्। अतो नित्यान्यक्षराणि। यत एवं परम्परया यज्ञाभिव्यङ्ग्यं ब्रह्म तस्मात् तन्नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्। तानि चाक्षराणि भूताभिव्यङ्ग्यानीति चक्रम्॥१५॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति॥ १६

तदेतत् जगच्चक्रं यो नानुवर्तयति स तद्विनाशकत्वादघायुः। पापनिमित्तमेव यस्याऽयुः सोऽघायुः॥१६॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते॥ १७

तर्ह्यतीव मनःसमाधानमपि न कार्यमित्यत आह—यस्त्विति। रमणं परदर्शनादिनिमित्तं सुखम्। तृप्तिरन्यत्रालम्बुद्धिः। सन्तोषस्तज्जनकं सुखम्। "सन्तोषस्तृप्तिकारणम्" इत्यभिधानात्। परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखं प्राप्तः। अन्यत्र सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिः। महच्च तत् सुखम्। तेनैवान्यत्रालम्बुद्धिरिति दर्शयति—आत्मन्येव च सन्तुष्ट इति। तत्स्थ एव सन् सन्तुष्ट इत्यर्थः। नान्यत् किमपि सन्तोषकारणमित्यवधारणम्। आत्मना तृप्तः। नह्यात्मन्यलम्बुद्धिर्युक्ता। तद्वाचित्वं च— "वयं तु न वितृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमैः" इति प्रयोगात्सिद्धम्। अध्याहारस्त्वगतिका गतिः। आत्मरतिरेवेत्यवधारणादसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव कार्यं न विद्यते।

तृप्तिसन्तोषशब्दयोः पर्यायत्वेऽपि परमात्मना तृप्तः परमात्मनि तृप्त इति विशेषः –

"विष्णुप्रसादाद् रतिमांस्तृप्तो विष्णुप्रसादतः। विष्णावेवातितृप्तश्च मुक्तोऽसौ विध्यगोचरः" इत्याग्नेये। "रतिरानन्द उद्दिष्टस्तृप्तिस्तु कृतकृत्यता। प्रीतिस्तु द्विविधः स्नेहः कर्मजो निज एव च" इति शब्दनिर्णये। "सन्तोषस्तृप्तिरापूर्तिः प्रीतिः पर्यायवाचकाः" इत्यभिधानम्।

यस्मादमुक्तस्य कार्यमस्त्येव तस्मादसक्तः। असक्त आचरन्नेव यस्मात् परमाप्नोति। मुक्तस्यैव कार्यं नास्तीत्येवकारार्थोऽपि "यस्तु" इति तुशब्देनावगतः। तस्मात् कर्म समाचरेत्युपसंहारविरोधश्चान्यथा।

"स्थितप्रज्ञस्यापि कार्यो देहादिर्दृश्यते यदा। स्वधर्मो मम तुष्ट्यर्थः सा हि सर्वैरपेक्षिता" इति वचनाच्च पञ्चरात्रे।

अन्यदाऽन्यरतिरपीषत् सर्वस्य भवति। नच तत्रालम्बुद्धिमात्रमुक्तम्। आत्मतृप्त इति पृथगभिधानात्। कर्तृशब्दः कालावच्छेदेऽपि चायं प्रसिद्धः "यो भुङ्क्ते स तु न ब्रूयात्" इत्यादौ। अतोऽसम्प्रज्ञातसमाधावेवैतत्। मानव इति ज्ञानिन एवासम्प्रज्ञातसमाधिर्भवतीति दर्शयति। "मनु अवबोधने" इति धातोः। परमात्मरतिश्चात्र विवक्षिता। "विष्णावेव रतिर्यस्य क्रिया तस्यैव नास्ति हि" इति वचनात् ॥१७॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८

तस्य 'कर्मकाले वक्तव्योऽहम्' इति कश्चित् प्रत्युक्त्वा तत्कृतावात्मरत्यधिकः समोऽर्थो वा नास्ति। नच सन्ध्याद्यकृतौ कश्चिद् दोषोऽस्ति। नचैतदपहाय सर्वभूतेषु कश्चित् प्रयोजनाश्रयः। अर्थो येन दर्शनादिना भवति सोऽर्थव्यपाश्रयः। ज्ञानमात्रेण प्रत्यवायो यद्यपि न भवति। तदर्जुनस्यापि सममिति न तस्य कर्मोपदेशोपयोग्येतद् भवति। ईषत् प्रारब्धानर्थसूचकं च तद्भवति। महच्चेद् वृत्रहत्यादिवत् ॥१८॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर।
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९

यतोऽसम्प्रज्ञातसमाधेरेव कार्याभावस्तस्मात् कर्म समाचर ॥१९॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।
लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २०

आचारोऽप्यस्तीत्याह कर्मणैवेति। कर्मणा सह, कर्म कुर्वन्त एवेत्यर्थः। कर्म कृत्वैव ततो ज्ञानं प्राप्येति वा। नतु ज्ञानं विना। प्रसिद्धं हि तेषां ज्ञानित्वं भारतादिषु। "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। अत्रापि कर्मणां ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च—"बुद्धियुक्तः" इति। गत्यन्तरं च "नान्यः पन्थाः" इत्यस्य नास्ति। इतरेषां ज्ञानद्वाराऽप्यविरोधः। यत्र च तीर्थाद्येव मुक्ति-

---

"ब्रह्मनिष्ठा ब्रह्मरता ब्रह्मज्ञानसुतर्पिताः। पाण्डवानां च मुक्तानामन्तरं किञ्चिदेव हि" इति भविष्यत्पर्ववचनाच्च नार्जुनस्यामुख्याधिकारिता।

"आत्मरतिरेव स्यात्" इत्येवशब्देनैव मुक्तानामेभ्यो विशेषो दर्शितः। एषां कदाचिद् दुःखाभासस्यापि भावात् ॥१७–१९॥

"सहैव कर्मणा सिद्धिमास्थिता जनकादयः। ज्ञाननिष्ठा अपि ततः कार्यं वर्णाऽश्रमोचितम्" इति च। "अज्ञानां ज्ञानदं कर्म ज्ञानिनां लोकसङ्ग्रहात्। अद्धैव तुष्टिदं मह्यं सा मुक्तानन्दपूर्तिदा। ममैव केवलं नास्ति केनाप्यर्थस्तथाऽप्यहम्। कर्मकृल्लोकरक्षार्थै तस्मात् कुर्वीत मत्परः" इति कृष्णसंहितायाम्। "रक्षया वाऽथ सृष्ट्या वा

साधनमुच्यते –"ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रयागमरणेन वा। अथवा ज्ञानमात्रेण गोमत्याः कृष्णसन्निधौ" इत्यादौ तत्र पापादिमुक्तिः। स्तुतिपरता च। तत्रापि हि कुत्रचिद् ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमेवोच्यतेऽन्यथा मुक्तिं निषिद्ध्य—"ब्रह्मज्ञानं विना मुक्तिर्न कथञ्चिदपीष्यते। प्रयागादेस्तु या मुक्तिर्ज्ञानोपायत्वमेव हि" इत्यादौ। नच तीर्थस्तुतिवाक्यानि तत्प्रस्तावेऽप्युक्तं ज्ञाननियमं घ्नन्ति। यथा कश्चिद् दक्षं भृत्यं प्रत्युक्तानि 'अयमेव हि राजा किं राज्ञा' इत्यादीनि। यथाऽऽह भगवान्—

"यानि तीर्थादिवाक्यानि कर्मादिविषयाणि च। स्तावकान्येव तानि स्युरज्ञानां मोहकानि वा। भवेन्मोक्षस्तु मद्दृष्टेर्नान्यतस्तु कथञ्चन" इति नारदीये।

अतोऽपरोक्षज्ञानादेव मोक्षः। कर्म तु तत्साधनमेव ॥२०॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्।
सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत।
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥ २५

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्।
जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥ २६

स यद् वाक्यादिकं प्रमाणीकुरुते, यदुक्तप्रकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥२१–२६॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७

विद्वदविदुषोः कर्मभेदमाह—प्रकृतेरिति। प्रकृतेर्गुणैः इन्द्रियादिभिः। प्रकृतिमपेक्ष्य गुणभूतानि हि तानि। तत्सम्बन्धीनि च। नहि प्रतिबिम्बस्य क्रिया ॥२७॥

संहृत्यादेर्नतु क्वचित्। अर्थो विष्णोस्तथाऽप्येष स्वभावात् सर्वकर्मकृत्। मत्तो नृत्तादिकं यद्वत् कुर्यात् सुखविशेषतः। परमानन्दरूपत्वात् कुर्याद् विष्णुस्तथैव तु" इति बर्कुश्रुतिः ॥२०–२६॥ नाहं कर्ता हरिः कर्ता तत्पूजा कर्म चाखिलम्। तथाऽपि

तत्त्ववित् तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८

कर्मभेदस्य गुणभेदस्य च तत्त्ववित् । गुणा इन्द्रियादीनि । गुणेषु विषयेषु ॥२८॥

प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९

प्रकृतेर्गुणेषु इन्द्रियादिषु सम्मूढाः । इन्द्रियाद्यभिमानाद् विषयादिसङ्गः । गुणकर्मसु विषयेषु कर्मसु च—

"शब्दाद्या इन्द्रियाद्याश्च सत्त्वाद्याश्च शुभानि च । अप्रधानानि च गुणा निगद्यन्ते निरुक्तिगैः" इत्यभिधानात् ।

सत्त्वाद्यङ्गीकारे "गुणा गुणेषु" इत्ययुक्तं स्यात् ॥२९॥

मत्कृता पूजा तत्प्रसादेन नान्यथा । तद्भक्तिस्तत्फलं मह्यं तत्प्रसादः पुनः पुनः । कर्मन्यासो हरावेवं विष्णोस्तृप्तिकरः सदा । यस्मात् स्वतन्त्रकर्तृत्वं विष्णोरेव नचान्यगम् । तदधीनं स्वतन्त्रत्वं स्वावरापेक्षयैव तु । जीवस्य विकृतिर्नाम कर्तृत्वं जडसंश्रयम् । पुमान् दोग्धा च गौर्दोग्ध्री स्तनो दोग्धेतिवत् क्रमात्" इति ब्रह्मतर्कवचनादीश्वरजीवप्रकृत्यादीनां कर्तृत्वमकर्तृत्वं च विभागेन ज्ञातव्यं सर्वत्र । "क्वचित् स्वभावः प्रकृतिः क्वचिच्च त्रिगुणात्मिका । क्वचित् प्रकृष्टकर्तृत्वाद् भगवान् प्रकृतिर्हरिः" इति शब्दनिर्णये । "स्वभावतस्त्रिधा जीवा उत्तमाधममध्यमाः । उत्तमास्तत्र देवाद्या मर्त्यमध्यास्तु मध्यमाः । अधमा असुराद्याश्च नैषामस्त्यन्यथाभवः । शरीरमात्रान्यथात्वे स्वजातिं पुनरेष्यति । उत्तमा मुक्तियोग्यास्तु सृतियोग्यास्तु मध्यमाः । अपरेऽन्धतमोयोग्याः प्राप्तिः साधनपूर्तितः । पूर्त्यभावे न सर्वेषामनादिः संसृतिः स्मृता । नैव पूर्तिश्च सर्वेषां नित्यकालहरीच्छया । अतोऽनुवर्तते नित्यं संसारोऽयमनादिमान् । अतोऽधमानां जीवानां मिथ्याज्ञानादयोऽखिलाः । स्वाभाविका गुणा ज्ञेया मध्यमर्त्येषु मिश्रिताः । तत्त्वज्ञानं विष्णुभक्तिरित्याद्या देवतादिषु । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वैस्तैः प्राकृतैर्गुणैः । स्वाभाविकगुणानेतान् हेतुं कृत्वैव विष्णुना । कर्मसु क्रियमाणेषु कर्ताऽहमिति मूढधीः । मन्यते तत्त्वविद् विष्णोर्गुणा इच्छादयस्तु ये । स्वाभाविकेषु जीवस्य कामाद्येषु सदैव तु । प्रेरकत्वेन वर्तन्ते स्वातन्त्र्यं मम न क्वचित् । इति मत्वा न सक्तः स्यात् प्रीतोऽस्य भवति प्रभुः । स्वभावगुणसम्मूढा ज्ञानादिगुणवत्तरम् । स्वातन्त्र्येणैव कर्तारं चाऽत्मानं प्रतिजानते । तान् गुणान् कर्म तच्चैव विष्णवधीनं न ते विदुः । तेष्वयोग्येषु तत्त्वज्ञस्तत्त्वं नातिप्रकाशयेत् । वदेद् विवादरूपेण नोपदेशात्मना क्वचित् । सभ्यरूपेण वा ब्रूयात् पृष्टेऽव्यक्तिकृदेव वा । बुद्ध्वाऽप्यसौ यतो नित्यं स्वभावानुगचेष्टितः । स्वभावं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति" इत्यादि प्रकाशसंहितायाम् ॥२७–३५॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्ध्यस्व विगतज्वरः ।। ३०

अतः सर्वाणि कर्माणि मय्येव संन्यस्य, भ्रान्त्या जीवेऽध्यारोपितानि मय्येव विसृज्य भगवानेव सर्वाणि कर्माणि करोतीति, मत्पूजेति च। आत्मानं मामधिकृत्य यच्चेतस्तदध्यात्मचेतः। संन्यासस्तु भगवान् करोतीति। निर्ममत्वं नाहं करोमीति ॥३०॥

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ।। ३१

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ।। ३२

फलमाह—ये म इति। ये त्वेवं निवृत्तकर्मिणस्तेऽपि मुच्यन्ते ज्ञानद्वारा। किम्वपरोक्षज्ञानिनः? नतु साधनान्तरमुच्यते—

"निवृत्तादीनि कर्माणि ह्यपरोक्षेशदृष्टये। अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते। सर्वं तदन्तराधाय मुक्तये साधनं भवेत्। न किञ्चिदन्तराधाय निर्वाणायापरोक्षदृक्" इति ह्युक्तं नारायणाष्टाक्षरकल्पे।

अत एव समुच्चयनियमो निराकृतः ॥३१॥३२॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ।। ३३

एवं चेत् किमिति ते मतं नानुतिष्ठन्ति लोका इत्यत आह—सदृशमिति। प्रकृतिः पूर्वसंस्कारः ॥३३॥

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ।। ३४

तथाऽपि शक्तितो निग्रहः कार्यः। निग्रहात् सद्यः प्रयोजनाभावेऽपि भवत्येवातिप्रयत्नत इत्याशयवानाह—इन्द्रियस्येति। तथाह्युक्तम्—

"संस्कारो बलवानेव ब्रह्माद्या अपि तद्वशाः। तथाऽपि सोऽन्यथाकर्तुं शक्यतेऽतिप्रयत्नतः" इति ॥३४॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।। ३५

तथाऽप्युग्रं युद्धं कर्मेत्यत आह—श्रेयानिति ॥३५॥

अर्जुन उवाच

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६

बहवः कर्मकारणाः सन्ति क्रोधादयः कामश्च । तत्र को बलवानिति पृच्छति—अथेति । अथेत्यर्थान्तरम् । "तयोर्न वशमागच्छेत्" इति प्रश्नप्रापकम् ॥३६॥

भगवानुवाच

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७

यस्तु बलवान् प्रवर्तकः स एष कामः । क्रोधोऽप्येष एव । तज्जन्यत्वात् । "कामात् क्रोधोऽभिजायते" इति ह्युक्तम् । यत्रापि गुरुनिन्दादिनिमित्तः क्रोधस्तत्रापि भक्तिनिमित्तानिन्दाकामनिमित्त एव । ये त्वन्यथा वदन्ति ते सङ्कराम्न सूक्ष्मं जानन्ति । उक्तं च—"ऋते कामं न कोपाद्या जायन्ते हि कथञ्चन" इति । महाशनः । महद्धि कामभोग्यम् । महाब्रह्महत्यादिकारणत्वान्महापाप्मा । सर्वपुरुषार्थविरोधित्वाद् वैरी ॥३७॥

धूमेनाऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनाऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८

कथं विरोधी सः ? इदमनेनाऽवृतम् । यथा धूमेनाग्निरावृतः प्रकाशरूपोऽप्यन्येषां सम्यगदर्शनाय तथा परमात्मा । यथाऽऽदर्शो मलेनाऽवृतोऽन्याभिव्यक्तिहेतुर्न भवति तथाऽन्तःकरणं परमात्मादेर्व्यक्तिहेतुर्न भवति कामेनाऽवृतम् । यथोल्बेनाऽवृत्य बद्धो भवति गर्भस्तथा कामेनावृतो जीवः ॥३८॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९

शास्त्रतो जातमपि ज्ञानं परमात्मापरोक्ष्याय न प्रकाशते कामेनाऽवृतं ज्ञानिनोऽपि । किमल्पज्ञानिनः ? कामरूपेण कामाख्येन नित्यवैरिणा । दुष्पूरेण । दुःखेन हि कामः पूर्यते । नहीन्द्रादिपदं सुखेन लभ्यते । यद्यपीन्द्रादिपदं प्राप्तः, पुनर्ब्रह्मादिपदमिच्छतीत्यलम्बुद्धिर्नास्तीत्यनलः । उक्तं च-

"ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाग्नेर्धूमो बुद्धेर्मलं तथा । आदर्शस्याथ जीवस्य गर्भस्योल्बो हि कामकः" इति ॥३९॥

परमेश्वराद् देवेभ्यश्चार्वाक्तनप्रेरकं पृच्छति— अथ केनेति ।

"अखिलप्रेरको विष्णुर्ब्रह्माद्यास्तदवान्तराः । असुरा अशुभेष्वेव कामादेरभिमानिनः । तत्र कामः कालनेमिः सर्वं धूममलोल्बवत् । शुभमध्याधमजनं क्रमादावृत्य तिष्ठति । महाशनस्य तस्येदं नालं तेनानलोऽग्निवत् । भुञ्जान इन्द्रियाविष्टो ज्ञानास्त्रेणैव दह्यते" इति ब्रह्मतर्के ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४०

वधार्थं शत्रोरधिष्ठानमाह—इन्द्रियाणीति । एतैर्ज्ञानमावृत्य । बुद्ध्यादिभिर्हि विषयगैर्ज्ञानमावृतं भवति ॥४०॥

तस्मात् त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१

हृताधिष्ठानो हि शत्रुर्नश्यति ॥४१॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्याऽऽत्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३

इति श्रीभगवद्गीतायां तृतीयोऽध्यायः

शत्रुहनन आयुधरूपं ज्ञानं वक्तुं ज्ञेयमाह—इन्द्रियाणीति । "असङ्गज्ञानासिमादाय तरातिपारम्" इति ह्युक्तम् । शरीरादिन्द्रियाणि पराणि उत्कृष्टानि । न केवलं बुद्धेः परः । श्रुत्युक्तप्रकारेणाव्यक्तादपि । "अव्यक्तात् पुरुषः परः" इति । नच तत्र तत्रोक्तैकदेशज्ञानमात्रेण भवति मुक्तिः । सार्वत्रिकगुणोपसंहारो हि भगवता गुणोपसंहारपादेऽभिहितः – "आनन्दादयः प्रधानस्य" इत्यादिना । तथाचान्यत्र—

"अपौरुषेयवेदेषु विष्णुवेदेषु चैवहि । सर्वत्र ये गुणाः प्रोक्ताः सम्प्रदायागताश्च ये ।
सर्वैस्तैः सह विज्ञाय ये पश्यन्ति परं हरिम् । तेषामेव भवेन्मुक्तिर्नान्यथा तु कथञ्चन"
इति गारुडे ।

तस्मादव्यक्तादपि परत्वेन ज्ञेयः । नचात्र जीव उच्यते । "रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते" इत्युक्तत्वात् । "अविज्ञाय परं मत्तो जयः कामस्य वै कुतः" इति च । अतः परमात्मज्ञानमेवात्र विवक्षितम् । आत्मानं मनः । आत्मना बुद्ध्या ॥४२॥४३॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीताभाष्ये
तृतीयोऽध्यायः

ज्ञानावरणरूपेणेदमावृणोतीत्यावृतं ज्ञानमिति पुनराह । न केवलं दुष्पूरः, नालमिति मन्यते चेत्यनलः-
"अग्नेरप्यनलः कामो यन्नालमिति मन्यते" इति च ॥३६–४१॥

चतुर्थोऽध्यायः

बुद्धेः परस्य माहात्म्यं कर्मभेदो ज्ञानमाहात्म्यं चोच्यतेऽस्मिन्नध्याये—

भगवानुवाच

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १
एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३

पूर्वानुष्ठितश्चायं धर्म इत्याह—इममिति ॥१-३॥

"सर्वेभ्यः प्रवरा देवा इन्द्राद्या इन्द्रियात्मकाः । तेभ्यो मनोऽभिमानी तु रुद्रस्तस्मात् सरस्वती । बुद्ध्यात्मिका ततो ब्रह्मा महानात्मा परः स्मृतः । अव्यक्तरूपा लक्ष्मीश्च वराऽतोऽतो हरिः स्वयम् । न तत्समोऽधिको वेति ह्यानुपूर्वी प्रकीर्तिता । यथाक्रमप्रबोधेन नाश्याः कामादिशात्रवः । प्राप्यते च परं स्थानं विष्णोरतुलमञ्जसा" इति च । नच "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः", "रुद्रोऽहङ्कृतिरूपकः" इत्यादिविरोधः । "सर्वाभिमानिनो देवाः सर्वेऽपि ह्युत्तरोत्तरम् । आधिक्यं वक्तुमेवैषां पृथक् स्थानमुदीर्यते । आधिक्यक्रम एवात्र शास्त्रतात्पर्यमिष्यते । स्थानेषु त्ववरेषां च परे सन्ति नचेतरे । तथाऽपि पितुरर्थो यः पुत्रस्याप्युपचर्यते । अव्यक्तादिपदार्थानां सर्वे तदभिमानिनः" इति च । "यत्र ह क्व च पुत्रस्य तत् पितुर्यत्र वा पितुस्तद्वा पुत्रस्येत्येतदुक्तं भवति" इत्यादिश्रुतेश्च । "बहुवाचिनां तु शब्दानां लिङ्गप्रकरणादिभिः । प्रवृत्तिहेतोश्चाऽधिक्यान्निर्णयोऽर्थेषु गम्यते" इति शब्दनिर्णये । "लिङ्गादिसाम्यं यत्र स्यात् प्रयोगाधिक्यमेव तु । निर्णायकं भवेत् तत्र तेन स्यात् सुबहुश्रुतः" इति ब्रह्मतर्के ॥४२॥४३॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते

श्रीभगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये

तृतीयोऽध्यायः

उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्तारात्मकोऽयमध्यायः ।

"ब्रह्मरुद्रेन्द्रसूर्याणां यद् दत्तं विष्णुना पुरा । पञ्चरात्रात्मकं ज्ञानं व्यासोऽदात् पाण्डवेषु तत् । तेषामेवावतारेषु सेनामध्येऽर्जुनाय च । प्रादाद् गीतेतिनिर्दिष्टं सङ्क्षेपेणायुयुत्सवे । यथा कुर्वन्ति कर्माणि यथा जानन्ति देवताः । सर्वे कार्तयुगाश्चैव नृपाश्च

अर्जुन उवाच

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद् विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४

भगवानुवाच

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५

"मयि सर्वाणि" इत्युक्तं तन्माहात्म्यमादितो ज्ञातुं पृच्छति—अपरमिति ॥४।५॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ६

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७

न तर्ह्यनादिर्भवानित्यत आह—अजोऽपीति । अव्यय आत्मा देहोऽपीत्यव्ययात्मा । "अनन्तं विश्वतोमुखम्" इति हि रूपविशेषणमुत्तरत्र । "एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्" इति च । "जगृहे" इति तु व्यक्तिः । युक्तयस्तूक्ताः । आत्मानादित्वं तु सर्वसमम् । कथमनादिनित्यस्य जनिः ? प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय । प्रकृत्या जातेषु वसुदेवादिषु । तयैव तेषां जात इव प्रतीयत इत्यर्थः । ननु स्वतन्त्रामधिष्ठायेत्याह—स्वामिति । "द्रव्यं कर्म च" इति ह्युक्तम् । सा हि तत्रोक्ता । ततः सर्वसृष्टेः । आत्ममायया आत्मज्ञानेन । प्रकृतेः पृथगभिधानात् । "केतुः केतश्चितिश्चित्तं मतिः क्रतुर्मनीषा माया" इत्यभिधानम् । सृष्टिकारणया तेषां शरीरादि सृष्ट्वा विमोहिकया जात इवाजात एव प्रतीयते वा । उक्तं च—

मनुपूर्वकाः । ज्ञातव्यं चैव कर्तव्यं यथा सर्वैर्मुमुक्षुभिः । त्रेतादित्रिषु जातैश्च गीतायां तदुदाहृतम् । पाण्डवाद्याः क्षेमकान्ताः करिष्यन्ति च जानते । तथैव तेन गीताया नास्ति शास्त्रं समं क्वचित् । वेदार्थपूर्वकं ज्ञेयं पञ्चरात्रं यतोऽखिलम् । तत्सङ्क्षेपश्च गीतेयं तस्मान्नास्याः समं क्वचित्" इति ब्रह्मवैवर्ते ॥१–३॥ "जानन्तोऽपि विशेषार्थज्ञानाय स्थापनाय वा । पृच्छन्ति साधवो यस्मात् तेन पृच्छसि पार्थिव" इत्याग्नेयवचनान्नार्जुनो भगवन्तं न जानाति ॥४।५॥

आत्ममायया आत्मेच्छया । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय स्वभावम् । "देवस्यैष स्वभावोऽयम्" इत्यादिश्रुतेश्च । अत एव स्वशब्देन विशेषणम्—"प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य" इत्यादिषु । "मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः" इत्यादिषु तु न स्वशब्दः । "प्रकृतिं विद्धि मे पराम्" इत्यादिषु सम्बन्धित्वेन प्रतीतेरन्या । अत्र तु स्वशब्दः स्वरूपवाची । स्वभाव इत्यत्रापि स्वाख्यो भावः स्वभावः । भावशब्दस्तु सम्बन्ध्याशङ्कानिवृत्तये । स्वस्वभाव इति तु स्वस्वरूपमितिवदुपचारत्वाऽऽशङ्कां निवर्तयति ।

"महदादेस्तु माता या श्रीभूमिरिति कल्पिता। विमोहिका च दुर्गाख्या ताभिर्विष्णुरजोऽपि हि। जातवत् प्रथते ह्यात्मचिद्बलान्मूढचेतसाम्" इति।

ईश्वरः ईशेभ्योऽपि वरः। तच्चोक्तम्—

"ईशेभ्यो ब्रह्मरुद्रश्रीशेषादिभ्यो यतो भवान्। वरोऽत ईश्वराख्या ते मुख्या नान्यस्य कस्यचित्" इति ब्रह्मवैवर्ते। "समर्थ ईश इत्युक्तस्तद्वरत्वात्त्वमीश्वरः" इति च ॥६॥७॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ ८

न जन्मनैव परित्राणादिकं कार्यमिति नियमः। तथाऽपि लीलया स्वभावेन च यथेष्टचारी। तथाह्युक्तम्—

"देवस्यैष स्वभावोऽयम्", "लोकवत् तु लीलाकैवल्यम्", "क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय", "अरिभयादिव स्वयं पुराद् व्यवात्सीद् यदनन्तवीर्यः", "पूर्णोऽयमस्यात्र न किञ्चिदाप्यं तथाऽपि सर्वाः कुरुते प्रवृत्तीः। अतो विरुद्धेषुमिमं वदन्ति परावरज्ञा मुनयः प्रशान्ताः" इत्याद्यृग्वेदखिलेषु ॥८॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९

पृथङ् मुक्त्युक्तिः सर्वज्ञाननियमदर्शनार्थम्। न तु तावन्मात्रेण मुक्तिरित्युक्तम्।

"वेदाद्युक्तं तु सर्वं यो ज्ञात्वोपास्ते सदा हि माम्। तस्यैव दर्शनपथं यामि नान्यस्य कस्यचित्" इत्युक्तेश्च महाकौर्मे।

अत्रोक्तस्यैतज्ज्ञात्वैव जन्म नैतीति गतिः। इतरवाक्यानां नान्या गतिः। "नान्यस्य कस्यचित्" इति विशेषणात्। "तत्त्वतः" इति विशेषणाच्च सर्वज्ञानमापतति। यत्रैवं भवति तत्र तत्त्वत इति विशेषणे न विरोधः। उक्तं च—

"एकं च तत्त्वतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः। न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात् सर्वत्र जिज्ञसेत्" इति स्कान्दे ॥९॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १०

सन्ति च तथा मुक्ता इत्याह— वीतरागेति। मन्मयाः मत्प्रचुराः। सर्वत्र मां विना न किञ्चित् पश्यन्तीत्यर्थः ॥१०॥

"स्रष्टृत्वादिस्वभावत्वात् स्वेच्छया विष्णुरव्ययः। सृष्ट्यादिकं करोत्यद्धा स्वयं च बहुधा भवेत्" इति नारायणश्रुतिः ॥६–८॥ "येषां गुणानां ज्ञानेन मुक्तिरुक्ता पृथक् पृथक्। वेदेषु चेतिहासेषु सा तु तेषां समुच्चयात्। एवमेव शमादीनां नान्यथा तु कथञ्चन" इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् "जन्म कर्म च" इत्यादिषु न तावन्मात्रेण मोक्षः ॥९॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११

नच मद्भजनमात्रेण मुक्तिर्भवत्यन्यदेवतादिरूपेण । तथाऽपि सर्वेषामानुरूप्येण फलं ददामीत्याह– ये यथेति । सेवयामि फलदानेन । नतु गुणभावेन । कथमयं विशेष इत्यत आह– मम वर्त्मेति । अन्यदेवता यजन्तोऽपि मम वर्त्मैवानुवर्तन्ते । सर्वकर्मकर्तृत्वाद् भोक्तृत्वाच्च मम । "येऽप्यन्य-देवताभक्ताः" इति हि वक्ष्यति । "यो देवानां नामधा एक एव" इति हि श्रुतिः । भगवानेव च तत्राभिधीयते । "अजस्य नाभावध्येकमर्पितम" इतिलिङ्गात् ॥११॥

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२

कुतो मम वर्त्मानुवर्तन्ते ? क्षिप्रं हि । अत एव हि फलप्राप्तिः । "तस्मात्ते धनसनयः" इति हि श्रुतिः ॥१२॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३

अहमेव हि कर्तेत्याह—चातुर्वर्ण्यमिति । चतुर्वर्णसमुदायः । सात्त्विको ब्राह्मणः । सात्त्विक-राजसः क्षत्रियः । राजसतामसो वैश्यः । तामसः शूद्र इति गुणविभागः । कर्मविभागस्तु "शमो दमः" इत्यादिना वक्ष्यते । क्रियायां वैलक्षण्यात् कर्ताऽप्यकर्ता । तथाहि श्रुतिः – "विश्व-कर्मा विमनाः" इत्यादि । "तनुर्विद्या क्रियाऽऽकृतिः" इति च । साधितं चैतत् पुरस्तात् ॥१३॥

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते ॥ १४

अत एव च न मां कर्माणि लिम्पन्ति । इतश्च न लिम्पन्तीत्याह—न मे कर्मफले स्पृहेति । इच्छामात्रं त्वस्ति । नतु तत्राभिनिवेशः । तच्चोक्तम्—

"आकाङ्क्षन्नपि देवोऽसौ नेच्छते लोकवत् परः । नह्याग्रहस्तस्य विष्णोर्ज्ञानं कामो हि तस्य तु" इति ।

"मयं प्रधानमुद्दिष्टं प्राधान्यं यैर्हरेर्मतम् । भगवन्मयास्ते विज्ञेयास्ते मुच्यन्ते नचा-परे" इति च ।

मयि भावो मद्भावः ॥१०॥ तथैव भजामि तदनुसारिफलदानरूपेण । अन्यदेवतायाजिनामपि मत्समर्पणेन वैष्णवमार्गानुवर्तनेनैव सम्यक् फलं भवति ।

"अन्यदैवतपूजाऽपि यस्मिन्नन्ते समर्पिता । स्वर्गादिफलहेतुः स्यान्नान्यथा तं भजे-द्धरिम्" इत्याग्नेये ॥११॥१२॥ "सत्त्वसत्त्वाधिकरजोरजोभिस्तमसा तथा । वर्णा विभक्ताश्चत्वारः सात्त्विका एव वैष्णवाः" इति च ।

कर्मविभागं "शमो दमः" इत्यादिना वक्ष्यति ।

नच केचिन्मुक्ता भवन्तीति क्रमेण सर्वमुक्तिः। तथाहि श्रुतिः —

"ज्ञात्वा तमेनं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाति विद्वानिति कथं वा इत्यनन्ता इत्यनन्तवदिति होवाच" इति ॥१४॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५

एवं ज्ञात्वाऽपि कर्मकरणे आचारोऽप्यस्तीत्याह—एवमिति। पूर्वतरं कर्म पूर्वभावीत्यर्थः ॥१५॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः।
तत् ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६

कर्म कुर्वित्युक्तम्। तस्य कर्मणो दुर्विज्ञेयत्वमाह सम्यग् वक्तुम्– किं कर्मेति ॥१६॥

कर्मणो [कर्म णो] ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः [विकर्म णः]।
अकर्मणश्च [अकर्म णश्च] बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७

न केवलं तज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसे, ज्ञात्वैवेत्याशयवानाह—कर्मण इति। तच्चोक्तम्[1]—

"अज्ञात्वा भगवान् कस्य कर्माकर्मविकर्मकम्। दर्शनं याति हि मुने कुतो मुक्तिश्च तद् विना" इति।

अकर्म कर्माकरणम्। कर्माकर्मान्यद् विकर्म। निषिद्धं कर्म। बन्धकत्वात्। ततो विविच्य कर्मादि बोद्धव्यमित्यादि। नच शापादिना। कवयोऽप्यत्र मोहिताः। अशक्यं चैतज्ज्ञातुमित्याह — गहनेति ॥१७॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८

कर्मादिस्वरूपमाह—कर्मणीति। कर्मणि क्रियमाणे सति अकर्म यः पश्येत् विष्णोरेव कर्म नाहं चित्प्रतिबिम्बः किञ्चित् करोमीति। अकर्मणि सुप्त्यादावकरणावस्थायां परमेश्वरस्य यः कर्म पश्यति अयमेव परमेश्वरः सर्वदा सर्वसृष्ट्यादि करोतीति। स बुद्धिमान् ज्ञानी। स एव च युक्तो योगयुक्तः। सर्वाकरणात् स एव च कृत्स्नकर्मकृत् कृत्स्नफलवत्त्वात् ॥१८॥

"वैष्णवाः सात्त्विका एव तामसा एव चापरे। दौर्लभ्यसुलभत्वेन तेषां वर्णादिभिन्नता" इति च। "स्वाभाविको ब्राह्मणादिः शमाद्यैरेव भिद्यते। योनिभेदकृतो भेदो ज्ञेय औपाधिकस्त्वयम्। विष्णुभक्तिश्चानुगता सर्ववर्णेषु विश्पतिम्। आरभ्य हीयतेऽथापि भेदः स्वाभाविकस्ततः" इति नारदीये। "कर्ताऽपि भगवान् विष्णुरकर्तेति च कथ्यते। तस्य कर्ता यतो नान्यः स्वतन्त्रत्वात् परात्मनः" इति च।

अपिशब्दो गुणसमुच्चयार्थः। कर्ता मे नास्तीत्यपि विद्धीति। जीवाभेदनिवृत्त्यर्थं मामिति विशेषणम् ॥१३–१६॥ कर्मापि नः मत्त इति बोद्धव्यमित्यादि ॥१७॥ कर्मणि जीवे। अस्वातन्त्र्यादकर्म। कर्मविधिफलयोरभावादकर्मणि विष्णौ स्वातन्त्र्यात् सर्वकर्तृत्वम्।

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९

एतदेव प्रपञ्चयति—यस्येत्यादिश्लोकपञ्चकेन । उक्तप्रकारेण ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम् ॥१९॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो[ऽ]निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥ २०

नच कामसङ्कल्पाभावेनालम् । आसङ्गं स्नेहं च त्यक्त्वा । ज्ञानस्वरूपमाह पुनः —नित्यतृप्त इति । नित्यतृप्तनिराश्रयेश्वरसरूपोऽहमस्मीति तथाविधः ॥२०॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन् नाऽप्नोति किल्बिषम् ॥ २१

कामादित्यागोपायमाह—निराशीरिति । यतचित्तात्मा भूत्वा निराशीरित्यर्थः । आत्मा मनः । परिग्रहत्यागोऽनभिमानम् । नैव किञ्चित् करोतीत्यस्याभिप्रायमाह—नाऽप्नोति किल्बिषमिति ॥२१॥

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबद्ध्यते ॥ २२

यतचित्तात्मनो लक्षणमाह-यदृच्छालाभेति । कथं द्वन्द्वातीतत्वमित्यत आह-समः सिद्धाविति ॥२२॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३

उपसंहरति—गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य फलस्नेहरहितस्य । मुक्तस्य शरीराद्यनभिमानिनः । ज्ञानावस्थितचेतसः परमेश्वरज्ञानिनः ॥२३॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्म कर्म [ब्रह्मकर्म] समाधिना ॥ २४

ज्ञानावस्थितचेतस्त्वं स्पष्टयति—ब्रह्मार्पणमिति । सर्वमेतद् ब्रह्मेत्युच्यते । तदधीनसत्ताप्रतीतित्वात् । नतु तत्स्वरूपत्वात् । उक्तं हि—

"करोऽस्मिन् मीयत इति कर्म जीव उदाहृतः । विधिशब्देनामितत्वादकर्मा भगवान् हरिः" इति नारदीये ।

कर इति सकारान्तोऽदृष्टवाची । क्रियावाची वा । तदधीनत्वात् । प्रसिद्धश्च जीवे कर्मशब्दः पञ्चरात्रे । कृत्स्नफलत्वात् कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥१९॥अनिराश्रयो भगवदाश्रयत्वात् ॥२०–२२॥मुक्तस्य स्वातन्त्र्याभिमानात् ॥२३॥ कथमभिमानत्यागः ? ब्रह्मार्पणमित्यादि । ब्रह्मण्यर्पणं ब्रह्मार्पणम् । ब्रह्मणो हविः । ब्रह्मणोऽग्नौ । ब्रह्मणः कर्म । समाधिना सह । समाधिरपि तदधीन इत्यर्थः ।

"एकः स्वतन्त्रो भगवांस्तदीयं त्वन्यदुच्यते" इति भारते ॥२४॥

"त्वदधीनं यतः सर्वमतः सर्वो भवानिति। वदन्ति मुनयः सर्वे नतु सर्वस्वरूपतः"
इति पाद्मे। "सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रम्" इति च। "एतं ह्येव बह्वृचाः" इत्यादि च।

समाधिना सह ब्रह्मैव कर्म ॥२४॥

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति।
शब्दादीन् विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६

यज्ञभेदानाह—दैवमित्यादिना। दैवं भगवन्तम्। स एव तेषां यज्ञः। भगवदुपासनम्। यज्ञमिति क्रियाविशेषणम्। नान्यत् तेषामस्ति यतीनां केषाञ्चित्। यज्ञं भगवन्तम्। "यज्ञेन यज्ञम्", "यज्ञो विष्णुर्देवता" इत्यादिश्रुतिभ्यः। यज्ञेन प्रसिद्धेनैव। यज्ञं प्रति जुह्वतीति सर्वत्र समम्–"तं यज्ञम्" इत्यादौ। उक्तं च—

"विष्णुं रुद्रेण पशुना ब्रह्मा ज्येष्ठेन सूनुना। अयजन्मानसे यज्ञे पितरं प्रपितामहः"
इत्यादि ॥२५॥२६॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७

आत्मसंयमाख्योपायाग्नौ ॥२७॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८

द्रव्यं जुह्वतीति द्रव्ययज्ञाः। तपः परमेश्वरार्पणबुद्ध्या तत्र जुह्वतीति तपोयज्ञा इत्यादि। इदं तपो हविः। एतद् ब्रह्माग्नौ जुहोमि तत्पूजार्थमिति होमः। तदर्पण एव च होमबुद्धिः ॥२८॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९

अपरे प्राणायामपरायणाः प्राणमपाने जुह्वति, अपानं च प्राणे। कुम्भकस्था एव भवन्तीत्यर्थः ॥२९॥

अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३०

दैवं विष्णुमेव यज्ञ इत्युपासते। स्वभोग्यत्वात् स्वयमेव यज्ञः। ब्रह्माख्याग्नौ क्रियायज्ञं तेनैव यज्ञाख्येन विष्णुना समर्पयन्ति। तत्पूजात्वेन श्रोत्रादिसंयमं कुर्वन्ति। तत्पूजात्वेन विषयान् भुञ्जते। तत्पूजात्वेनेन्द्रियादिसंयमं कुर्वन्ति। यज्ञेनैवेति सर्वत्राप्यन्वीयते।

"तेनैव तं पूजयेद् वा विहितैर्वाऽन्यसाधनैः। स एव विष्णोर्यज्ञः स्यान्मानसो वाऽथ बाह्यकः" इति ब्रह्मवैवर्ते ॥२५–३१॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१

नियताहारत्वेनैव प्राणशोषात् प्राणान् प्राणेषु जुह्वति। "यच्छेद् वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि" इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण वा। अन्यदपि ग्रन्थान्तरे सिद्धम्—"यदस्याल्पाशनं तेन प्राणाः प्राणेषु वै हुताः" इति ॥३०॥३१

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२

ब्रह्मणः परमात्मनो मुखे। "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च" इति हि वक्ष्यति। मानस-वाचिककायिककर्मजा एव हि ते सर्वे। एवं ज्ञात्वा, तानि कर्माणि कृत्वा, विमोक्ष्यसे। युद्धं परित्यज्य यन्मोक्षार्थं करिष्यसि तदपि कर्म। अतो विहितं न त्याज्यमिति भावः ॥३२॥

श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ।
सर्वं कर्मा[ऽ]खिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३

अखिलमुपासनाद्यङ्गयुक्तम्। ज्ञानफलमेवेत्यर्थः ॥३३॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५

इदानीमपि ज्ञान्येव। तथाऽप्यभिभवान्मोहः। मा तूक्ता। येन ज्ञानेन मय्यात्मभूते सर्वभूतानि अथो तस्मादेव मोहनाशात् पश्यसि ॥३४॥३५॥

करणभूतं ज्ञानं स्तौति पुनः श्लोकत्रयेण—

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ ३७

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनाऽऽत्मनि विन्दति ॥ ३८

श्रोत्रादीनीत्यादिष्विज्यानुक्तेरिज्योऽन्य इति शङ्कां निवारयति—वितता ब्रह्मणो मुख इति। "सर्वयज्ञैः परब्रह्म याज्यं विष्ण्वाख्यमव्ययम्" इति च ॥३२॥ सर्वं कर्म आखिलं आ समन्तादल्पं ज्ञाने परिसमाप्यते। ज्ञाने जाते पूर्यते।

"समाप्तविद्यान् धनुषि श्रेष्ठान् यान् सप्त मन्यसे" इतिवत् समाप्तिशब्दोऽत्र पूर्तिवाची।

"ज्ञानासिनाऽऽत्मनः। छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ" इति पुनर्योगकथनात् ॥३३॥

तत्साधनं विरोधिफलं च तदुक्तैरुक्त्वोपसंहरति—

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं मत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४०

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसञ्छिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ ४१

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२

इति श्रीभगवद्गीतायां चतुर्थोऽध्यायः

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीताभाष्ये
चतुर्थोऽध्याय:

पञ्चमोऽध्यायः

तृतीयाध्यायोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन—"यदृच्छालाभसन्तुष्टः" इत्यादिना संन्यासम् ; "कुरु कर्मैव" इत्यादिना कर्मयोगं च—

अर्जुन उवाच

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १

नियमनादिना सकललोककर्षणात् कृष्णः । तच्चोक्तम् —

"ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम्" इति वक्ष्यमाणत्वात् स्वयमेवोपदेक्ष्यति ॥३४॥ आत्मनि व्याप्ते मयि । अथो तस्मात् व्याप्तत्वादेव ॥३५–४०॥ आत्मवन्तं परमात्मभक्तम् ॥४१॥४२॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये
चतुर्थोऽध्यायः

"यतः कर्षसि देवेश नियम्य सकलं जगत् । अतो वदन्ति मुनयः कृष्णं त्वां ब्रह्मवादिनः" इति महाकौर्मे ।

संन्यासशब्दार्थं भगवानेव वक्ष्यति । अयं प्रश्नाभिप्रायः —यदि संन्यासः श्रेयोऽधिकः स्यात् तर्हि संन्यासस्येषद् विरोधि युद्धमिति ॥१॥

भगवानुवाच

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २

नायं संन्यासो यत्याश्रमः —

"द्वन्द्वत्यागात् तु संन्यासात् मत्पूजैव गरीयसी" इति वचनात् । "तानि वा एतान्यवराणि तपांसि, न्यास एवात्यरेचयत्" इति च । "संन्यासस्तु तुरीयो यो निष्क्रियाख्यः सधर्मकः । न तस्मादुत्तमो धर्मो लोके कश्चन विद्यते । तद्भक्तोऽपि हि यद् गच्छेत् तद्गृहस्थो न धार्मिकः । मद्भक्तिश्च विरक्तिस्तदधिकारो निगद्यते । यदाऽधिकारो भवति ब्रह्मचार्यपि प्रव्रजेत्" इति नारदीये । "ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् । यदहरेव विरजेत्" इति च । "संन्यासे तु तुरीये वै प्रीतिर्मम गरीयसी । येषामत्राधिकारो न तेषां कर्मेति निश्चयः" इत्यादेश्च ब्राह्मे ।

अतो नात्राऽऽश्रमसंन्यास उक्तः ॥२॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात् प्रमुच्यते ॥ ३

संन्यासशब्दार्थमाह—ज्ञेय इति । संन्यासस्य निःश्रेयसकरत्वं ज्ञापयितुं तच्छब्दार्थं स्मारयति—ज्ञेय इति ॥३॥

साङ्ख्ययोगौ पृथग् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४

संन्यासो हि ज्ञानान्तरङ्गत्वेनोक्तः —"न तस्य तत्त्वग्रहणाय" इत्यादौ । अतः कथं सोऽवम इत्यत आह—साङ्ख्ययोगाविति । उभयोरप्यन्तरङ्गत्वेनाविरोधः ।

योगसंन्यासयोर्लक्षणं स्पष्टयत्यनेनाध्यायेन । "योगसंन्यस्तकर्माणम्" इत्यादौ न्यासशब्दः सर्वकर्मत्यागविषय इत्याशङ्क्य योगसंन्यासयोर्भिन्नपुन्निष्ठत्वाभिप्रायेण पृच्छति—संन्यासमिति ॥१॥ एकपुंयोग्यावेतौ, तयोर्मध्ये योग एव विशिष्ट इति परिहाराभिप्रायः । उभौ समुच्चितौ । "संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः" इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥२॥ द्वेषादिवर्जनमेव संन्यासशब्दार्थः । न यत्याश्रमोऽत्राभिप्रेत इत्याह—ज्ञेय इति । नच "काम्यानां कर्मणां न्यासम्" इत्यनेन विरोधः । तेनापि सहितस्य न्यासत्वात् । नच त्यागस्य पृथग्वचनाद् विरोधः । कुरुपाण्डववन्न्यासावान्तरभेदत्वात् त्यागस्य ॥३॥ बालास्तु न्यासशब्देन यत्याश्रममेव स्वीकृत्य तत्स्थानामेव

"अग्निमुग्धो हवै धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रतिजानाति", "मा वः पद्व्यः पितरस्मदाश्रिता या यज्ञशालासनधूमवर्त्मनाम्" इत्यादि काम्यकर्मविषयमिति भावः।
ये त्वन्यथा वदन्ति ते बालाः ॥४॥

यत् साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते।
एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५

"एकमपि" इत्यस्याभिप्रायमाह—यत् साङ्ख्यैरिति। योगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञानफलं प्राप्यत इत्यर्थः ॥५॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६

इतश्च संन्यासाद् योगो वर इत्याह—संन्यासस्त्विति। योगाभावे मोक्षादिफलं न भवति। अतः कामजयादिदुःखमेव तस्य। मोक्षाद्येव हि फलम्; अन्यत् फलमल्पत्वादफलमेवेत्याशयः। तच्चोक्तम्—

"विना मोक्षफलं यत्तु न तत् फलमुदीर्यते" इति पाद्मे।

यत्तु महाफलयोग्यं तस्याल्पं फलमेव न भवति। यथा पद्मरागस्य तण्डुलमुष्टिः। महाफलश्च योगयुक्तश्चेत् संन्यास इत्याह—योगयुक्त इति। मुनिः संन्यासी। तच्चोक्तम्—

"स हि लोके मुनिर्नाम यः कामक्रोधवर्जितः" इति ॥६॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७

साङ्ख्यशब्दोदितज्ञानाधिकारः; गृहस्थानामेव योगशब्दोदितकर्माधिकार इति मन्यन्ते। तन्न पण्डिता मन्यन्ते। कुतः? यस्मात् ज्ञानमार्गं कर्ममार्गं च सम्यगास्थित उभयोरपि फलं प्राप्नोति। तस्मात् ज्ञानिनां कर्माप्यनुष्ठेयम्। कर्मिणामपि गृहस्थानां ज्ञातव्यो भगवान्। नहि ज्ञानं विना कर्मणः सम्यगनुष्ठानं भवति।

"निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमिह चोच्यते। निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्। बुद्ध्याऽविहिंसन् पुष्पैर्वा प्रणवेन समर्चयेत्। वासुदेवात्मकं ब्रह्म मूलमन्त्रेण वा यतिः। मुक्तिरस्तीति नियमो ब्रह्मदृग् यस्य विद्यते। तस्याप्यानन्दवृद्धिः स्याद् वैष्णवं कर्म कुर्वतः। कर्म ब्रह्मदृशा हीनं न मुख्यमिति कीर्तितम्। तस्मात् कर्मेति तत् प्राहुर्यत् कृतं ब्रह्मदर्शिना। एतस्मान्न्यासिनां लोकं संयान्ति गृहिणोऽपि हि। ज्ञानमार्गः कर्ममार्ग इति भेदस्ततो नहि। तस्मादाश्रमभेदोऽयं कर्मसङ्कोचसम्भवः" इति व्यासस्मृतेः ॥४॥५॥ "मोक्षोपायो योग इति तद्रूपो न्यास एव तु। विष्णवर्पिततया भद्रो नान्यो न्यासः कथञ्चन" इत्याग्नेये।

विष्णवर्पितत्वादियोगरूपत्वं विना केवलकर्मत्यागो नरकफल एव। "यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव" इति वक्ष्यमाणत्वात्। योगविशेषत्वान्न्यासस्य पृथगुक्तिः ॥६॥ सर्वभूतात्मभूतात्मेति

एतदेव प्रपञ्चयति—योगयुक्त इति । सर्वभूतात्मभूतः परमेश्वरः । "यच्चाऽप्नोति" इत्यादेः । स आत्मभूतः स्वस्य समीपं प्रत्यादानादिकर्ता यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा ॥७॥

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यञ्छृण्वन् स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥ ८

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन् निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९

संन्यासं स्पष्टयति पुनः श्लोकद्वयेन ॥८॥९॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १०

संन्यासयोगयुक्त एवच कर्मणा न लिप्यत इत्याह—ब्रह्मणीति । साधननियमस्योपचारत्वनिवृत्त्यर्थं पुनःपुनः फलकथनम् ॥१०॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११

एवञ्चाऽचार इत्याह—कायेनेति ॥११॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबद्ध्यते ॥ १२

पुनर्युक्त्यादिनियमनार्थं युक्तायुक्तफलमाह—युक्त इति । युक्तो योगयुक्तः ॥१२॥

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन् न कारयन् ॥ १३

मुख्ययोगः —

"आदानात् सर्वभूतानां विष्णुरात्मा प्रकीर्तितः। सर्वभूतात्मभूतात्मा तत्र भूतमनाः पुमान्" इति च ॥७॥

यथा न्यासस्य योगरूपत्वं तथाऽऽह—नैव किञ्चिदित्यादिना।

"विष्णुनाऽर्थेष्वीरितानि मनआदीनि सर्वशः। वर्तन्तेऽन्यो न स्वतन्त्र इति जानन् हि तत्त्ववित्" इति च ॥८॥९॥

तत्पूजात्मकानि तत्कृतानि मम शुभार्थमिति ब्रह्मण्याधानम्। स्वातन्त्र्याभावापेक्षयैव जीवस्याकर्तृत्वम्।

"स्ववन्दनं यथा पित्रा कारितं शिशुकर्तृकम्। एवं पूजा विष्णवधीना भवेज्जीवकृतेत्यपि" इति प्रवृत्ते ॥१०–१२॥

पुनः संन्यासशब्दार्थं स्पष्टयति—सर्वकर्माणीति। मनसेतिविशेषणादभिमानत्यागः ॥१३॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४

नाऽदत्ते कस्यचित् पापं नचैव सुकृतं विभुः।
अज्ञानेनाऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५

नच करोति वस्तुत इत्याह—न कर्तृत्वमिति। प्रभुर्हि जीवो जडमपेक्ष्य ॥१४॥१५॥

अतो मनसैव कर्मन्यासोऽस्वातन्त्र्यापेक्षया ॥१३॥ यथा पितृदत्तं पालकत्वं राजपुत्राणामेवं परमात्मदत्तं क्रियास्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वं क्रियानिष्पन्नधर्मादिरूपकर्मणि स्वातन्त्र्यं च जीवानामप्यस्तीत्याशङ्कां परिहरति — न कर्तृत्वमित्यादिना। क्रियायामदृष्टोत्पादने फले च स्वातन्त्र्यं लोकस्य न सृजतीश्वर इत्यर्थः। अन्यथा लोकस्येति विशेषणं व्यर्थम्। जनपदे निवसतां तद्वित्तभोजिनामप्याधिपत्यादानान्न दत्ता जनपदा राज्ञा स्वपुत्राणामितिवत् कर्मफलादिसंयोगिनामपि तत्स्वातन्त्र्यादानात् 'न सृजति' इति युज्यते। स्वयमेव भवति भावयति चेति स्वभावो भगवान्। स्वभावत्वात् स्वयमेव कर्तृत्वादिषु प्रवर्तते।

"स्वातन्त्र्याद् भगवान् विष्णुः स्वभाव इति कीर्तितः। तत् स्वातन्त्र्यं कदाऽप्येष नान्यस्य सृजति क्वचित्। स्वातन्त्र्यादेव पापादिसम्बन्धः कुर्वतोऽपि न। अज्ञानावृतबुद्धित्वादीदृशं तं न जानते" इति महावाराहे। "अहं सर्वस्य प्रभवः", "तपाम्यहमहं वर्षम् निगृह्णामि", "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च", "न ऋते त्वत् क्रियते किञ्चनाऽरे", "देवस्यैष स्वभावोऽयम्", "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इत्यादेर्नास्यास्वाभाविकं कर्तृत्वमकर्तृत्वं वा।

विपरीतप्रमाणाभावाच्च। अनिर्वाच्यनिरासादेव च निरस्तोऽयं पक्षः। नच सर्वविशेषराहित्यवादिनां शून्यवादात् कश्चिद् विशेषः। नहि सर्वविशेषरहितमित्युक्ते तदस्तीति सिद्ध्यति। वाच्यत्वलक्ष्यत्वास्तित्वादीनामपि विशेषत्वात्। अन्यथा 'अस्ति ब्रह्म' इत्यादीनां शब्दानामपि पर्यायत्वादयो दोषाः। व्यावर्त्यविशेषश्च व्यावृत्तविशेषनिबन्धन एव। अन्यथा वैयर्थ्यमेव स्यात्। नच सर्वशब्दावाच्यस्य लक्ष्यत्वम्। नच सर्वप्रमाणागोचरमस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम्। नास्तित्वं तु सप्तमरसादिवददर्शनात्सिद्ध्यति। स्वप्रकाशत्वं च नामानं सिद्ध्यति। स्वयम्प्रकाशत्वं च ततोऽतिरिक्तं चेद् विशेषाङ्गीकारः। न चेत् तदेव प्रमाणगोचरम् तत्प्रमाणभावे। परप्रकाशत्वमात्रनिरासे स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावादप्रकाशत्वमेव स्यात्। अर्थतः सिद्धिरित्यर्थापत्तितः सिद्धिस्तत्प्रमाणतः सिद्धिर्वा? उभयथाऽपि प्रमेयत्वमेव स्यात्। स्वप्रकाशशब्देन स्वमितत्वानङ्गीकारात् परमितत्वानङ्गीकाराच्चासिद्धिरेव। प्रकाश इत्युक्तेऽपि स्वमन्यं वा किञ्चित् प्रकाश्यं विना न दृष्ट एव भोजनादिवत्। कर्तृकर्मविरोधश्चानुभवविरुद्धः। ज्ञानं च ज्ञेयं ज्ञातारं च विना न दृष्टम्। अतः शून्यवादान्न कश्चिद् विशेषः। अतोऽनन्तदोषदुष्टत्वादुपरम्यते।

"हरिः स्वभावतः कर्ता सर्वमन्यत् तदीरितम्। अतः सा कर्तृता तस्य न कदाचिद्

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत् परम् ।। १६

ज्ञानमेवाज्ञाननाशकमित्याह – ज्ञानेनेति । प्रथमज्ञानं परोक्षम् ॥१६॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ।। १७

अपरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधनमाह – तद्बुद्धय इति ॥१७॥

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।। १८

परमेश्वरस्वरूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनं चापरोक्षज्ञानसाधनमित्याशयवानाह – विद्येति ॥१८॥

इहैव तैर्जितः स्वर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ।। १९

न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ।। २०

तदेव स्तौति – इहैवेति ॥१९॥२०॥

संन्यासयोगज्ञानानि मिलित्वा प्रपञ्चयत्यध्यायशेषेण –

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत् सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ।। २१

पुनर्योगस्याऽधिक्यं स्पष्टयति—बाह्यस्पर्शेष्विति । कामरहित आत्मनि यत् सुखं विन्दति स एव ब्रह्मयोगयुक्तात्मा चेत् तदेवाक्षयं सुखं विन्दति । ब्रह्मविषयो योगो ब्रह्मयोगः । ध्यानादियुक्तस्यैवाऽऽत्मसुखमक्षयमन्यथा नेत्यर्थः ॥२१॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ।। २२

संन्यासार्थं कामभोगं निन्दयति—ये हीति ॥२२॥

विनश्यति" इति पैङ्गिश्रुतिः ॥१४–१७॥ "विषमेष्वपि जीवेषु समो विष्णुः सदैव तु । यत् तृणादिगतस्यापि गुणाः पूर्णा हरेः सदा" इति च ॥१८–२०॥

इदानीमपि परमात्मनि स्मृतमात्रे सुखं विन्दतीति यत् तदा स एव सम्यग्युक्तः किमु ? ॥२१-२३॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३

तत्परित्यागं प्रशंसति—शक्नोतीति। कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति, शरीरविमोक्षणात् प्राक्, यथा मनुष्यशरीरे सोढुं सुशकं तथा नान्यत्रेति भावः। ब्रह्मलोकादिस्तु जितकामानामेव भवति ॥२३॥

ज्ञानिलक्षणं प्रपञ्चयत्युत्तरैः श्लोकैः —

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्म निर्बाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४

आरामः परदर्शनादिनिमित्तं सुखम्। अत्र तु परमात्मदर्शनादिनिमित्तं तत्। सुखं तूपद्रवक्षय-व्यक्तम्। अत्र तु कामादिक्षये व्यक्तमात्मसुखम्। स्वयञ्ज्योतिष्ट्वाद् भगवतस्तद्व्यक्तेरन्तर्ज्योतिः। सर्वेषामन्तर्ज्योतिष्ट्वेऽपि व्यक्तेर्विशेषः। असम्प्रज्ञातसमाधीनां बाह्यादर्शनात्। दर्शनेऽप्यकिञ्चि-त्कारादेवशब्दः। उक्तं चैतत्—

"दर्शनस्पर्शसम्भाषाद् यत् सुखं जायते नृणाम्। आरामः स तु विज्ञेयः सुखं कामक्षयो दितम्" इति नारदीये। "स्वज्योतिष्ट्वान्महाविष्णोरन्तर्ज्योतिस्तु तत्स्थितः" इति च।

अन्तःसुखत्वादेः कारणमाह—ब्रह्मणि भूत इति ॥२४॥

लभन्ते ब्रह्म निर्बाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधायतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५

पापक्षयाच्चैतद् भवतीत्याह—लभन्त इति। क्षीणकल्मषा भूत्वा छिन्नद्वैधायतात्मानः। द्वेधाभावो द्वैधं संशयो विपर्ययो वा तच्चोक्तम् —

"विपर्ययः संशयो वा यद् द्वैधं त्वकृतात्मनाम्। ज्ञानासिना तु तच्छित्त्वा मुक्तसङ्गः परं व्रजेत्" इति।

छिन्नद्वैधास्त एवाऽयतात्मानो दीर्घमनसः सर्वज्ञा इत्यर्थः। तत एव छिन्नद्वैधाः। तच्चोक्तम्—"क्षीणपापा महाज्ञाना जायन्ते गतसंशयाः" इति। छिन्नद्वैधाः यतात्मान इति वा ॥२५॥

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्म निर्बाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६

सुलभं च तेषां ब्रह्मेत्याह—कामक्रोधेति। अभितः सर्वतः ॥२६॥

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७

ब्रह्मणि भूतः। अन्यथा पुनर्ब्रह्म गच्छतीति विरोधाच्च। अन्तःसुखादिकं च ब्रह्मदर्शनात् ॥२४-२७॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८

ध्यानप्रकारमाह—स्पर्शानित्यादिना । बाह्यान् स्पर्शान् बहिष्कृत्वा । श्रोत्रादीनि योगेन नियम्येत्यर्थः । चक्षुः भ्रुवोरन्तरे कृत्वा । भ्रुवोर्मध्यमवलोकयन्नित्यर्थः । उक्तं च—

"नासाग्रे वा भ्रुवोर्मध्ये ध्यानी चक्षुर्निधापयेत्" इति ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा, कुम्भके स्थित्वेत्यर्थः ॥२७॥२८॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९

इति श्रीभगवद्गीतायां पञ्चमोऽध्यायः

ध्येयमाह—भोक्तारमिति ॥२९॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीताभाष्ये
पञ्चमोऽध्यायः

षष्ठोऽध्यायः

ज्ञानान्तरङ्गं समाधियोगमाहानेनाध्यायेन—

भगवानुवाच

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्नचाक्रियः ॥ १

विवक्षितं संन्यासमाह योगेन सह—अनाश्रित इति । चतुर्थाश्रमिणोऽप्यग्निः क्रिया चोक्ता "दैवमेव" इत्यादौ । "अग्निर्ब्रह्म च तत्पूजा क्रिया न्यासाश्रमे स्मृता" इति च । तस्मान्निरग्निरक्रियः संन्यासी योगी च न भवत्येव ॥१॥

"अमुक्तो मुक्तसादृश्यान्मुक्त एव हि तत्त्वदृक् । किमु मुक्तिगतस्तस्माज्ज्ञानमेवाधिकं नरे" इति नारदीये ॥२८–२९॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये
पञ्चमोऽध्यायः

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
नह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २

संन्यासोऽपि योगान्तर्भूत इत्याह— यं संन्यासमिति । कामसङ्कल्पाद्यपरित्यागे कथमुपायवान् स्यादित्याशयः ॥२॥

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३

कियत्कालं कर्म कर्तव्यमित्यत आह—आरुरुक्षोर्मुनेरिति । योगमारुरुक्षोः उपायसम्पूर्तिमिच्छोः । योगारूढस्य सम्पूर्णोपायस्य । अपरोक्षज्ञानिन इत्यर्थः । कारणं परमसुखकारणम् । अपरोक्षज्ञानिनोऽपि समाध्यादिफलमुक्तम् । तस्य सर्वोपशमेन समाधिरेव कारणं प्राधान्येनेत्यर्थः । तथाऽपि यदा भोक्तव्योपरमस्तदैव सम्यगसम्प्रज्ञातसमाधिर्जायते । अन्यदा तु भगवच्चरितादौ स्थितिः । तच्चोक्तम् —

"ये त्वां पश्यन्ति भगवंस्त एव सुखिनः परम् । तेषामेव तु सम्यक्च समाधिर्जायते नृणाम् । भोक्तव्यकर्मण्यक्षीणे जपेन कथयाऽपि वा । वर्तयन्ति महात्मानस्त्वद्भक्तास्त्वत्परायणाः" इति ॥३॥

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्यते ।
सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४

योगारूढस्य लक्षणमाह—यदेति । सम्यगननुषङ्गस्तस्यैव भवति । उक्तं च—

"स्वतो दोषलयो दृष्ट्वा त्वितरेषां प्रयत्नतः" इति ॥४॥

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽत्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५

ध्यानमत्रोच्यते ।

"स ब्रह्मनिष्ठस्तु यतिर्महात्मा शारीरमग्निं च मुखे जुहोति" इत्यादेर्न यतेरप्यनग्नित्वम् । आत्मसमारोपणाच्च ॥१॥ योगविशेष एव संन्यास इत्यर्थः ॥२॥ सम्पूर्णोपायो योगारूढः ।

"नानाजनस्य शुश्रूषा कर्माख्या करवन्मितेः । योगार्थिना तु सा कार्या योगस्थेन हरौ स्थितिः । तेनापि स्वोत्तमानां तु कार्याऽन्यैरखिलेष्वपि । शक्तितः करणीयेति विशेषोऽसिद्धसिद्धयोः । प्राप्तोपायस्तु सिद्धः स्यात् प्रेप्सुः साधक उच्यते । तस्य प्राण्युपकारेण सन्तुष्टो भवतीश्वरः । सिद्धोपायेन विष्णोस्तु ध्यानव्याख्यार्चनादिकम् । कार्यं नान्यत् तस्य तेन तुष्टो भवति केशवः" इति प्रवृत्तवचनान्न विरोधः । "शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियनिग्रहः" इति भागवते ॥३॥

कथं नानुषज्यते ? सर्वसङ्कल्पसंन्यासी । "मयि सर्वाणि कर्माणि" इत्युक्तत्वात् ।

"मदधीनमिदं ज्ञात्वा मत्संन्यासीति चोच्यते" इति च ॥४॥ "उद्धरेतैव संसाराज्जी-

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽत्मैवाऽत्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽत्मैव शत्रुवत् ॥ ६

स च योगारोहः प्रयत्नेन कर्तव्य इत्याह—उद्धरेदित्यादिना । कस्य बन्धुरात्मेति ? आह—बन्धुरात्मेति । आत्मा मनः । आत्मनो जीवस्य । आत्मना मनसा । आत्मानं जीवम् । आत्मैव मनः । आत्मना बुद्ध्या, जीवेनैव वा । स हि बुद्ध्या विजयति । उक्तं च—

"मनः परं कारणमामनन्ति", "मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः", "उद्धरेन्मनसा जीवं न जीवमवसादयेत् । जीवस्य बन्धुः शत्रुश्च मन एव न संशयः", "जीवेन बुद्ध्या हि यदा मनो जितं तदा बन्धुः शत्रुरन्यत्र चास्य । ततो जयेद् बुद्धिबलो नरस्तद् देवे च भक्त्या मधुकैटभारौ" इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते ।

अनात्मनः अजितात्मनः पुरुषस्य । अजितमनस्कस्य । सदपि मनोऽनुपकारीत्यनात्मा । सन्नपि भृत्यो यस्य न भृत्यपदे वर्तते स ह्यभृत्यः । तस्याऽत्मा मन एव शत्रुवत् शत्रुत्वे वर्तते ॥५॥६॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८

जितात्मनः फलमाह–जितात्मन इति । जितात्मा हि प्रशान्तो भवति । न तस्य मनः प्रायो विषयेषु गच्छति । तदा च परमात्मा सम्यक् हृद्याहितः सन्निहितो भवति । अपरोक्षज्ञानी स भवतीत्यर्थः । अपरोक्षज्ञानिनो लक्षणं स्पष्टयति—शीतोष्णेत्यादिना । शीतोष्णादिषु कूटस्थः । ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा विजितेन्द्रिय इति कूटस्थत्वे हेतुः । विज्ञानं विशेषज्ञानम् । अपरोक्षज्ञानं वा । तच्चोक्तम्—

"सामान्यैर्ये त्वविज्ञेया विशेषा मम गोचराः । देवादीनां तु तज्ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितम्", "श्रवणान्मननाच्चैव यज्ज्ञानमुपजायते । तज्ज्ञानं दर्शनं विष्णोर्विज्ञानं शम्भुरब्रवीत्", "विज्ञानं ज्ञानमज्ञादेर्विशिष्टं दर्शनं तथा" इत्यादि ।

कूटस्थो निर्विकारः । कूटवत् स्थित इति व्युत्पत्तेः । कूटमाकाशः । "कूटं खं विदलं व्योम सन्धिराकाश उच्यते" इत्यभिधानात् । योगी योगं कुर्वन् । युक्तो योगसम्पूर्णः । एवम्भूतो योगानुष्ठाता योगसम्पूर्ण उच्यत इत्यर्थः ॥७॥८॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपिच पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९

वात्मानं परात्मना । विष्णुर्बन्धुः सतां नित्यं परात्मा ह्यसतामरिः । तत्प्रसादजया भक्त्या जितो यस्य वशो त्विव । वर्तते तस्य मित्रं स तदन्यस्य च शत्रुवत् " इति च । "परमात्मा समाहितः" इति वाक्यशेषात् ॥५॥६॥

"सर्वत्र विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानमितीर्यते । तद्विशेषपरिज्ञानं विज्ञानमिति गीयते"

स एव च सर्वस्माद् विशिष्यते साधुपापादिषु समबुद्धिः। जीवचितः परमात्मनः सर्वस्य तन्निमित्तत्वस्य च सर्वत्रैकरूप्येण। चिद्रूपा एव हि जीवाः। विशेषस्त्वन्तःकरणकृतः। सर्वेषां च साधुत्वादिकं सर्वमीश्वरकृतमेव स्वतो न किञ्चिदपि। उक्तं चैतत् सर्वम् —

"स्वतः सर्वेऽपि चिद्रूपाः सर्वदोषविवर्जिताः। जीवास्तेषां तु ये दोषास्त उपाधिकृता मताः। सर्वं चेश्वरतस्तेषां न किञ्चित् स्वत एव तु। समा एव ह्यतः सर्वे वैषम्यं भ्रान्तिसम्भवम्। एवं समा नृजीवास्तु विशेषो देवतादिषु। स्वाभाविकस्तु नियमादत एव सनातनः। असुरादेस्तथा दोषा नित्याः स्वाभाविका अपि। गुणदोषौ मनुष्याणां नित्यौ स्वाभाविकौ मतौ। गुणैकमात्ररूपास्तु देवा एव सदा मताः" इति ब्राह्मे।

नतु साधुपापादीनां पूजादिसाम्यम्। तत्र दोषस्मृतेः —

"समानां विषमा पूजा विषमाणां समा तथा। क्रियते येन देवोऽपि स्वपदाद्भ्रश्यते पुमान्" इति पाद्मे। "वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या चैव तु पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि गरीयो ह्युत्तरोत्तरम्" इति वामने। "गुणानुसारिणीं पूजां समां दृष्टिं च यो नरः। सर्वभूतेषु कुरुते तस्य विष्णुः प्रसीदति। वैषम्यमुत्तमत्वं तु ददाति नरसञ्चयात्। पूजाया विषमा दृष्टिः समा साम्यं विदुःखजम्" इति ब्रह्मवैवर्ते।

सुहृदादिषु शास्त्रोक्तपूजादिकृतिरन्यूनानधिका या साऽपि समा। तदप्याह —

"यथा सुहृत्सु कर्तव्यं पितृशत्रुसुतेषु च। तथा करोति पूजादि समबुद्धिः स उच्यते" इति गारुडे।

प्रत्युपकारनिरपेक्षयोपकारकृत् सुहृत्। क्लेशस्थानं निरूप्य यो रक्षां करोति स मित्रम्। अरिर्वधादिकर्ता। कर्तव्य उपकारेऽपकारे च य उदास्ते स उदासीनः। कर्तव्यमुभयमपि यः करोति स मध्यस्थः। अवासितकृत् द्वेष्यः। आह चैतत् —

"द्वेष्योऽवासितकृत् कार्यमात्रकारी तु मध्यमः। प्रियकृत् प्रियो निरूप्यापि क्लेशं यः परिरक्षति। स मित्रमुपकारं तु ह्यनपेक्ष्योपकारकृत्। यस्ततः स सुहृत् प्रोक्तः शत्रुश्चापि वधादिकृत्" इति ॥९॥

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १०
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११

समाधियोगप्रकारमाह — योगी युञ्जीतेत्यादिना। युञ्जीत समाधियोगयुक्तं कुर्यात्। आत्मानं - मनः ॥१०॥११॥

इति च ॥७॥८॥ "यस्य यत्र यथा वृत्तिर्विहिता वर्तनं तथा। ज्ञानं वाऽपि समत्वं तद् विषमत्वमतोऽन्यथा" इति महाविष्णुपुराणे। "अनिमित्तस्नेहवांस्तु सुहृत् ज्ञात्वोपकारकृत्। मित्रं वधादिकृदरिर्द्वेष्यस्त्वप्रियमात्रकृत्। उदासीनः स्नेहवतोऽप्यस्नेही तत्कृतानुकृत्। मध्यस्थ इति विज्ञेयः सुहृदेषु विशिष्यते" इति नारदीये ॥९–११॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्याऽसने युञ्ज्याद् योगमात्मविशुद्धये ॥ १२
समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३
प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४

योगं समाधियोगं युञ्ज्यात् ॥१२—१४॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५

निर्वाणपरमां शरीरत्यागोत्तरकालीनाम् ॥१५॥

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति नचात्यन्तमनश्नतः ।
नचातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैवचार्जुन ॥ १६

अनशनादिनिषेधोऽशक्तस्य । उक्तं हि—

"निद्राशनभयश्वासचेष्टातन्द्र्यादिवर्जनम् । कृत्वा निमीलिताक्षस्तु शक्तो ध्यायन् प्रसिद्ध्यति" इति नारदीये ॥१६॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७

युक्ताहारविहारस्य सोपायाहारादेः । यावता श्रमाद्यभावो भवति तावदाहारादेरित्यर्थः ॥१७॥

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८

आत्मनि भगवति ॥१८॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९

आत्मनो योगं भगवद्विषयं योगम् ॥१९॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवाऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २०

आत्मना मनसा । आत्मनि देहे । आत्मानं भगवन्तं पश्यन् ॥२०॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र नचैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१

आत्मानं विष्णुम् । आत्मना तत्प्रसादेन ॥२०–२६॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥ २२

तत्त्वतो भगवद्रूपात् ॥२१॥२२॥

तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसञ्ज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥ २३

दुःखसंयोगो येन वियुज्यते स दुःखसंयोगवियोगः । न केवलमुत्पन्नं दुःखं नाशयति, उत्पत्तिमेव निवारयतीति दर्शयति संयोगशब्देन । निश्चयेन योक्तव्यः योक्तव्य एव बुभूषुणेत्यर्थः ॥२३॥

सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४

सर्वान् सर्वविषयान् । अशेषतः, एकविषयोऽपि कामः स्वल्पः कादाचित्कोऽपि न कर्तव्य इत्यर्थः । मनसैव नियन्तुं शक्यते नान्येनेत्येवशब्दः ॥२४॥

शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५

बुद्धेः कारणत्वं मनोनिग्रहे आत्मरमणे च ॥२५॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७

यतो यतः यत्र यत्र । "यतो यतो धावति" इत्यादिप्रयोगात् । आत्मन्येव वशं नयेत् आत्मविषय एव वशीकुर्यादित्यर्थः ॥२६॥२७॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८

पूर्वश्लोकोक्तं प्रपञ्चयति—एवं युञ्जन्निति ॥२८॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९

ध्येयमाह—सर्वभूतस्थमिति । सर्वभूतस्थमात्मानं परमेश्वरम् । सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि परमेश्वरे । तं च परमेश्वरं ब्रह्मतृणादावैश्वर्यादिना साम्येन पश्यति । तच्चोक्तम्—

"आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम् । अपश्यत् सर्वभूतानि भगवत्यपि चाऽऽत्मनि" इति । "समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् " इति च ॥२९॥

ब्रह्मणि भूतम् ॥२७॥२८॥ सर्वभूतेषु स्थितं परमात्मानम् ॥२९॥३०॥

योमांपश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ।। ३०

फलमाह – यो मामिति । तस्याहं न प्रणश्यामीति सर्वदा योगक्षेमवहः स्यामित्यर्थः । स च मे न प्रणश्यति सर्वदा मद्भक्तो भवति । सत्यपि स्वामिन्यरक्षत्यनाथः, एवं भृत्येऽप्यभजत्यभृत्य इति हि प्रसिद्धिः । उक्तं च—

"सर्वदा सर्वभूतेषु समं मां यः प्रपश्यति । अचला तस्य भक्तिः स्याद् योगक्षेमं वहाम्यहम् " इति गारुडे ॥३०॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ।। ३१

एतदेव स्पष्टयति—सर्वभूतस्थितमिति । एकत्वमास्थितः सर्वत्रैक एवेश्वर इति स्थितः । सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि मय्येव वर्तते । एवमपरोक्षं पश्यतो ज्ञानफलं नियतमित्यर्थः । तथाऽपि प्रायो नाधर्मं करोति । कुर्वतस्तु महच्चेद् दुःखसूचकं भवतीत्युक्तं पुरस्तात् । आह च—

"कदाचिदपि नाधर्मे बुद्धिर्विष्णुदृशां भवेत् । प्रमादात्तु कृतं पापं स्वल्पं भस्मीभविष्यति । आदिराजैस्तथादेवैर्ऋषिभिः क्रियते कियत् । बाहुल्यात् कर्मणस्तेषां दुःखसूचकमेव तत् " इति ॥३१॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदिवा दुःखं स योगी परमो मतः ।। ३२

साम्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—आत्मौपम्येनेति ॥३२॥

अर्जुन उवाच

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ।। ३४

भगवानुवाच

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ।। ३५

एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि मनसश्चञ्चलत्वात् । उक्तं च—

"मनसश्चञ्चलत्वाद्धि स्थितिर्योगस्य वै स्थिरा । विनाऽभ्यासान्न शक्या स्याद् वैराग्याद्वा न संशयः" इति व्यासयोगे ॥३३–३५॥

सर्वत्र विष्णुरेक इति स्थितः ॥३१॥ अतो विष्णवनुवर्तिषु स्ववत् स्नेहः कर्तव्यः ॥३२–३६॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमशेषतः ॥ ३६

नच कदाचित् स्वयमेव मनो नियम्यते—
"शुभेच्छारहितानां च द्वेषिणां च रमापतौ । नास्तिकानां च वै पुंसां सदा मुक्तिर्न जायते" इति निषेधाद् ब्राह्मे ॥३६॥

अर्जुन उवाच

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८
एतन्मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता नह्युपपद्यते ॥ ३९

भगवानुवाच

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते।
नहि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४०
प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१
अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३

अयतिरप्रयत्नः ॥३७–४३॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४

योगस्य जिज्ञासुरपि, ज्ञातव्यो मया योग इति यस्यातीवेच्छा सोऽपि । शब्दब्रह्मातिवर्तते, परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥४४॥

अयतिरप्रयत्नः । "प्रयत्नाद्यतमानस्तु" इति वाक्यशेषात् । योगशब्दस्योपायार्थत्वेऽप्यत्रोपायविशेष एव ध्यानयोगादिर्विवक्षित इति न विरोधः ॥३७–४३॥

"मोक्षोपायस्य जिज्ञासुरपि केवलपाठकात् । विशिष्टः किमु तद्विद्वान् किं पुनर्यस्तदा-

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५

नैकजन्मनीत्याह—प्रयत्नादिति । जिज्ञासुर्ज्ञात्वा प्रयत्नं करोति । एवमनेकजन्मभिः संसिद्धोऽपरोक्षज्ञानी भूत्वा परां गतिं याति । आह च—

"अतीव श्रद्धया युक्तो जिज्ञासुर्विष्णुतत्परः । ज्ञात्वा ध्यात्वा तथा दृष्ट्वा जन्मभिर्बहुभिः पुमान् । विशेन्नारायणं देवं नान्यथा तु कथञ्चन" इति नारदीये ॥४५॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्जुन ॥ ४६
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७

इति श्रीभगवद्गीतायां षष्ठोऽध्याय:

ज्ञानिभ्यो योगज्ञानिभ्यः । तपस्विभ्यः कृच्छ्रादिचारिभ्यः । उक्तं च—

"कृच्छ्रादेरपि यज्ञादेर्ध्यानयोगो विशिष्यते । तत्रापि शेषश्रीब्रह्मशिवादिध्यानतो हरेः । ध्यानं कोटिगुणं प्रोक्तमधिकं वा मुमुक्षुणाम्" इति गारुडे । "अज्ञात्वा ध्यायिनो ध्यानात् ज्ञानमेव विशिष्यते । ज्ञात्वा ध्यानं ज्ञानमात्राद् ध्यानादपि तु दर्शनम् । दर्शनाच्चैव भक्तेश्च न किञ्चित् साधनाधिकम्" इति नारदीये ॥४६–४७॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीताभाष्ये
षष्ठोऽध्यायः

स्थितः" इति परमयोगे ॥४४॥४५॥ "तपसश्चैव यज्ञादेर्ध्यानमेव विशिष्यते । अज्ञानिध्यानतो ज्ञानं ध्यानं सज्ञानमप्यतः । तत्रापि मय्यभक्तस्य नान्यध्यानं प्रयोजकम् । अन्यसामान्यविद् यो मे यश्चान्यं नेति पश्यति । अवरत्वदृगुदासीनो विद्वेषी चेत्यभक्तयः । मद्भक्तोऽपि हि कार्यार्थं यो ध्यायेदन्यदेवताम् । परिवारतामृते तस्मात् केवलं मदुपासकः । वरोऽन्यान् मदधीनांश्च सर्वान् जानन् विशुद्धधीः" इति दत्तात्रेयवचनम् ॥४६॥४७॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये
षष्ठोऽध्यायः

सप्तमोऽध्यायः

साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः। उत्तरैस्तु षड्भिर्भगवन्माहात्म्यं प्राधान्येनाऽह—

भगवानुवाच

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन् मदाश्रयः।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १

आसक्तमनाः अतीव स्नेहयुक्तमनाः। मदाश्रयः—भगवानेव मया सर्वं कारयति; स एव च मे शरणम्; तस्मिन्नेव चाहं स्थित इति स्थितः। असंशयं समग्रमिति क्रियाविशेषणम् ॥१॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २

इदं मद्विषयं ज्ञानम्। विज्ञानं विशेषज्ञानम् ॥२॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३

दौर्लभ्यं ज्ञानस्याऽह—मनुष्याणामिति ॥३॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४

प्रतिज्ञातं ज्ञानमाह—भूमिरित्यादिना। महतोऽहङ्कार एवान्तर्भावः ॥४॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५

भगवन्महिमा विशेषत उच्यते ॥१॥२॥

"अनन्तानां तु जीवानां यतन्ते केचिदेव तु। मुक्त्यै तेषु च मुच्यन्ते केचिन्मुक्तेषु च स्फुटम्। केचनैव हरिं सम्यग् ब्रह्मरुद्रादयो विदुः। अन्येषां यावता मुक्तिस्तावत् ज्ञानं हरौ परम्" इति पाद्मे। "मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः। सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामते" इति भागवते। "सर्वे मुक्ता हरौ भक्तास्तेषु ब्रह्मैव मुख्यतः। विष्णोः परमभक्तस्तु तस्मात् जीवघनो मतः" इति सत्तत्त्वे ॥३॥ "अचेतना चेतनेति द्विविधा प्रकृतिर्मता। त्रिगुणाऽचेतना तत्र चेतना श्रीर्हरिप्रिया। ते उभे विष्णुवशगे जगतः कारणे मते। पिता विष्णुः स जगतो माता श्रीर्या त्वचेतना। उपादानं तु जगतः सैव विष्णुबलेरिता" इति च ॥४–६॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रळयस्तथा ॥ ६

अपरा अनुत्तमा वक्ष्यमाणामपेक्ष्य। जीवभूता श्रीः। जीवानां प्राणधारिणी चिद्रूपभूता सर्वदा सती।

"एतन्महद् भूतम्" इति श्रुतिः। जगाद च—"प्रकृती द्वे तु देवस्य जडा चैवाजडा तथा। अव्यक्ताख्या जडा सा च सृष्ट्या भिन्नाऽष्टधा पुनः। महान् बुद्धिर्मनश्चैव पञ्च-भूतानि चेति हि। अवरा सा जडा श्रीश्च परेयं धार्यते तया। चिद्रूपा सा त्वनन्ता च अनादिनिधना परा। यत्समं तु प्रियं किञ्चिन्नास्ति विष्णोर्महात्मनः। नारायणस्य महिषी माता सा ब्रह्मणोऽपि हि। ताभ्यामिदं जगत् सर्वं हरिः सृजति भूतराट्" इति नारदीये।

न केवलं ते जगत्प्रकृती मद्वशे इत्येतावन्मदैश्वर्यमित्याह—अहमिति। प्रभवादेः सत्ताप्रतीत्यादि-कारणत्वात् तद्भोक्तृत्वाच्च प्रभव इत्यादि। तथाच श्रुतिः —

"सर्वकामः सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" इति। आह च—"स्रष्टा पाता च संहर्ता नियन्ता च प्रकाशिता। यतः सर्वस्य तेनाहं सर्वोऽसी-त्यृषिभिः स्तुतः। सुखरूपस्य भोक्तृत्वान्नतु सर्वस्वरूपतः। आगमिष्यत् सुखं चापि तच्चास्त्येव सदाऽपितु। तथाऽप्यचिन्त्यशक्तित्वाज्ज्ञातं सुखमतीव च" इति नारदीये ॥५॥६॥

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७

अहमेव परतरः। मत्तोऽन्यत् परतरं न किञ्चिदपि। इदं ज्ञानम् ॥७॥

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १०

मत्तोऽन्यत् परतरं नास्ति। परतस्त्वहमेवेत्यर्थः। अन्यथाऽन्यदिति व्यर्थम्।

"अवरा दुःखसम्बन्धाज्जीवा एव प्रकीर्तिताः। नित्यनिर्दुःखरूपत्वात् परा श्रीरेकलैव तु। दुःखासम्पीडितत्वात्तु मध्यमो वायुरुच्यते। अनन्याधीनरूपत्वादसमाधिक-सौख्यतः। तत्तन्त्रत्वाच्च सर्वस्य विष्णुः परतरो मतः। अभावादन्तराऽन्यस्य त्विहैकार्थौ तरप्तमौ। यस्याः सम्बन्धयोग्यत्वाज्जीवा अप्यवरा मताः। तस्या

बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११

रसोऽहमिति विज्ञानम्। अबाद्योऽपि तत एव। तथाऽपि रसादिस्वभावानां साराणां च स्वभावत्वे सारत्वे च विशेषतोऽपि स एव नियामकः। नत्वबादिनियमानुबद्धो रसादिस्तत्सारत्वादिश्चेति दर्शयति अप्सु रस इत्यादिविशेषशब्दैः। भोगश्च विशेषतो रसादेरिति। उपासनार्थं च। उक्तं च गीताकल्पे –

"रसादीनां रसादित्वे स्वभावत्वे तथैव च। सारत्वे सर्वधर्मेषु विशेषेणापि कारणम्। सारभोक्ता च सर्वत्र यतोऽतो जगदीश्वरः। रसादिमानिनां देहे स सर्वत्र व्यवस्थितः। अबाद्यः पार्षदा ध्येयः स ज्ञानिनां हरिः। रसादिसम्पत्त्याऽन्येषां वासुदेवो जगत्पतिः" इति। "स्वभावो जीव एव च"; "सर्वस्वभावो नियतस्तेनैव किमुतापरम्"; "न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम्" इति च। "धर्माविरुद्धः", "कामरागविवर्जितम्" इत्याद्युपासनार्थम्। उक्तं च गीताकल्पे — "धर्माविरुद्धकामेऽसावुपास्यः काममिच्छता। विहीने कामरागादेर्बले च बलमिच्छता। ध्यातस्तत्र त्वनिच्छद्भिर्ज्ञानमेव ददाति सः" इत्यादि। "पुण्यो गन्धः" इति भोगापेक्षया च। तथाच श्रुतिः – "पुण्यमेवामुं गच्छति न हवै देवान् पापं गच्छति", "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके" इत्यादिका। ऋतं च पुण्यम्— "ऋतं सत्यं तथा धर्मः सुकृतं चाभिधीयते" इत्यभिधानात्। "ऋतं तु मानसो धर्मः सत्यं स्यात् सप्रयोगगः" इति च। नच "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति", "अन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान्" इत्यादिविरोधः। स्थूलानशनोक्तेः। आह च सूक्ष्माशनम्—"प्रविविक्ताहारतर इवैष भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः" इति। नचात्र जीव उच्यते। "शारीरादात्मनः" इति भेदाभिधानात्। स्वप्नादिश्च शारीर एव—"शारीरस्तु त्रिधा भिन्नो जाग्रदादिष्ववस्थितेः" इति वचनाद् गारुडे। "अस्मात्" इतीश्वरव्यावृत्त्यर्थम्–"शारीरौ तावुभौ ज्ञेयौ जीवश्चेश्वर-

---

जडायाः प्रकृतेरवरत्वे क्व संशयः। अथावरतरा ये तु विमुखाश्चेतना हरेः। नित्यदुःखैकयोग्यत्वान्नह्येतत् स्यादचेतने। अतः परतरं विष्णुं यो वेत्ति स विमुच्यते। मुक्तस्तु स्यात् पराभासः सुनित्यसुखभोजनात्। तत्रापि तारतम्यं स्यात् तेषु ब्रह्माऽधिको मतः। विष्णोराधिक्यसंवित्तिः सर्वस्माज्ज्ञानमुच्यते। एवं विविच्य तज्ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितम्। एतच्च तारतम्येन वर्तते केशवादिषु। मुख्यविज्ञान्यतो विष्णुः किञ्चिद्विज्ञानिनोऽपरे ॥७॥ सोऽप्सु स्थित्वा रसयति रसनामा ततः स्मृतः। सूर्यचन्द्रादिषु स्थित्वा प्रभानामा प्रभासनात्। वेदस्थः प्रणवाख्योऽसावात्मानं यत् प्रणौत्यतः। खे स्थितः शब्दनामाऽसौ यच्छब्दयति केशवः ॥८॥ पुण्यापुण्यं गन्धयति स्वयं पुण्यो धरास्थितः। तेजयत्यग्निसंस्थः सन्भूतस्थो जीवनप्रदः। तपस्विस्थस्तपयति व्यञ्जनाद् बीजसंज्ञितः। बोधनाद् बुद्धिनामाऽसौ बुद्धिमत्सु व्यवस्थितः॥९॥१०॥

संज्ञितः। अनादिबन्धनस्त्वेको नित्यमुक्तस्तथाऽपरः" इतिवचनान्नारदीये। भेदश्रुतेश्च। सति गत्यन्तरे पुरुषभेद एव कल्प्यो नत्ववस्थाभेदः। आह च—"प्रविविक्तभुग् यतो ह्यस्माच्छारीरात् पुरुषोत्तमः। अतोऽभोक्ता च भोक्ता च स्थूलाभोगात् स एव तु" इति गीताकल्पे ॥८–११॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये।
मत्त एवेति तान् विद्धि नत्वहं तेषु ते मयि ॥ १२

नत्वहं तेष्विति तदनाधारत्वमुच्यते। उक्तं च—
"तदाश्रितं जगत् सर्वं नासौ कुत्रचिदाश्रितः" इति गीताकल्पे ॥१२॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३

तर्हि कथमेवं न ज्ञायस इत्यत आह—त्रिभिरिति। तादात्म्यार्थे मयट्। तच्चोक्तम्—
"तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट् त्रिधा" इति।
नहि गुणकार्यभूता माया। "गुणमयी" इति च वक्ष्यति। सिद्धं च कार्यस्यापि तादात्म्यम्—"तादात्म्यं कार्यधर्मादेः संयोगो भिन्नवस्तुनोः" इति व्यासयोगे। भावैः पदार्थैः। सर्वे भावा दृश्यमाना गुणमया एत इति दर्शयति—एभिरिति। ज्ञानिव्यावृत्त्यर्थम् — इदमिति। गुणमयदेहादिकं दृष्ट्वेश्वरदेहोऽपि तादृश इति मायामोहित इत्यर्थः। जगाद च व्यासयोगे—
"गौणान् ब्रह्मादिदेहादीन् दृष्ट्वा विष्णोरपीदृशः। देहादिरिति मन्वानो मोहितोऽज्ञो जनो भृशम्" इति।
एभ्यो गुणमयेभ्यः। "गुणेभ्यश्च परम्" इति वक्ष्यमाणत्वात्। "केवलो निर्गुणश्च" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। "त्रैगुण्यवर्जितम्" इति चोक्तम् ॥१३॥

नित्यपूर्णबलत्वात्तु बलं कामविवर्जितम्। अरागजबलश्चैव स्थानेभ्योऽन्येष्वयोजनात्। एतादृशबलात्माऽसौ बलिनां बलदः स्वयम्। बेति पूर्णत्ववाची स्यात् तद्रतेर्बलमुच्यते। प्रायो हि कामिता अर्था धर्मं हन्युर्हरिः पुनः। न धर्महानिकृत् किन्तु कामितो धर्मवृद्धिकृत्। धर्माविरुद्धकामोऽतो विष्णुर्भूतेषु संस्थितः। एवं स सर्वतश्चान्यः स्वतन्त्रश्चैव सर्वगः। व्यवस्थयैव सर्वेषां सर्वदा सर्वदः प्रभुः ॥११॥ ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये। तत एव नचान्यस्मात् तदायत्तमिदं न सः ॥१२॥ अन्यायत्तो चेतनया तन्मेयत्वात्तु मायया। लक्ष्म्या वशगया लोको विष्णुनैव विमोहितः। ये तु विष्णुं प्रपद्यन्ते ते मायां तां तरन्ति हि। लक्ष्मीः सा जडमायाया देवता ते उभे अपि। विष्णोर्वशे ततोऽनन्यभक्त्या तं शरणं व्रजेत्। यादृशी तत्र भक्तिः स्यात् तादृश्यन्यत्र नैव चेत्। अनन्यभक्तिः सा ज्ञेया विष्णावेव तु सा भवेत्। अन्येषु वैष्णवत्वेन लक्ष्मीब्रह्महरादिषु। कुर्याद् भक्तिं नान्यथा तु तद्वशा एव ते यतः। एवं जानंस्तमाप्नोति नान्यथा तु कथञ्चन। पूर्णं वस्तु यतो ह्येको वासुदेवो नचापरः। एवंविद्

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४

कथमनादिकाले मोहानत्ययो बहूनामित्यत आह—दैवीति । अयमाशयः —माया ह्येषा मोहिका । सा च सृष्ट्यादिक्रीडादिमद्देवसम्बन्धित्वाददतिशक्तेर्दुरत्यया । तथाहि देवशब्दार्थे पठन्ति—"दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु" इति । कथं दैवी? मदीयत्वात् । अहं हि देव इति । अब्रवीच्च—

"श्रीर्भूर्दुर्गेति या भिन्ना महामाया तु वैष्णवी । तच्छक्त्यनन्तांशहीनाऽथापि तस्याऽश्रयात् प्रभोः । अनन्तब्रह्मरुद्रादेर्नास्याः शक्तिः कलाऽपि हि । तेषां दुरत्ययाऽप्येषा विना विष्णुप्रसादतः" इति व्यासयोगे ।

तर्हि न कथञ्चिदत्येतुं शक्यत इत्यत आह—मामेवेति । अन्यत् सर्वं परित्यज्य मामेव ये प्रपद्यन्ते । गुर्वादिवन्दनं च मय्येव समर्पयन्ति । स एव च तत्र स्थित्वा गुर्वादिर्भवतीत्यादि पश्यन्ति । आह च नारदीये—

"मत्सम्पत्त्या तु गुर्वादीन् भजन्ते मध्यमा नराः । मदुपाधितया तांश्च सर्वभूतानि चोत्तमाः" इति । "आचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति" इति च ॥१४॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६

तर्हि किमिति सर्वे नात्यायन्नित्यत आह—न मामिति । दुष्कृतित्वान्मूढाः । अत एव नराधमाः । अपहृतज्ञानत्वाच्च मूढाः । अत एवाऽसुरं भावमाश्रिताः । स च वक्ष्यते—"प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च" इत्यादिना । अपहारोऽभिभवः । उक्तं चैतद् व्यासयोगे—

"ज्ञानं स्वभावो जीवानां मायया ह्यभिभूयते" इति ।

असुषु रता असुराः । तच्चोक्तं नारदीये—

"ज्ञानप्रधाना देवास्तु असुरास्तु रता असौ" इति ॥१५॥१६॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८

एकस्मिन्नेव भक्तिरित्येकभक्तिः । तच्चोक्तं गारुडे—

दुर्लभो लोके यत् सर्वे मिश्रयाजिनः ॥१३-१९॥ विष्णुं तत्परमं ज्ञात्वा रमाब्रह्महरा-

"मय्येव भक्तिर्नान्यत्र एकभक्तिः स उच्यते" इति ॥१७॥१८॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् भवति । तच्चोक्तं ब्राह्मे –
"जन्मभिर्बहुभिर्ज्ञात्वा ततो मां प्रतिपद्यते" इति ॥१९॥

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २०

प्रकृत्या स्वभावेन –"स्वभावः प्रकृतिश्चैव संस्कारो वासनेति च" इत्यभिधानात् ॥२०॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥ २२

अन्तवत्तु फलं तेषां तद् भवत्यल्पचेतसाम् ।
देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३

यां यां ब्रह्मादिरूपां तनुम् । उक्तं च नारदीये –
"अन्तो ब्रह्मादिभक्तानां मद्भक्तानामनन्तता" इति । "मुक्तश्च कां गतिं गच्छेन्मोक्षश्चैव किमात्मकः" इत्यादेः परिहारसन्दर्भाच्च मोक्षधर्मेषु । "अवतारे महाविष्णोर्भक्तः कुत्रच मुच्यते" इत्यादेश्च ब्रह्मवैवर्ते ॥२१–२३॥

दिकान् । यजन्नपि तमो घोरं नित्यदुःखं प्रयाति हि । अज्ञानां तु कुले जातो यावद् विष्णोः समर्चनम् । विष्णुतत्त्वं च जानीयात् तावत् सेवा पृथक् कृता । विद्यार्थैहिक-भोगाय यदि बुद्ध्वा पुनर्नतु । परिवारतामृते कुर्यादन्यदेवार्चनं क्वचित् । अजानता कृतं त्यक्तं न दोषाय भविष्यति । जन्मादिप्रदमेव स्यादत्यागे पुनरेव तु । क्षिप्रं च ज्ञापयत्येव भगवान् स्वयमेव तु । यदि जन्मान्तरे स्वीयो निमित्तीकृत्य कञ्चन" इत्यादि च॥

"मत्त एवेति तान् विद्धि" इत्युपसंहाराच्च तत्तत्कारणत्वात् तत्तन्नामेत्यवसीयते । "मयि सर्वमिदं प्रोतम्" इति भेदेनैवोपक्रमाच्च । आप्नोति विष्णुमित्येवाऽत्मशब्दो ज्ञानिनि । "यच्चाऽप्नोति यदादत्ते" इत्यादेः । "आस्थितः स हि", "मां प्रपद्यते" इत्यादिवाक्यशेषाच्च । बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् भवति । ततो मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति पूर्णमिति जानन् । "प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः" इतिवाक्यशेषे भेददर्शनाच्च । "देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि" इति च ॥२०-२२॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४

को विशेषस्तवान्येभ्य इत्यत आह—अव्यक्तमिति । कार्यदेहादिवर्जितम् । तद्वानिव प्रतीयस इत्यत आह—व्यक्तिमापन्नमिति । कार्यदेहाद्यापन्नम् । तच्चोक्तम्—

"सदसतः परम्"; "न तस्य कार्यम्"; "अपाणिपादः"; "आनन्ददेहं पुरुषं मन्यन्ते गौणदैहिकम्" इत्यादौ ।

भावं याथार्थ्यम् । तथाऽब्रवीच्च—

"याथातथ्यमजानन्तः परं तस्य विमोहिताः" इत्यादि ॥२४॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५

अज्ञानं च मदिच्छयेत्याह — नाहमिति । योगेन सामर्थ्योपायेन मायया च । मयैव मूढो नाभिजानाति । तथाऽह पाद्मे—

"आत्मनः प्रावृतिं चैव लोकचित्तस्य बन्धनम् । स्वसामर्थ्येन देव्या च कुरुते स महेश्वरः" इति ॥२५॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६

नच मां माया बध्नातीत्याह—वेदेति । न कश्चनातिसमर्थोऽपि स्वसामर्थ्यात् ॥२६॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥ २७

द्वन्द्वमोहेन सुखदुःखादिविषयमोहेन । इच्छाद्वेषयोः प्रवृद्धयोर्नहि किञ्चिज्ज्ञातुं शक्यम् । कारणान्तरमेतत् । सर्गे सर्गकाल आरभ्यैव । शरीरे हि सतीच्छादयः । पूर्वं त्वज्ञानमात्रम् ॥२७॥

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८

विपरीताश्च केचित् सन्तीत्याह — येषामिति ॥२८॥

"ज्ञात्वा परत्वं विष्णोस्तु पृथग् देवान् यजन्नरः । याति देवांस्तदज्ञात्वा तम एव प्रपद्यते । तथाऽपि यावदन्यैस्तु साम्यं हीनत्वमेकताम् । न निश्चिन्वन्ति जायन्ते संसारे ते पुनः पुनः" इति च ॥२३॥ "अव्यक्तः परमात्माऽसौ व्यक्तो जीव उदाहृतः । मन्यते यस्तयोरैक्यं स तु यात्यधरं तमः" इति च ॥२४॥२५॥ "यथाऽऽत्मानं हरिर्वेत्ति तथाऽन्ये नैव तं विदुः । जानन्ति किञ्चित् क्रमशो रमाद्यास्तत्प्रसादतः" इति च ॥२६॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये।
ते ब्रह्म तद् विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९
साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः।
प्रयाणकालेऽपिच मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३०

इति श्रीभगवद्गीतायां सप्तमोऽध्यायः

जरामरणमोक्षायेत्यन्यकामनिवृत्त्यर्थम्। मोक्षे सक्तिस्तुत्यर्थं वा। न विधिः।

"मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु वरो ह्येकान्तभक्तिभाक्" इतीतरस्तुतेर्नारदीये। "नात्यन्तिकम्" इति च। "देवानां गुणलिङ्गानामानुश्राविककर्मणाम्। सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या। अनिमित्ता भगवति भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी। जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा" इति भागवते लक्षणाच्च। आह च—"सर्वे वेदास्तु देवार्था देवा नारायणार्थकाः। नारायणस्तु मोक्षार्थे मोक्षो नान्यार्थ इष्यते। एवं मध्यमभक्तानामेकान्तानां न कस्यचित्। अर्थे नारायणो देवः सर्वमन्यत्तदर्थकम्" इति गीताकल्पे।

त एव च विदुः। "यमेवैष वृणुते" इति श्रुतेः ॥२९॥३०॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीताभाष्ये
सप्तमोऽध्यायः

द्वन्द्वमोहो मिथ्याज्ञानम्।

"तमस्तु शार्वरं विद्यान्मोहश्चैव विपर्ययः" इति च भारते।

जीवेश्वरादिकं द्वन्द्वम्। तद्विषयो मोहो द्वन्द्वमोहः। सम्मोहः तदाग्रहः—

"तदाग्रहो महामोहः क्रोधस्तामिस्र उच्यते" इत्युक्तत्वात्।

सर्गे सर्गकाल एव।

"जीवधर्मानीश्वरे तु यो जीवेष्वैश्वरानपि। विद्याज्जीवेश्वरैक्यं वा द्वन्द्वमोही स उच्यते" इत्याग्नेये ॥२७-२९॥

"तद् ब्रह्म"इत्युक्तेऽन्यत्वशङ्कां निवारयति—साधिभूताधिदैवमिति ॥३०॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये
सप्तमोऽध्यायः

अष्टमोऽध्यायः

मरणकाले कर्तव्यगत्याद्यस्मिन्नध्याय उपदिशति—

अर्जुन उवाच

किं तद् ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २

भगवानुवाच

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३

परममक्षरं ब्रह्म । वेदादिशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतत् । आत्मन्यधि यत् तदध्यात्मम् । आत्माधिकारे यत् तदिति वा । तथाहि जैवः स्वभावः । स्वाख्यो भावः स्वभाव इति व्युत्पत्त्या जीवो वा स्वभावः । सर्वदाऽस्त्येवैकप्रकारेणेति भावः । अन्तःकरणादिव्यावृत्त्यर्थो भावशब्दः । नह्येकप्रकारेण स्थितिरन्तःकरणादेः । विकारित्वात् । स्वशब्द ईश्वरव्यावृत्त्यर्थः । भूतानां जीवानां भावानां जडपदार्थानां चोद्भवकरेश्वरक्रिया विसर्गः । विशेषेण सर्जनं विसर्ग इत्यर्थः ॥१–३॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४

भूतानि सशरीरान् जीवानधिकृत्य यत् तदधिभूतम् । क्षरो भावः विनाशिकार्यपदार्थः । अव्यक्तान्तर्भावेऽपि तस्याप्यन्यथाभावाख्यो विनाशोऽस्त्येव । तच्चोक्तम्—

उक्तव्याख्यानपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तिरुच्यते । तदिति विशेषणात् ब्रह्मेत्युक्तमन्यदेव प्रकृत्यादीनां मध्ये यत् किञ्चित्; उपरि "साधियज्ञं च" इति चशब्दादधिभूतादिसहितत्वेन विष्णुज्ञानमन्यदेवेति संशयः "किं तद् ब्रह्म" इति प्रश्नकारणम् ॥१॥२॥ परमाक्षरो विष्णुरेव मुख्यत इति प्रसिद्धत्वात् तथैव परिहरति । अज्ञानां तदपि ज्ञापयितुं तथैव परिहारः । पुनरहमिति नोक्तमित्याशङ्का "अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्" इति विष्णावेव प्रयुक्तत्वेनाव्यक्तशब्देन "अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः" इति परिह्रियते । "ये चाप्यक्षरमव्यक्तम्" इत्यत्र तु पृथक् प्रश्नादुपासकयोः फलतारतम्यकथनात् "कूटस्थोऽक्षर उच्यते" इत्युक्ताक्षरादपि च "उत्तमः" इति विष्णोरुत्तमत्वकथनाच्चान्यदेवेत्यवसीयते । "अधियज्ञोऽहमेव" इति साधियज्ञमित्युक्त्या प्राप्तभेदनिवृत्त्यर्थम् । तस्यैव सर्वप्राणिदेहस्थितरूपान्तरापेक्षया सहितत्वं युज्यते ।

"अव्यक्तं परमे व्योम्नि निष्क्रिये सम्प्रलीयते" इति। "तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम" इति च। "विकारोऽव्यक्तजन्म हि" इति च स्कान्दे।

पुरि शयनात् पुरुषो जीवः। स च सङ्कर्षणो ब्रह्मा वा। स सर्वदेवानधिकृत्य वर्तते पतिरित्यधिदैवतम्। देवाधिकारस्थ इति वा। सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेरधियज्ञः। अन्योऽधियज्ञोऽग्न्यादिः प्रसिद्ध इति देह इति विशेषणम्।

"भोक्तारं यज्ञतपसाम्"; "त्रैविद्या माम्"; "येऽप्यन्यदेवताभक्ताः"; "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि"; "ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवाः" इत्यादेः। "कुतो ह्यस्य ध्रुवः स्वर्गः कुतो नैश्श्रेयसं पदम्" इत्यादिपरिहाराच्च मोक्षधर्मे।

भगवांश्चेत् तद्भोक्तृत्वादेरधियज्ञत्वं सिद्धमिति कथमित्यस्य परिहारः पृथङ्नोक्तः। सर्वप्राणिदेहस्थरूपेणाधियज्ञः। अत्रेति स्वदेहनिवृत्त्यर्थम्। नहि तत्रेश्वरस्य नियन्तृत्वं पृथगस्ति। नात्रोक्तं ब्रह्म भगवतोऽन्यत्। "ते ब्रह्म" इत्युक्त्वा "साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः" इति परामर्शात्। तस्यैव च प्रश्नात्। साधियज्ञमिति भेदप्रतीतेस्तन्निवृत्त्यर्थम् "अधियज्ञोऽहम्" इत्युक्तम्। मामित्यभेदसिद्धेरक्षरमित्येवोक्तम्। आह च गीताकल्पे—

"देहस्थविष्णुरूपाणि अधियज्ञ इतीरितः। कर्मेश्वरस्य सृष्ट्याख्यं तच्चापीच्छाद्यमुच्यते। अधिभूतं जडं प्रोक्तमध्यात्मं जीव उच्यते। हिरण्यगर्भोऽधिदैवं देवः सङ्कर्षणोऽपि वा। ब्रह्म नारायणो देवः सर्वदेवेश्वरेश्वरः" इति। "यथाप्रतीतं वा सर्वमत्र नैव विरुद्ध्यते" इति च। स्कान्दे च—"आत्माभिमानाधिकारस्थितमध्यात्ममुच्यते। देहाद् बाह्यं विनाऽतीव बाह्यत्वादधिदैवतम्। देवाधिकारगं सर्वं महाभूताधिकारगम्। तत्कारणं तथा कार्यमधिभूतं तदन्तिकात्" इति। महाकौर्मे च—"अध्यात्मं देहपर्यन्तं केवलात्मोपकारकम्। सदेहजीवभूतानि यत् तेषामुपकारकृत्। अधिभूतं तु मायान्तं देवानामधिदैवतम्" इति ॥४॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कळेबरम्।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः॥ ५

मद्भावं मयि सत्ताम्। निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्मिकाम्। तच्चोक्तम्—

"मुक्तानां च गतिर्ब्रह्मन् क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः" इति मोक्षधर्मे ॥५॥

"प्राणिनां देहगो विष्णुरधियज्ञ इतीरितः। स एव व्याप्तरूपेण ब्रह्मेति परिकीर्त्यते। तैस्तैरधिकयाज्यत्वाद् बृंहितत्वाच्च हेतुतः। अध्यात्मं तत्स्वभावो यदधिकः परमात्मगः। पुंसां सजडभावानां सर्गः कर्म हरेः स्मृतम्। भूताधिकत्वतो जीवा अधिभूतमितीरिताः। अधिको दैवतं विष्णुरेव यस्यास्तु सा रमा। पुरुप्राणाऽधिदैवाख्या त्विति ज्ञेयमिदं नरैः" इति तत्त्वविवेके।

कथंरूपोऽधियज्ञ इति प्रश्नस्तु "अहमेव" इत्युक्तत्वात् तल्लक्षणोक्त्यैव परिहृतः ॥३॥४॥

यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कळेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥ ७

स्मरन्पुरुषस्त्यजतीति भिन्नकालीनत्वेऽप्यविरोध इति मन्दमतेः शङ्का मा भूदिति "अन्ते" इति विशेषणम्। सुमतेर्नैव शङ्कावकाशः। स्मरंस्त्यजतीत्येककालीनत्वप्रतीतेः। दुर्मतेर्दुःखान्न स्मरंस्त्यजतीति भविष्यति शङ्का।

"त्यजन् देहं न कश्चित्तु मोहमाप्नोत्यसंशयम्" इति स्कान्दे। "तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति" इति हि श्रुतिः।

सदा तद्भावभावित इत्यन्तकाले स्मरणोपायमाह। भावोऽन्तर्गतं मनः। तथाऽभिधानात्। भावितत्वमतिवासितत्वम्। "भावना त्वतिवासना" इत्यभिधानात् ॥६॥७॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसाऽनन्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८

सदा तद्भावभावितत्वं स्पष्टयति—अभ्यासेति। अभ्यास एव योगोऽभ्यासयोगः। दिव्यं पुरुषं पुरिशयं पूर्णं च।

"स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतम्" इति श्रुतेः।

दिव्यं सृष्ट्यादिक्रीडायुक्तम्। "दिवु क्रीडा—" इति धातोः ॥८॥

कविं पुराणमनुशासितार–
मणोरणीयांसमनुस्मरेद् यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप–
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९

ध्येयमाह—कविमिति। कविं सर्वज्ञम्। "यः सर्वज्ञः" इति श्रुतिः। "त्वं कविः सर्ववेदनात्" इति ब्राह्मे। धातारं धारणपोषणकर्तारम्। "डुधाञ् धारणपोषणयोः" इति धातोः।

मद्भावं मयि भावम्। सदा तद्भावभावितानामेव स्मरंस्त्यजतीति केवलं तत्कालस्मरणं भवति। न चेत् स्मरतोऽपि समाधिस्थस्खलनवत् पूर्वकर्मानुसारिस्मृत्या तत्प्राप्तिरेव भवति। अपरोक्षज्ञानिनां प्रारब्धकर्मावसाने स्मरंस्त्यजतीति भवत्येव। "प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुः" इत्युक्तत्वात्। "युक्तचेतसः" इति विशेषणान्नित्यं स्मरतामेवापरोक्षज्ञानं जायते।

"भक्त्या ज्ञानान्निषिद्धानां त्यागान्नित्यं हरिस्मृतेः। अरागाद् विहितात्यागादित्येतैरेव संयुतैः। अपरोक्षदर्शनं विष्णोर्जायते नान्यथा क्वचित्" इति सत्तत्त्वे ॥५-८॥

"धाता विधाता परमोत सन्दृग्" इति च श्रुतिः। "ब्रह्मा स्थाणुः" इत्यारभ्य "तस्य प्रसादादिच्छन्ति तदादिष्टफलां गतिम्" इत्यादि च मोक्षधर्मे।

तमसोऽव्यक्तात् परतः स्थितम्—

"तमसः परस्तादिति। अव्यक्तं वै तमः। परस्ताद्धि स ततः" इति पिप्पलादशाखायाम्। "मृत्युर्वाव तमः। मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतम्" इति श्रुतेः॥९॥

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्
स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम्॥ १०

वायुजयादियोगयुक्तानां मृतिकाले कर्तव्यमाह विशेषतः—प्रयाणकाल इति। वायुजयादिरहितानामपि ज्ञानभक्तिवैराग्यादिसम्पूर्णानां भवत्येव मुक्तिः। तद्वतां त्वीषज्ज्ञानाद्यसम्पूर्णानामपि निपुणानां तद्बलात् कथञ्चिद् भवतीति विशेषः। उक्तं च भागवते—

"पानेन ते देवकथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये। वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथाऽञ्जसा त्वाऽऽपुरकुण्ठधिष्ण्यम्। तथा परे त्वात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम्। त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति तेषां श्रमः स्यान्नतु सेवया ते।" "ये तु तद्भाविता लोक एकान्तित्वं समाश्रिताः। एतदभ्यधिकं तेषां तत् तेजः प्रविशन्त्युत" इति च मोक्षधर्मे। "सम्पूर्णानां भवेन्मोक्षो विरक्तिज्ञानभक्तिभिः। नियमेन तथाऽपीरजयादियुतयोगिनाम्। वश्यत्वान्मनसस्त्वीषत् पूर्वमप्याप्यते ध्रुवम्" इति व्यासयोगे॥१०॥

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद् यतयो वीतरागाः।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत् ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये॥ ११

तदेव सध्येयं प्रपञ्चयति—यदक्षरमित्यादिना। प्राप्यते मुमुक्षुभिरिति पदं स्वरूपम्। "पद गतौ" इति धातोः।

"तद् विष्णोः परमं पदम्" इति श्रुतेश्च। "गीयसे पदमित्येव मुनिभिः पद्यसे यतः" इति च नारदीये॥११॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुद्ध्य च।
मूर्ध्न्याधायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम्॥ १२

तमसः परस्तात् अप्राकृतदेहः॥९॥१०॥ मनआदीनां ब्रह्मणि चरणं ब्रह्मचर्यम्॥११॥१२॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३

ब्रह्मनाडीं विना यद्यन्यत्र गच्छति तर्हि विना मोक्षं स्थानान्तरं प्राप्नोतीति सर्वद्वाराणि संयम्य ।

"निर्गच्छंश्चक्षुषा सूर्यं दिशः श्रोत्रेण चैवहि"इत्यादिवचनाद् व्यासयोगे मोक्षधर्मे च ।
हृदि नारायणे—

"ह्रियते त्वया जगद् यस्माद्धृदित्येवं प्रभाष्यसे" इति हि पाद्मे ।

नहि मूर्ध्नि प्राणे हृदि मनसः स्थितिः सम्भवति ।

"यत्र प्राणो मनस्तत्र तत्र जीवः परस्तथा" इति व्यासयोगे ।
योगधारणामास्थितः योगभरण एवाभियुक्त इत्यर्थः ॥१२॥१३॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४

नित्ययुक्तस्य नित्योपायवतः । योगिनः परिपूर्णयोगस्य ॥१४॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्
नाऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५

तत्प्राप्तिं स्तौति – मामिति । परमां सिद्धिं गता हि त इति तत्र हेतुः ॥१५॥

आ ब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६

महामेरुस्थब्रह्मसदनमारभ्य न पुनरावृत्तिः । तच्चोक्तं नारायणगोपालकल्पे—

"आ मेरुब्रह्मसदनादाजनान्न जनिर्भुवि । तथाऽप्यभावः सर्वत्र प्राप्यैव वसुदेवजम् "
इति ॥१६॥

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद् ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७

एकाक्षरवाच्यत्वादेकाक्षरं परं ब्रह्म ॥१३-१५॥

"नियमाज्जन्मनोऽभावो मुक्तस्यैव तथाऽपितु । महर्लोकमतीतानां न जन्मांशलयौ विना । तत्राप्यवश्यं तत् स्थानं तैः क्षिप्रं पुनराप्यते" इति पाद्मे ॥१६॥

सहस्रमिति बह्वेव । ब्रह्मणः परब्रह्मणः । "अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके" इति वाक्यशेषात् । नहि विरिञ्चाहन्येव सर्वव्यक्तिलयः ।

"नित्यस्यापि हरेः कालो द्विपरार्धात्मकस्त्वयम् । अहश्चासौ निमेषश्चेत्यप्रवृत्त्योपचर्यते" इति च ॥१७-२२॥

मां प्राप्य न पुनरावृत्तिरिति स्थापयितुमव्यक्ताख्यात्मसामर्थ्यं दर्शयितुं प्रळयादि दर्शयति—सहस्रयुगेत्यादिना। सहस्रशब्दोऽत्रानेकवाची। ब्रह्म परम्। "सा विश्वरूपस्य रजनी" इति श्रुतिः ॥१७॥

अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २०

द्विपरार्धप्रळय एवात्र विवक्षितः। "अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः" इत्युक्तेः। उक्तं च महाकौर्मे—

"अनेकयुगपर्यन्तमहर्विष्णोस्तथा निशा। रात्र्यादौ लीयते सर्वमहरादौ च जायते" इति। "यः स सर्वेषु भूतेषु" इति वाक्यशेषाच्च ॥१८–२०॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम ॥ २१

अव्यक्तो भगवान्। "यं प्राप्य न निवर्तन्ते" इति "मामुपेत्य" इत्युक्तस्य परामर्शात्। "अव्यक्तं परमं विष्णुम्" इति प्रयोगाच्च गारुडे। धाम स्वरूपम्। "तेजः स्वरूपं च गृहं प्राज्ञैर्धामेति गीयते" इत्यभिधानात् ॥२१॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२

परमसाधनमाह—पुरुष इति ॥२२॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३

यत्कालाद्यभिमानिदेवता गता आवृत्त्यनावृत्ती गच्छन्ति ता आह—यत्रेत्यादिना। काल इत्युपलक्षणम्। अग्न्यादेरपि वक्ष्यमाणत्वात् ॥२३॥

यत्र कालाभिमानिदेवतासु मृत्यनन्तरं प्रयाताः। अग्निर्ज्योतिर्धूमानामकालाभिमानित्वेऽपि कालप्राचुर्यात् काल इत्युच्यते।

"अग्निर्ज्योतिरिति द्वेधा वह्नेः पुत्रो व्यवस्थितः। तं प्राप्य याति ब्रह्मिष्ठो दिवसाद्यभिमानिनः" इति सत्तत्त्वे।

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६

ज्योतिरर्चिः। "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति" इति हि श्रुतिः। तथाच नारदीये—

"अग्निं प्राप्य ततश्चार्चिस्ततश्चाप्यहरादिकम्" इति ।

अभिमानिदेवताश्चाग्न्यादयः। कथमन्यथा "अह्न आपूर्यमाणपक्षम्" इति युज्यते ।

"दिवादिदेवताभिस्तु पूजितो ब्रह्म याति हि" इति च ब्राह्मे ।

मासाभिमानिभ्योऽयनाभिमानी च पृथक् । तच्चोक्तं गारुडे—

"पूजितस्त्वयनेनासौ मासैः परिवृतेन हि" इति ।

अहरभिजिता शुक्लं पौर्णमास्या अयनं विषुवा सह। तच्चोक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

"साह्ना मध्यन्दिनेनाथ शुक्लेन च स पूर्णिमा। सविष्वा चायनेनासौ पूजितः केशवं व्रजेत्" इति ॥२४-२६॥

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव
दानेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत् सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८

इति श्रीभगवद्गीतायामष्टमोऽध्यायः

एते सृती सोपाये ज्ञात्वाऽनुष्ठाय न मुह्यति। तच्चाऽह स्कान्दे—

तत्कालमरणविवक्षायामग्निज्योतिर्धूमानामयोगः ।

"अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्येतौ वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद् ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति" इति विदुषो दक्षिणायनमरणेऽप्यपुनरावृत्त्या ब्रह्मप्राप्तिश्रुतेः । "विद्वान् ब्रह्म समाप्नोति यत्र तत्र मृतोऽपि सन्" इति पाद्मे ॥२३-२६॥ "मार्गौ ब्रह्म च यः पश्येत्

"सृती ज्ञात्वा तु सोपाये अनुष्ठाय च साधनम्। न कश्चिन्मोहमाप्नोति नचान्या तत्र वै गतिः" इति ॥२७॥२८॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीताभाष्ये
अष्टमोऽध्यायः

नवमोऽध्यायः

सप्तमाध्यायोक्तं स्पष्टयत्यस्मिन्नध्याये—

भगवानुवाच

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३

राजविद्या प्रधानविद्या। प्रत्यक्षं ब्रह्म अवगम्यते येन तत् प्रत्यक्षावगमम्। अक्षेषु इन्द्रियेषु प्रति प्रति स्थित इति प्रत्यक्षः। तथाच श्रुतिः —

"यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः"। "यो वाचि तिष्ठन्", "यश्चक्षुषि तिष्ठन्" इत्यादेः। "य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इति च। "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः" इति च। "त्वं मनस्त्वं चन्द्रमास्त्वं चक्षुरादित्यः" इत्यादेश्च मोक्षधर्मे। "स प्रत्यक्षः। प्रति प्रति हि सोऽक्षेष्वक्षवान् हि स भवति य एवं विद्वान् प्रत्यक्षं वेद" इति सामवेदे वारुणशाखायाम्।

साक्षादेवापरोक्षतः। सर्वपुण्यातिगोऽमुह्यन् यात्यसौ ब्रह्म तत् परम्"इति च॥२७॥२८॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीताभाष्ये
अष्टमोऽध्यायः

सप्तमोक्तं प्रपञ्चयति ॥१-३॥

धर्मो भगवान्। तद्विषयं धर्म्यम्। सर्वं जगद् धत्त इति धर्मः।

"पृथिवी धर्ममूर्धनि" इति प्रयोगान्मोक्षधर्मे। "भारभृत् कथितो योगी" इति च। "भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्ति" इति च श्रुतिः। "धर्मो वा इदमग्र आसीन्न पृथिवी न वायुर्नाऽकाशो न ब्रह्मा न रुद्रो न देवा न ऋषयः सोऽध्यायत्" इति च सामवेदे बाभ्रव्यशाखायाम्॥१-३॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना।
मत्स्थानि सर्वभूतानि नचाहं तेष्ववस्थितः॥ ४

प्रत्यक्षावगमशब्देनापरोक्षज्ञानसाधनत्वमुक्तम्। तज्ज्ञानायाह—मयेति। तर्हि किमिति न दृश्यत इत्यत आह—अव्यक्तमूर्तिनेति॥४॥

नच मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्।
भूतभृन्नच भूतस्थो ममाऽत्मा भूतभावनः॥ ५

मत्स्थत्वेऽपि यथा पृथिव्यां स्पृष्ट्वा स्थितानि न तथा मयीत्याह—नचेति।

"न दृश्यश्चक्षुषा चासौ न स्पृश्यः स्पर्शनेन च" इति हि मोक्षधर्मे। "संज्ञासंज्ञ" इति च।

ममाऽत्मा देह एव भूतभावनः। "महाविभूते माहात्म्यशरीर" इति हि मोक्षधर्मे॥५॥

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय॥ ६

मत्स्थानि नच मत्स्थानीत्यस्य दृष्टान्तमाह — यथाऽऽकाशस्थित इति। नह्याकाशस्थितो वायुः स्पर्शाद्याप्नोति॥६॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्॥ ७

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनःपुनः।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात्॥ ८

ज्ञानप्रदर्शनार्थं प्रलयादि प्रपञ्चयति — सर्वभूतानीत्यादिना। प्रकृत्यवष्टम्भस्तु यथा कश्चित् समर्थोऽपि पादेन गन्तुं लीलया दण्डमवष्टभ्य गच्छति।

"सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि" इति मोक्षधर्मे। "सर्वभूतगुणैर्युक्तं दैवं मां ज्ञातुमर्हसि" इति च। "विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम्। प्रधानविनि-

---

"विष्णुगान्यप्यतत्स्थानि भूतान्येष ह्यसङ्गतः" इति च।
ममाऽत्मा मम देह एव। तदनन्यत्वात्। देहस्याचेतनत्वाशङ्कानिवृत्तये"ममाऽत्मा"इत्याह॥४-९॥

योगस्थः परं ब्रह्माधिगच्छति" इति च। "न कुत्रचिच्छक्तिरनन्तरूपा विहन्यते तस्य महेश्वरस्य। तथाऽपि मायामधिरुह्य देवः प्रवर्तते सृष्टिविलापनेषु" इत्यृग्वेदखिलेषु। "मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे" इति भागवते। "अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म बृहति बृंहयति च" इत्याथर्वणे। "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इति च। "विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि", "न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप" इत्यादेश्च।

प्रकृतेर्वशादवशम्—

"त्वमेवैतत्सर्जने सर्वकर्मण्यनन्तशक्तोऽपि स्वमाययैव। मायावशं चावशं लोकमेतत् तस्मात् स्रक्ष्यस्यत्सि पासीश विष्णो" इति गौतमखिलेषु ॥७।८॥

नच मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९

उदासीनवत्, नतूदासीनः। तदर्थमाह—असक्तमिति।

"अवाक्यनादरः" इति हि श्रुतिः। "द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च। यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया" इति भागवते।

यस्यासक्त्यैव सर्वकर्मशक्तिः कुतस्तस्य सर्वकर्मबन्ध इति भावः। "न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्" इति हि श्रुतिः। यः कर्मापि नियमयति कथं च तत् तं बध्नाति ? ॥९॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्।
हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद् विपरिवर्तते ॥ १०

उदासीनवदिति चेत् स्वयमेव प्रकृतिः सूयत इत्यत आह—मयेति। प्रकृतिसूतिद्रष्टा कर्ताहमेवेत्यर्थः। तथाच श्रुतिः —

"यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम्" इति ॥१०॥

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११

तर्हि केचित् कथं त्वामवजानन्ति का च तेषां गतिरित्यत आह–अवजानन्तीत्यादिना। मानुषीं तनुम्, मूढानां मानुषवत् प्रतीताम्, नतु मनुष्यरूपाम्। उक्तं च मोक्षधर्मे —

"अध्यक्षोऽधिपतिः प्रोक्तो यदक्षाण्यस्य चोपरि" इति शब्दनिर्णये ॥१०॥ मानुषीं मनुष्यसदृशीम्—"तन्वा विष्णुरनन्योऽपि स्वाधीनत्वात् तदाश्रितः" इति च। "ब्रह्मरुद्ररमादीनां साम्यदृष्टिरनन्यता। प्रादुर्भावगतस्यापि दोषदृष्टिरपूर्णता। धर्मदेहावतारादेर्भेददृष्टिश्च सङ्करः। अवतारेष्विति ज्ञेयमवज्ञानं जनार्दने। सर्वं मोघं शुभं तस्य योऽवजानाति केशवम्। अधरं याति च तमः प्रादुर्भावगतोऽप्यतः। ज्ञेयः

"यत्किञ्चिदिह लोके वै देहबद्धं विशाम्पते। सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः। ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट्। भूतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपिच। भूतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषुर्नृपसत्तम" इति।

अवतारप्रसङ्गे चैतदुक्तम्। अतो नावताराश्च पृथक् शङ्कयाः।

"रूपाण्यनेकान्यसृजत् प्रादुर्भावभवाय सः। वाराहं नारसिंहं च वामनं मानुषं तथा" इति तत्रैव प्रथमसर्गकाल एवावताररूपविभक्त्युक्तेः।

अतो न तेषां मानुषत्वादिर्विना भ्रान्तिम्। भूतं महदीश्वरं चेति भूतमहेश्वरम्। तथाहि बाभ्रव्यशाखायाम्—

"अनाद्यनन्तं परिपूर्णरूपमीशं वराणामपि देववीर्यम्" इति। "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितम्" इति च। "ब्रह्मपुरोहित ब्रह्मकायिक महाराजिक" इति च मोक्षधर्मे ॥११॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः॥ १२

तेषां फलमाह—मोघाशा इति। वृथाशाः। भगवद्द्वेषिभिराशासितमामुष्मिकं न किञ्चिदाप्यते। यज्ञादिकर्माणि च तेषां वृथैव। ज्ञानं च। केनापि ब्रह्मरुद्रादिभक्त्याद्युपायेन न कश्चित् पुरुषार्थ आमुष्मिकस्तैराप्यत इत्यर्थः। वक्ष्यति च—

"तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु" इत्यादि। मोक्षधर्मे च "कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्याद् विष्णुमव्ययम्। मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः। यो द्विष्याद् विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम्। कथं स न भवेद् द्वेष्य आलोकान्तस्य कस्यचित्" इति। "सर्वोत्कृष्टो ज्ञानभक्ती हि यस्य नारायणे पुष्करविष्टराद्ये। सर्वाधमो द्वेषयुतश्च तस्मिन् भ्रूणानन्तघ्नोऽप्यस्य समो नचैव" इति च सामवेदे शाण्डिल्यशाखायाम्। "द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः", "वैरेण यन्नृपतयः शिशुपालपौण्ड्रसाल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः। ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमीयुरनुरक्तधियः पुनः किम्" इत्यादि तु भगवतो भक्तप्रियत्वज्ञापनार्थम्, नित्यध्यानस्तुत्यर्थं च स्वभक्तस्य कदाचिच्छापबलाद् द्वेषिणोऽपि भक्तिफलमेव भगवान् ददातीति।

भक्ता एव हि ते पूर्वं शिशुपालादयः। शापबलादेव द्वेषिणः। तत्प्रश्ने पूर्वपार्षदत्वशापादिकथनाच्चैतज्ज्ञायते। अन्यथा किमिति तदप्रस्तुतमुच्यते? भगवतः साम्यकथनं तु द्वेषिणामपि द्वेषमनिरूप्य पूर्वतनभक्तिफलमेव ददातीति ज्ञापयितुम्। "न मे भक्तः प्रणश्यति" इति वक्ष्यति। नच "भावो हि भवकारणम्" इत्यादिविरोधः। द्वेषभाविनां द्वेष एव भवतीति हि युक्तम्। अन्यथा गुरुद्वेषिणोऽपि गुरुत्वं भवतीत्याद्यनिष्टमापद्यते। नचाकृतधीत्वे विशेषः। तेषामेव हिरण्यकशिप्वादीनां पापप्रतीतेः—

केवलचिद्देहो निर्दोषः पूर्णसद्गुणः" इति भविष्यत्पर्वणि ॥११॥१४॥

"हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः। विविक्षुरत्यगात् सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः" इति। "यदनिन्दत् पिता मह्यं त्वद्भक्ते मयि चाघवान्" इत्यारभ्य "तस्मात् पिता मे पूयेत दुरन्ताद् दुस्तरादघात्" इति प्रह्लादेन भगवतो वरयाचनाच्च।

बहुषु ग्रन्थेषु निषेधः। कुत्रचिदेव तदुक्तिरिति विशेषः। यस्मिंस्तदुच्यते तत्रैव च निषेध उक्तः। महातात्पर्यविरोधश्चोक्तः पुरस्तात्। अयुक्तिमद्भ्यो युक्तिमन्त्येव बलवन्ति वाक्यानि। युक्तयश्चोक्ता अन्येषाम्। नचैतेषां काचिद् गतिः। साम्येऽपि वाक्ययोर्लोकानुकूलमेव बलवत्। लोकानुकूलं च भक्तप्रियत्वं नेतरत्। उक्तं च तेषां पूर्वभक्तत्वम्—"मन्येऽसुरान् भागवतांस्त्र्यधीशे संरम्भमार्गाभिनिविष्टचित्तान्" इत्यादि। अतो न भगवद्द्वेषिणां काचिद् गतिरिति सिद्धम्। द्वेषकारणमाह—राक्षसीमिति ॥१२॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४

नेतरे द्विषन्तीति दर्शयितुं देवानाह—महात्मान इत्यादिना ॥१३॥१४॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५

सर्वत्रैक एव नारायणः स्थित इत्येकत्वेन। पृथक्त्वेन सर्वतो वैलक्षण्येन। "बहुधा हि तस्य रूपमाभाति। शुक्लमिव लोहितमिवाथो नीलमथार्जुनम्" इति हि सनत्सुजाते। "दैवमेवापरे" इत्युक्तप्रकारेण बहवो वा बहुधा ॥१५॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम्।
मन्त्रोऽहमहमेवाऽज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६

"एकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवा पञ्चमूर्तिकः। द्वादशादिप्रभेदो वा पूज्यते सज्जनैर्हरिः" इति च ॥१५॥ "अर्च्यत्वादृक् समत्वाच्च निजरूपेषु साम सः। याज्यत्वात् स यजुर्यज्ञः सार्वज्ञ्यात् पुरुषोत्तमः। क्रतुः कृतिस्वरूपत्वात् स्वधाऽनन्यधृतो यतः। मानात् त्रातीति मन्त्रोऽयमुष्टानां निधिरौषधम्। आ ज्यायस्त्वादाज्यनामा दर्भो दरधरो यतः। आहृतत्वाद्धुतं चायमग्निर्नेताऽगतेर्यतः" इत्यादि च। "तत्तत्पदार्थभिन्नोऽपि तत्तन्नामैवमच्युतः। स्वातन्त्र्यात् सर्वकर्तृत्वात् गुणानन्त्याच्च केवलम्" इति च। "ओमित्याक्रियते यस्मादोङ्कारो भगवान् हरिः" इति च। "पातीति स पिता मानान्माता यत् स पितुर्महान्। पितामहो निधातृत्वान्निधानं भीतरक्षणात्। शरणं व्यञ्जनाच्चैव बीजमित्युच्यते प्रभुः" इति च।

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक् साम यजुरेवच ॥ १७

प्रतिज्ञातं विज्ञानमाह—अहं क्रतुरित्यादिना। क्रतवोऽग्निष्टोमादयः। यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागः —"उद्दिश्य देवान् द्रव्याणां त्यागो यज्ञ इतीरितः" इत्यभिधानात् ॥१७॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रळयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८

गम्यते मुमुक्षुभिरिति गतिः। तथाहि सामवेदे वासिष्ठशाखायाम्—

"अथ कस्मादुच्यते गतिरिति। ब्रह्मैव गतिस्तद्धि गम्यते पापविमुक्तैः" इति।

साक्षादीक्षत इति साक्षी। तथाहि बाष्कलशाखायाम् —

"स साक्षादिदमद्राक्षीद् यदद्राक्षीत् तत् साक्षिणः साक्षित्वम्" इति।

शरणमाश्रयः संसारभीतस्य—

"परमं यः परायणम्" इति ह्युक्तम्। "नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम्" इति च।

संहारकाले प्रकृत्या जगदत्र निधीयत इति निधानम्। तथाह्यृग्वेदखिलेषु—

"अपश्यमप्यये मायया विश्वकर्मण्यदो जगन्निहितं शुभ्रचक्षुः" इति ॥१८॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९

सत् कार्यम्। असत् कारणम् —

"सदभिव्यक्तरूपत्वात् कार्यमित्युच्यते बुधैः। असदव्यक्तरूपत्वात् कारणं चापि शब्दितम्" इत्यभिधानात्। "असच्च सच्चैव च यद् विश्वं सदसतः परम्" इति च भारते ॥१९॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
मश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥ २०

प्रलयकाले संहर्तृत्वात् प्रलयः। अन्यदाऽपीति मृत्युः—

"प्राणगः प्राणधर्ता यदमृतं प्रविलापयन्। विश्वं प्रलय इत्युक्तो मृत्युरन्यत्र मारणात्" इति च। "सत् साधुगुणपूर्णत्वादस्मान्नान्यो गुणाधिकः। यतोऽतोऽसदिति प्रोक्तं विष्णवाख्यं परमं पदम्" इति शब्दनिर्णये ॥१६–१९॥ "अनन्यदेवतायागाद् भक्त्यु-

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१

तथाऽपि मद्भजनमेवान्यदेवताभजनाद् वरमिति दर्शयति—त्रैविद्या इत्यादिना ॥२०॥२१॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२

अनन्याः अन्यदचिन्तयित्वा। तथाहि गौतमखिलेषु—

"सर्वं परित्यज्य मनोगतं यद् विना देवं केवलं शुद्धमाद्यम्। ये चिन्तयन्तीह तमेव धीरा अनन्यास्ते देवमेवाऽविशन्ति" इति। "कामं कालेन महता एकान्तित्वात् समाहितैः। शक्यो द्रष्टुं स भगवान् प्रभासन्दृश्यमण्डलः" इति मोक्षधर्मे।

नित्यमभितः सर्वतो युक्तानाम् ॥२२॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३

तर्हि "अहं क्रतुः" इत्याद्यसत्यमित्यत आह—येऽपीति ॥२३॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेवच ।
नतु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४

कारणमाहाविधिपूर्वकत्वे—अहं हीति ॥२४॥

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५

फलं विविच्याऽह—यान्तीति ॥२५॥

द्रेकादकामनात्। सदा योगाच्च वैशिष्ट्यं त्रैविद्याद् वैष्णवादपि। स्याद्धि भागवतस्यैव तेन ब्रह्मादयोऽखिलाः। अश्वमेधादिभिर्यज्ञैरपि केशवयाजिनः। वैष्णवा इति बुद्ध्यैव मानयन्त्यन्यदेवताः" इत्याग्नेये। "सम्यग् गुणगणज्ञानादुपासा पर्युपासना" इति च ॥२०-२३॥

मामिष्ट्वा प्रार्थयन्त इत्युक्तत्वाज्ज्ञानन्तोऽपि नाभितो जानन्ति तत्त्वेन।

"सर्वदेववरत्वेन यो न जानाति केशवम्। तस्य पुण्यानि मोघानि याति चान्धं तमो ध्रुवम्" इति च।

"मोघाशा मोघकर्माणः" इत्युक्तत्वाच्च न केवलाज्ञविषयं मिथ्याज्ञानिविषयं वा "च्यवन्ति ते" इत्यादि। अतः सर्वाधिक्यं विष्णोर्ज्ञात्वाऽपि ब्रह्मादीनां तत्परिवारत्वादिकमजानतामिदं फलम्। ॥२४-२८॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६

दुर्बलैस्त्वं पूजयितुमशक्यो महत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह—पत्रमिति। नत्वविहितपत्रादि। तस्याप-राधत्वोक्तेर्वाराहादौ। भक्त्यैवाहं तुष्ट इति भावः।

"भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृतं च" इति भारते। "एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः। एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत् सर्वत्राऽऽत्मदर्शनम्" इति भागवते॥२६॥

यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् । २७
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८

अतो यत् करोषि ॥२७॥२८॥

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९

तर्हि स्नेहादिमत्त्वादल्पभक्तस्यापि कस्यचिद् बहु फलं ददासि ; विपरीतस्यापि कस्यचिद् विपरीत-मित्यत आह—समोऽहमिति। तर्हि न भक्तिप्रयोजनमित्यत आह—ये भजन्तीति। मयि ते तेषु चाप्यहमिति मम ते वशास्तेषामहं वश इति। उक्तं च पैङ्गिखिलेषु—

"ये वै भजन्ते परमं पुमांसं तेषां वशः स तु ते तद्वशाश्च" इति।

तद्वशा एव ते सर्वे सर्वदा। तथाऽपि बुद्धिपूर्वकत्वाबुद्धिपूर्वकत्वेन भेदः। उद्धवादिवत्, शिशु-पालादिवच्च। तच्चोक्तं तत्रैव—

"अबुद्धिपूर्वं योऽवशास्तस्य ध्यानात् पुनर्वशो भवते बुद्धिपूर्वम्" इति ॥२९॥

अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग् व्यवसितो हि सः ॥ ३०

न भवत्येव प्रायस्तद्भक्तो दुराचारः। तथाऽपि बहुपुण्येन यदि कथञ्चिद् भवति तर्हि स साधुरेव मन्तव्यः ॥३०॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१
मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२

"नास्य भक्तोऽपि यो द्वेष्यो नचाभक्तोऽपि यः प्रियः। किन्तु भक्त्यनुसारेण फलदोऽतः समो हरिः" इति पाद्मे।

प्रीत्या मयि ते ॥२९-३१॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४

इति श्रीभगवद्गीतायां नवमोऽध्यायः

कुतः ? क्षिप्रं भवति धर्मात्मा । देवदेवांशादिष्वेवं चैतद् भवति । उक्तंच शाण्डिल्यशाखायाम्—
"नाविरतो दुश्चरितान्नाभक्तो नासमाहितः । सम्यग् भक्तो भवेत् कश्चिद् वासुदेवेऽमलाशयः । देवर्षयस्तदंशाश्च भवन्ति क्वच ज्ञानतः" इति ।
अतोऽन्यः कश्चिद् भवति चेत् दाम्भिकत्वेन सोऽनुमेयः । साधारणपापानां तु सत्सङ्गान्महत्यपि कथञ्चिद् भक्तिर्भवति । साधारणभक्तिर्वैतरेषाम् ।
"स शठमतिरुपयाति योऽर्थतृष्णां तमधमचेष्टमवैहि नास्य भक्तम् "इति हि श्रीविष्णुपुराणे । "सा श्रद्दधानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसाम् " इति च । "वेदास्त्वधीता मम लोकनाथ तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम् । पूजां गुरूणां सततं करोमि परस्य गुह्यं नच भिन्नपूर्वम् । गुप्तानि चत्वारि यथागमं मे शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम् । तं चापि देवं शरणं प्रपन्न एकान्तभावेन भजाम्यजस्रम् । एतैर्विशेषैः परिशुद्धसत्त्वः कस्मान्न पश्येयमनन्तमेनम् " इति मोक्षधर्मे आचारस्य साधनत्वोक्तेश्च । ज्ञानाभावे च सम्यग्भक्त्यभावात् । तथाहि गौतमखिलेषु—"विना ज्ञानं कुतो भक्तिः कुतो भक्तिं विना च तत् " इति । "भक्तिः परे स्वाऽनुभवो विरक्तिरन्यत्र चैतत्त्रिकमेककालम् " इति भागवते ॥३१–३४॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीताभाष्ये
नवमोऽध्यायः

"पापादिकारिताश्चैव पुंसां स्वाभाविका अपि । विप्रत्वाद्यास्तत्र पुण्याः स्वाभाव्या एव मुक्तिगाः । यान्ति स्त्रीत्वं पुमांसोऽपि पापतः कामतोऽपिवा । न स्त्रियो यान्ति पुंस्त्वं तु स्वभावादेव याः स्त्रियः । पुंसा सहैव पुंदेहे स्थितिः स्याद् वरदानतः । तज्जन्मनि वराः पापजाताभ्यो निजसत्स्त्रियः । सर्वेषामपि जीवानामन्त्यदेहो यथा निजः । मुक्तौ च निजभावः स्यात् कर्मभोगांस्ततोऽपिच" इति भविष्यत्पर्ववचनात् पापयोनयः पुण्या इति विशेषणम् ॥३२–३४॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचित
श्रीभगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये
नवमोऽध्यायः

दशमोऽध्यायः

उपासनार्थं विभूतीर्विशेषकारणत्वं च केषाञ्चिदनेनाध्यायेनाऽह—

भगवानुवाच

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत् तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १

प्रीयमाणाय श्रुत्वा सन्तोषं प्राप्नुवते ॥१॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २

प्रभवं प्रभावम् । मदीयां जगदुत्पत्तिं वा । तद्वशत्वात् तस्येत्युच्यते । यद्यस्ति तर्हि देवादयो जानन्ति सर्वज्ञत्वात्, अतो नास्तीति भावः । "अहमादिर्हि" इति तूत्पत्तिरपि यस्य वशा कुतस्तस्य जनिरिति ज्ञापनार्थम् । "अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" इति चोक्तम् । उक्तं चैतत् सर्वमन्यत्रापि —

"को अद्धा वेद क इह प्र वोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः । अर्वाग् देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आ बभूव" इति । "न तत्प्रभावमृषयश्च देवा विदुः कुतोऽन्येऽल्पधृतिप्रमाणाः" इत्यृग्वेदखिलेषु ।

अन्यस्त्वर्थो "यो मामजम्" इति वाक्यादेव ज्ञायते ॥२॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३

अनश्चेष्टयिता आदिः सर्वस्येत्यनादिः । अजत्वेन सिद्धेरितरस्य ॥३॥

बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमः सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेवच ॥ ४
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५

तत् प्रथयति—बुद्धिरित्यादिना । कार्याकार्यविनिश्चयो बुद्धिः । ज्ञानं प्रतीतिः—

"ज्ञानं प्रतीतिर्बुद्धिस्तु कार्याकार्यविनिर्णयः" इत्यभिधानम् ।

दम इन्द्रियनिग्रहः । शमः परमात्मनिष्ठता —

"शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियनिग्रहः" इति भागवते ।

तुष्टिरलम्बुद्धिः—"अलम्बुद्धिस्तथा तुष्टिः" इत्यभिधानात् ॥४॥५॥

उपलक्षणार्थं सुरगणा इत्यादि ॥१॥२॥ अनस्याप्यादिरनादिः ॥३॥

"बुद्धिर्बोधनिधित्वात् तदन्तःकरणमुच्यते" इति शब्दनिर्णये ॥४॥५॥ "मरीचिरत्र्यङ्गि-

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६
एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७

पूर्वे सप्त ऋषयः —

"मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वसिष्ठश्च महातेजाः" इति मोक्षधर्मोक्ताः । ते हि सर्वपुराणेषूच्यन्ते । चत्वारः प्रथमाः स्वायम्भुवाद्याः । तेषां हीमाः प्रजाः। नहि भविष्यतामिमाः प्रजा इति युक्तम् । विभागः प्राधान्यं च प्राथमिकत्वादेव भवति । गौतमखिलेषु चोक्तम्—

"स्वायम्भुवं रोचिषं च रैवतं च तथोत्तमम् । वेद यः स प्रजावान्" इति ।

पूर्वेभ्यो ह्युत्तरा जायन्त इति च तेषां प्राधान्यम् । अजातेषु च ज्यैष्ठ्यम् । तापसस्य भगवदवतारत्वादनुक्तिः । तच्च भागवते प्रसिद्धम् । मानसत्वं च सर्वेषां मनूनामुक्तं भागवते—

"ततो मनून् ससर्जान्ते मनसा लोकभावनान्" इति ।

अन्यपुत्रत्वं त्वपरित्यज्यापि शरीरं तद् भवति । प्रमाणं चोभयविधवाक्यानन्यथोपपत्तिरेव । "पूर्वे" इति विशेषणाच्चैतत्सिद्धिः । मत्तो भावो येषां ते मद्भावाः । ये ते ब्रह्मणो मनसा जातास्ते मत्त एव जाता इति भावः ॥६॥७॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १०
तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११

सन्ति च भजन्तः केचिदित्याह— अहमित्यादिना ॥८-११॥

रसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्च महातेजाः पूर्वे सप्तर्षयः स्मृताः" इति ब्राह्मे । "मनवो बोधवैशेष्याद् देवा ब्रह्मादयः स्मृताः। विप्रादिवर्णभेदेन चत्वारो बहवोऽपि ते । दीनत्वाद् देवनामानस्त्वन्ये ब्रह्मादिनामकाः । अवैष्णवकृतो यज्ञो दीनैर्देवैस्तु भुज्यते। वैष्णवैस्तु कृतो यज्ञो देवैर्हि मनुनामकैः। मरीच्याद्यास्तु तत्पुत्रा मानवा नामतः स्मृताः। तत्पुत्रपौत्रा मुनयस्तथा मानवमानवाः । तेभ्यो मनुष्या इत्येषा सृष्टिर्विष्णोः समुत्थिता" इति महाविष्णुपुराणे ॥६॥ "युज्यते येन योगोऽसावुपायः शक्तिरेव च" इति च ।

अर्जुन उवाच

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३
सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
नहि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४
स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५

ब्रह्म परिपूर्णम्—

"अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म । बृहति बृंहयति च" इति श्रुतिः । "बृह बृहि वृद्धौ" इति पठन्ति । "परमं यो महद् ब्रह्म" इति च ।

विविधमासीदिति विभुः । तथाहि वारुणशाखायाम्—

"विभु प्रभु प्रथमं मेहनावत इति । स ह्येव प्राभवद् विविधोऽभवत्" इति । "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादेश्च ॥१२-१५॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६
कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन् मया ॥ १७

विभूतयो विविधभूतयः ॥१६॥१७॥

विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८

भगवानुवाच

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९
अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २०

विशिष्टभवनं विभूतिः । महत्त्वम् । विविधभवनं वा । योगः सामर्थ्यम् ॥७॥ "भजन्ते माम्" इत्यनेन जीवेश्वरैक्यशङ्कां निवर्तयति ॥८॥ मद्गतप्राणाः मद्विषयचेष्टाः ॥९-२०॥

न जायतेऽर्दयति च संसारमिति जनार्दनः । तथाच बाभ्रव्यशाखायाम्—
"स भूतः स जनार्दन इति स ह्यासीत् स नाऽसीत् सोऽर्दयति" इति ॥१८-२०॥

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५

विष्णुः सर्वव्यापित्वप्रवेशित्वादेः । "विषॢ व्याप्तौ", "विश प्रवेशने" इति च पठन्ति ।
"गतिश्च सर्वभूतानां प्रजानां चापि भारत । व्याप्तौ मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका मम । अधिभूतनिविष्टश्च तदिच्छुश्चास्मि भारत । क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः" इति मोक्षधर्मे ॥२१-२५॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९

"येषां विष्णुस्वरूपाणां सन्निधेरन्यवस्तुषु । विशिष्टत्वं स्वजातेः स्याद् विभूत्याख्यानि तानि तु । ब्रह्मनामा ब्रह्मगतः सर्वदैवतसञ्श्रयात् । आधिक्यहेतुर्भगवान् सामस्थः सामनामकः । आधिक्यहेतुर्वेदेभ्यस्तथाऽश्वत्थस्थितो हरिः । उत्कर्षहेतुर्वृक्षेभ्यो य एवाश्वत्थनामकः" इत्यादि विभूतितत्त्वे ।

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३०

सुखरूपः पाल्यते लीयते च जगदनेनेति कपिलः—
"प्रीतिः सुखं कमानन्दः" इत्यभिधानात् । "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इति च । "ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत् । सुखादनन्तात् पालनाल्लापनाच्च यं वै देवं कपिलमुदाहरन्ति" इति बाभ्रव्यशाखायाम् ॥२६-३०॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६

आनन्दरूपत्वात् पूर्णत्वात् लोकरमणत्वाच्च रामः—
"आनन्दरूपो निष्परिमाण एष लोकश्चैतस्माद् रमते तेन रामः" इति शाण्डिल्यशाखायाम् ।
रश्च अमश्चेति व्युत्पत्तिः ॥३१--३६॥

"केषु केषु च भावेषु" इत्युक्तत्वाच्च ब्रह्मादिजीवेभ्योऽन्यदेव विभूतिरूपम् ।
"द्विविधं वैभवं रूपं प्रत्यक्षं च तिरोहितम् । कपिलव्यासकृष्णाद्यं प्रत्यक्षं वैभवं स्मृतम् । भिन्नं ब्रह्मादिजीवेभ्यो जडेभ्यश्चापि तद्गतम् । स्वजात्याधिक्यदं तेषां तत् तिरोहितवैभवम् " इत्यादि च । "आत्माऽऽततगुणत्वेन रवज्ञेयो यतो रविः । उदवन्मेघचलनान्मरीचिः साम साम्यतः । सुखात् सुखत्वात्तु शशी वेदो वेदनतो हरिः । वासवर्ती वासवोऽसौ चेतोनेता तु चेतना । पालकैर्वननीयत्वात् पवनो बोधनान्मनः । पावकः शोधनान्मेरुरीरो यन्माऽस्य सागरः । सारस्य गरणात् स्कन्दो जगतः स्कन्द-

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८

आच्छादयति सर्वं वासयति वसति च सर्वत्रेति वासुः । देवशब्दार्थ उक्तः पुरस्तात् ।
"छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः। सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहम्" इति मोक्षधर्मे ।

विशिष्टः सर्वस्माद्वा समन्तात् स एवेति व्यासः । तथाचाऽग्नेयशाखायाम्—
"स व्यासो वीति तमत्वै वि सोऽधस्तात् स उत्तरतः स पश्चात् स पूर्वस्मात् स दक्षिणतः स उत्तरत इति" इति। "यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपिवा। अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इति च ॥३७॥३८॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचम् ॥ ३९

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४०

मया विना यद् भूतं स्यात् तन्नास्ति। "विश्वरूप अनन्तगते अनन्तभाग अनन्तगत अनन्त" इत्यादि मोक्षधर्मे ॥३९॥४०॥

नाद् भृगुः । भर्जनाज्जपयज्ञश्च जातपो याज्य एवच। अश्वाकारस्थितोऽश्वत्थ ऐरं श्रीश्च तदाश्रयः। ऐरावतो नराणां यद् दद्यात् सर्वं स नारदः। ह्रीश्रीसमाश्रयत्वाच्च हिमालय इतीरितः। वर्ज्यत्वाद्वरिभिर्वज्रो वैनतेयो नतास्पदः। वासुकिर्वाससुखदः कन्दर्पः सुखभेदपः। अर्यमा ज्ञेयमातृत्वात् काल आकलनादपि। वरुणो वरणाद् द्वन्द्वो द्विरूपोऽन्तर्बहिर्यतः। मकरो मानकर्तृत्वाद् यमः संयमनाद् विभुः। प्रह्लादः स महानन्दो मृगेन्द्रो मृगयत्पतिः। जाह्नवी जहतां स्थानमध्यात्मं चाऽत्मनां पतिः। विद्या ज्ञप्तिस्वरूपत्वाद् वादो वाच्यत्वतो हरिः। कीर्त्यो वक्ताऽऽश्रयः कीर्तिर्वाक् श्रीरिति च नामतः। स्मरणीयः स्मृतिर्मेधाक्षमारूपस्तथेर्यते। द्यूतं क्रीडापरत्वाच्च गायत्री त्राति गायकान्। सत्त्वं साधुगुणत्वाच्च दण्डनाद्दण्ड उच्यते। बृहत्सारोऽप्यमेयश्च बृहत्सा-मोशनोशतेः। शुभाशुभज्ञानकरः कुसुमाकर ईरितः। ज्ञानं ज्ञानात्मतो मौनं मुनीड्यो नीतिरानयन्। मार्गाणामन्तगत्वात्तु मार्गशीर्षः प्रकीर्तितः। सुखं पिबन् लीलयैव कपिलो व्यास एवच। विशिष्टत्वाद् विष्णुनामा विशिष्टप्राणसौख्यतः। एवं नाना-गुणो विष्णुर्नानानामभिरीरितः। नानाप्राण्यादिसंस्थश्च विभूतिरिति शब्दितः। शश्यादिषु विजातीयस्वाम्यदः सारदः क्वचित्। शर्वादिषु सजातीयश्रैष्ठ्यदत्वेन

यद्यद् विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् ॥ ४१

यद्यद् विभूतिमदिति विस्तरः। विष्ण्वादीनि तत्स्वरूपाण्येव। अन्यानि तु तेजोयुक्तानि। तथाच पैङ्गिखिलेषु—

"विशेषका रुद्रवैन्येन्द्रदेवराजन्याद्या अंशयुता अन्यजीवाः। कृष्णव्यासौ रामकृष्णौ च रामकपिलौ यज्ञप्रमुखाः स्वयं सः" इति।"स एवैको भार्गवदाशरथिकृष्णाद्यास्त्वंशयुता अन्यजीवाः" इति गौतमखिलेषु। "ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः। कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः", "एते स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" इति भागवते ऋष्यादीनंशयुतत्वेनोक्त्वा वराहादीन् स्वरूपत्वेनाऽह।

तुशब्द एवार्थे। अन्यस्तु विशेषो न कुत्राप्यवगतः। अंशत्वं तत्राप्यवगतम्—"उद्बबर्हाऽत्मनः केशौ" इति। "मृडयन्ति" इति बहुवचनं चायुक्तम्। नह्यन्तराऽन्यदुक्त्वा पूर्वमपरामृश्य तत्क्रियोच्यमाना दृष्टा कुत्रचित् ॥४१॥

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२

इति श्रीभगवद्गीतायां दशमोऽध्यायः

किमिति वक्ष्यमाणप्राधान्यज्ञापनार्थम्। नतूक्तनिष्फलत्वज्ञापनाय। तथा सति नोच्येत।

"अज्ञात्वैनं सर्वविशेषयुक्तं देवं परं को विमुच्येत बन्धात्" इति चर्ग्वेदखिलेषु।

त्वं तु बहुफलप्राप्तियोग्य इति तवेति विशेषणम्। अन्यस्तुत्यर्थत्वेन प्रसिद्धश्चैकत्र किंशब्दः—

"रागद्वेषौ यदि स्यातां तपसा किं प्रयोजनम्। तावुभौ यदि न स्यातां तपसा किं प्रयोजनम्" इत्यादौ।

प्राधान्यं च प्रसिद्धमेकत्र दर्शनात् सर्वत्र भगवद्दर्शनस्य "यो मां पश्यति सर्वत्र"इत्यादौ ॥४२॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीताभाष्ये
दशमोऽध्यायः

संस्थितः। शक्रोशनार्जुनाद्येषु सजातीयैकदेशतः। देवेष्वप्यधिको ब्रह्मा यतो विष्णोरनन्तरः। कवित्वादिगुणेष्वेव यत्समो नास्ति कश्चन। तथा भीमश्च पार्थेषु ज्ञानं च ज्ञेषु चोत्तमम्। सुदर्शनश्चाऽयुधेषु वेदेष्वृग्वेद उच्यते" इत्यादि विभूतितत्त्वे। क्वचित् साम्न आधिक्यमभिमान्यपेक्षया— "ऋचः श्रीर्गौरुमाद्याश्च साम्नः प्राणशिवादयः" इत्याद्यभिमानिभेदात्। तत्रापि यथायोग्यम् ॥२१–४०॥

एकादशोऽध्यायः

यथा श्रुते ध्यानं शक्यं तथा स्वरूपस्थितिरनेनाध्यायेनोच्यते—

अर्जुन उवाच

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत् त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १
भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २
एवमेतद् यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयाऽत्मानमव्ययम् ॥ ४

प्रभुः समर्थः —

"नास्ति तस्मात् परं भूतं पुरुषाद्वै सनातनात्" इति मोक्षधर्मे। "प्रभुरीशः समर्थश्च" इत्यभिधानम् ॥१-४॥

मम तेजोंशेन संयुक्तं भवति ॥४१॥ "किं ज्ञानेन" इति वक्ष्यमाणस्याधिकफलत्वज्ञापकमेव । अन्यथोक्तेरेव वैयर्थ्यात् ।

"अन्याधिक्यज्ञापनार्थं शुभं चाऽऽक्षिप्यते क्वचित् । न तावताऽस्य निन्द्यत्वं ज्ञेयैवान्य-वरिष्ठता । उभयं मिलितं चैव ततोऽप्यधिकशोभनम्" इति च ॥४२॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये
दशमोऽध्यायः

"आत्मानमव्ययम्", "परमं रूपमैश्वरम्", "सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम्" इत्यादि-रूपविशेषणाच्च रूपस्येश्वरसाक्षात्स्वरूपत्वं नित्यत्वं तत एव चिदानन्दाद्यात्मकत्वं च सिद्धम् । "मम देहे" इत्युक्तत्वाच्चाऽऽदित्यादीनां भेदः सिद्धः । "मे रूपाणि", "सर्वतोऽनन्तरूपम्" "द्रष्टुमिच्छामि ते रूपम्" इत्यादेश्चैकस्यैवाभिन्नानन्तरूपत्वं च ।

"एकं रूपं हरेर्नित्यमचिन्त्यैश्वर्ययोगतः । बहुसङ्ख्यागोचरं च विशेषादेव केवलम् । अभावो यत्र भेदस्य प्रमाणावसितो भवेत् । विशेषो नाम तत्रैव विशेषव्यवहारवान् । विशेषोऽपि स्वरूपं स स्वनिर्वाहक एवच । द्रव्यात्मना स नित्योऽपि विशेषात्मैव

भगवानुवाच

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५

पश्यादित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याऽश्चर्याणि भारत ॥ ६

इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७

नतु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९

हरिः सर्वयज्ञादिभागहारित्वात्—

"इडोपहूतं गेहेषु हरे भागं क्रतुष्वहम् । वर्णो मे हरितः श्रेष्ठस्तस्माद्धरिरिति स्मृतः"
इति मोक्षधर्मे ॥५-९॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १०

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११

सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यात्मकम् ॥१०॥ ११॥

जायते। नित्य एव विशेषश्च कश्चिदेवं द्विधैव सः। वस्तुस्वरूपमस्त्येवेत्येवमादिष्व-भेदिनः। विशेषोऽनुभवादेव ज्ञायते सर्ववस्तुषु। नचाविशेषितं किञ्चिद् वाच्यं लक्ष्यं तथा मितम्। विशिष्टस्य स्वतोऽन्यत्वे स्वस्यामेयत्वहेतुतः। नैव ज्ञेयं विशिष्टं च मानाभावाच्च नो भवेत्। स्वयमित्यपि हि स्वत्वविशेषेण विवर्जितम्। न ज्ञेयं तद्विशेष्यं च तथैवेत्यनवस्थितिः। अभेदे न विरोधोऽस्ति ज्ञाताज्ञातं यतोऽखिलम्। तदेव ज्ञातरूपेण ज्ञातमज्ञातमन्यथा। अभिन्नस्य विशिष्टत्वान्न दोषद्वयमप्युत। एकत्वानुभवाच्चैव विशेषानुभवादपि। तज्ज्ञानानुभवाच्चैव न दोषद्वयसम्भवः। भेदाभेदौ च तौ नैव कर्तृभोक्तृविशेषणे। मदन्य इत्यनुभवो यतो नैवास्ति कस्यचित्। भेदो विशेषणस्यापि नाऽन्तरस्य क्वचिद् भवेत्। शुद्धस्वरूप इत्यादावभेदस्यैव दर्शनात्।

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद् भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२

सहस्रशब्दोऽनन्तवाची । तदपि "पाकशासनविक्रमः" इत्यादिवत् प्रत्यायनार्थमेव । तथाह्यृग्वेदखिलेषु— "अनन्तशक्तिः परमोऽनन्तवीर्यः सोऽनन्ततेजाश्च ततस्ततोऽपि" इति । महातात्पर्याच्च प्राबल्यम् । नच परिमाणोक्त्या किञ्चित् प्रयोजनम् ॥१२॥

तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद् देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४

अर्जुन उवाच

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५

अपृथग्दृष्टिनियमाद् बलज्ञानादिकस्य च । ऐश्वर्यं बाह्यविशेषाणां पृथग्दृष्ट्यैव तन्नतु । विशेषहेत्वभावेऽपि द्वैविध्यं कल्प्यते यदि । कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्रातिसङ्गताः। नैकत्वं नाऽपि नानात्वं नियमादस्त्यचेतने । भेदाभेदावनुभवादतस्तत्रान्यथागतेः । एकोऽहमन्यतोऽन्यश्चेत्येवमेव व्यवस्थितौ । भेदाभेदौ चेतनेषु तस्मान्नैकप्रकारता । एकमित्येव यज्ज्ञातं बहुत्वेनैव तत् पुनः । पटाद्यं ज्ञायते यस्माद् भेदाभेदौ कुतो न तत् । तन्तुभ्योऽन्यः पटः साक्षात् कस्य दृष्टिपथं गतः । अनन्यश्चेत् तन्तुभावे पटाभावः कुतो भवेत् । नचाऽत्मनि विशेषोऽत्र दृष्टान्तत्वं गमिष्यति । शुद्धोऽहम्प्रत्ययो यस्मात् तत्राभेदप्रदर्शकः । अत्रावयवभेदेन स्यादेव ह्यनवस्थितिः । नचानवयवं वस्तु क्वचित् स्यान्मानगोचरम् । पूर्वापरादिभेदेन यतोंऽशोऽस्यावगम्यते । उपाधिरप्येकदेशसम्बद्धः सन्तमेव हि । ज्ञापयेद् भेदमखिलं ग्रसन् स विभजेत् कथम् । तस्माद् गुणादिकमपि नास्त्यनंशतया क्वचित् । भावाभावव्यवहृतेर्विद्यमानेऽपि वस्तुनि । भेदाभेदौ गुणादेश्च जडे वस्तुनि संस्थितौ । चेतने शक्तिरूपेण गुणादेर्भाव इष्यते । सुतोऽयं बलवान् विद्वानित्यादिव्यवहारतः । नचैवं शक्तिरूपेण जडे व्यवहृतिः क्वचित् । एकमेवाद्वितीयं तन्नेह नानाऽस्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति । इत्यादिश्रुतिमानाच्च परमैश्वर्यतस्तथा । सर्वं तु घटते विष्णौ यत् कल्याणगुणात्मकम्" इत्यादि ब्रह्मतर्के ॥९-१४॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं
पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवाऽदिं
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६

अनेकशब्दोऽनन्तवाची । "अनन्तबाहुम्" इति च वक्ष्यति ।

"सर्वतःपाणिपादं तत्" इत्यादि च । "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः" इत्यृग्वेदे । "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैर्द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः" इति यजुर्वेदे ।

विश्वशब्दश्चानन्तवाची—

"सर्वं समस्तं विश्वं च अनन्तं पूर्णमेवच" इत्यभिधानात् । "अनन्तपादं तमनन्तबाहुमनन्तवक्त्रं पुरुषं रूपमेकम् " इति बाभ्रव्यशाखायाम् ।

महत्त्वाद्युक्तिस्तु तदात्मकत्वेनापि भवति । अन्यथा "अनादिमत् परं ब्रह्म" इत्याद्ययुक्तं स्यात् । एकत्रानन्तान्यस्य रूपाणीत्यनन्तरूपः । अन्यत्र त्वपरिमाण इति । उक्तं ह्युभयमपि—"परात् परं यन्महतो महान्तम्", "यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्" इति यजुर्वेदे । अव्यक्तस्यानन्तत्वादेव महतो महत्त्वेऽपरिमेयत्वं सिद्ध्यति ।

"महान्तं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् । अनन्तस्य न तस्यान्तः सङ्ख्यानं चापि विद्यते" इत्यादित्यपुराणे ।

तानि चैकैकानि रूपाण्यनन्तानि चैकत्र भवन्ति ।

"असङ्ख्याता ज्ञानकास्तस्य देहाः सर्वे परीमाणविवर्जिताश्च" इत्यृग्वेदखिलेषु । "यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः । उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते । उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ" इति । "कृष्णस्य गर्भजगतोऽतिभरावसन्नपार्ष्णिप्रहारपरिरुग्णफणातपत्रम्" इति च भागवते ।

नचैतदयुक्तम् । अचिन्त्यशक्तित्वादीश्वरस्य ।

"अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्" इति श्रीविष्णुपुराणे । "नैषा तर्केण मतिरापनेया" इति च श्रुतिः ।

अतिप्रसङ्गस्तु महातात्पर्यवशाद् वाक्यबलाच्चापनेयः। नहि घटवत् कश्चिदपि पदार्थो न दृष्ट इत्येतावता प्रमाणदृष्टःस निराक्रियते। केषुचित् पदार्थेषु वाक्यव्यवस्थाऽचिन्त्यशक्तित्वाभावादङ्गीक्रियते।

कमलासने ब्रह्मणि स्थितं रुद्रम्—

"विष्णुं समाश्रितो ब्रह्मा ब्रह्मणोऽङ्कगतो हरः । हरस्याङ्गविशेषेषु देवाः सर्वेऽपि संस्थिताः" इति पाद्मे ॥१५-१८॥

"गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात्र शङ्का। चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाङ्गैर्हि तथा प्रतीताः। एवं परेऽन्यत्र श्रुताश्रुतानां गुणागुणानां च क्रमाद् व्यवस्था" इति जाबालखिलश्रुतेश्च।

उपचारत्वपरिहाराय "न मध्यम्"इति। अन्यथाऽऽद्यन्ताभावेनैव तत्सिद्धेः। विश्वरूपः पूर्णरूपः – "स विश्वरूपोऽनूनरूपो यतोऽयं सोऽनन्तरूपो नहि नाशोऽस्ति तस्य" इति शाण्डिल्यशाखायाम् ॥१३–१६॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च
तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम्।
पश्यामि त्वा दुर्निरीक्ष्यं समन्तात्
दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम्॥ १७

अनलार्कद्युतिमित्युक्ते मितत्वशङ्कामपाकरोति—अप्रमेयमिति ॥१७॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे॥ १८

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्।
पश्यामि त्वा दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम्॥ १९

शशिसूर्यनेत्रमित्यपि "अहं क्रतुः" इत्यादिवत्।

"तदङ्गजाः सर्वसुरादयोऽपि तस्मात् तदङ्गेत्यृषिभिः स्तुतास्ते" इत्यृग्वेदखिलेषु।

"चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत" इत्यादि च।

बहुरूपत्वाद् बह्वाश्रयत्वं च तेषां युक्तम् ॥१८॥१९॥

द्यावापृथिव्योरन्तरमेकेनैव रूपेण व्याप्तम्। "नान्तं न मध्यम्" इत्युक्तत्वात् पुनः "अनादिमध्यान्तम्" इति गुणानन्त्यापेक्षया। "त्वया ततं विश्वमनन्तरूप" इति कालापेक्षया। स्वयमन्तं विद्यमानमपि न पश्यतीत्याशङ्क्य "त्वया ततं विश्वमनन्तम्" इत्याह। अन्यत् तात्पर्यज्ञापनायाभ्यासरूपम्। "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः" इति "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिषु सर्वशब्दव्याख्यानरूपम्।

"त्रिलोकेषु स्थितैर्भक्तैरर्जुनाय प्रदर्शितम्। दृष्टं विष्णोर्विश्वरूपं स्वयोग्यत्वानुरूपतः। प्रायः सहैव पार्थेन प्रायो भीताश्च तेऽखिलाः। दर्शनाभ्यासतो दृष्टिरानन्दोद्रेककदा भवेत्। तस्मिन् काले तु भूमेश्च भारहारार्थमुद्यमात्। उग्रत्वमिव सर्वत्र न भीति-

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २०

"मातापित्रोरन्तरङ्गः स एकरूपेण चान्यैः सर्वगतः स एकः" इति वारुणश्रुतेरेकेनैव रूपेण द्यावापृथिव्योरन्तरं व्याप्तो भवति । "पश्य मे पार्थ रूपाणि" इति बहूनि हि रूपाणि प्रतिज्ञातानि । मातापितरौ च पृथिवीद्यावौ—"मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात्", "मधु द्यौरस्तु नः पिता" इत्यादिप्रयोगात् ।

ननु नियमतो भयप्रदं तत्स्वरूपम् । नारदस्य तदभावात् । केषाञ्चित् तथा दर्शयति भगवान् । "प्रीयन्ति केचित् तस्य रूपस्य दृष्टौ बिभेति कश्चिदभ्यसे सर्वतृप्तिः" इति वारुणशाखायाम् ।

ननु तं सर्वे पश्यन्ति । अदृष्ट्वाऽपि तन्निरूप्य भये द्रष्टुस्तथा प्रतिभाति । तथाच गौतमखिलेषु—"दृष्ट्वा देवं मोदमाना अदृष्ट्वाऽप्येतद्भयाद् बिभ्यतो दृष्टवत् ते । पश्यन्ति तान् न्यस्तचक्षुर्मुखांस्तु तस्मिन्नेवैते मनसो गतत्वात्" इति ॥२०॥

अमी हि त्वा सुरसङ्घा विशन्ति
केचिद् भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः
स्तुवन्ति त्वा स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा
वीक्षन्ते त्वा विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२

रूपं महत् ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३

ब्रह्मदर्शिनाम् । अर्जुनादधिका ये तु तेषां भीतिर्नचाभवत् । श्रीब्रह्मरुद्रपूर्वाणां कृष्णाया भीमरामयोः" इत्याग्नेयवचनात् "दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपम्" इत्यादि युज्यते ॥१९॥२०॥

मुक्ताः सुरसङ्घा विशन्ति । "प्रवेशो निर्गमश्चैव मुक्तानां स्वेच्छया भवेत्" इति ब्रह्माण्डे ।

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वा प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५

अमी च त्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद् विलग्ना दशनान्तरेषु
सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः
तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९

॥२१–२५॥ अन्यचेष्टां कुर्वतामपि भगवच्चेष्टयैव प्रलयोदके प्रजानां प्रवेशवत् प्रवेशो युज्यते। सेनामध्यतो भगवन्मुखानामुभयाभिमुखत्वाच्चोभे सेने तत्र प्रविशतः। ये तु तस्मिन्मुहूर्ते मरिष्यन्ति तेषां दशनान्तरे चूर्णितमपि शिरः सूक्ष्मदृष्टिगोचरत्वान्मानुषदृष्ट्या तथा न

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्तात्
लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत् समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३०

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
नहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१

धर्मान्तरज्ञानार्थमेव को भवानिति पृच्छति । यथा कश्चित् किञ्चिन्नामादिकं जानन्नपि जातिज्ञानार्थं पृच्छति कस्त्वमिति । यदि तमेव न जानाति तर्हि विष्णवित्येवं सम्बोधनं न स्यात् । "त्वमक्षरम्" इत्यादि च ॥२१-३१॥

भगवानुवाच

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो
लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२

कालशब्दो जगद्बन्धनच्छेदनज्ञानादिसर्वभगवद्धर्मवाची । "कल बन्धने", "कल च्छेदने", "कल ज्ञाने", "कल कामधेनुः" इति च पठन्ति । प्रसिद्धश्च स शब्दो भगवति ।

"नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र विकत्थसे । अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य हरति प्रजाः । बद्ध्वा तिष्ठति मां रौद्रः पशून् रशनया यथा" इति मोक्षधर्मे विष्णुना बद्धो बलिर्वक्ति । "विष्णौ चाधीश्वरे चित्तं धारयन् कालविग्रहे" इति भागवते ।

प्रवृद्धः परिपूर्णोऽनादिर्वा ।

"ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्" इति हि श्रुतिः । "एतन्महद् भूतमनन्तम्" इति च । "प्र विष्णुरस्तु तवसस्तवीयान् त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम" इति च । न तु वर्धनम्— "नासौ जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ" इति भागवते । "यस्य दिव्यं हि तद् रूपं क्षीयते वर्धते नच" इति मोक्षधर्मे ।

"न कर्मणा" इति तु कर्मणाऽपि न, किमु स्वयमिति । लोकान् समाहर्तुमिह विशेषेण प्रवृत्तः ।

दृश्यते । यथा भिन्नमपि घटादिकं यावत् पृथङ् न पतति तावन्मन्ददृष्टीनां न ज्ञायते । यथा पुरूरवसो जराऽश्विभ्यामेव दृष्टा ॥२६–३०॥ विशेषगुणकर्मविषय एव प्रश्नः । "विष्णो" इति सम्बोधनात् ॥३१॥

भ्रात्रादींश्चेत इत्यपिशब्दः । प्रत्यनीकत्वं तु परस्परतया। सर्वेऽपि न भविष्यन्ति। अक्षोहिण्यादिभेदेन बहुवचनं च युक्तम् ॥३२॥

तस्मात् त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युद्धयस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४

योऽस्य शिरश्छिन्नं भूमौ पातयति तच्छिरो भेत्स्यतीति तत्पितुर्वैराज्जयद्रथोऽपि विशेषेणोक्तः। सवरा वासवी शक्तिरिति कर्णः ॥३३॥३४॥

सञ्जय उवाच

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाऽह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५

अर्जुन उवाच

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥ ३६

यदेतद् वक्ष्यमाणं तत् स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः। अग्नीषोमाद्यन्तर्यामितया जगद्धर्षणादेर्हृषीकेशः। केशत्वं त्वंशूनां तन्नियतत्वादेः। प्रमाणं तु "शशिसूर्यनेत्रम्" इत्यत्रोक्तम्। हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशत्वाच्च हृषीकेशः। तेषां विशेषत ईशत्वं च "यः प्राणे तिष्ठन्" इत्यादौ सिद्धम्।

"कालः कलितसम्पूर्णसद्गुणत्वाज्जनार्दनः। संहारात् सर्वविित्त्वाद् वा सर्वविद्रावणेन वा" इति महावाराहे।

अपिशब्देन भ्रात्रादीनप्यृते ॥३२॥३३॥ जयद्रथस्य पितुर्वैरादेव विशेषः। निहताः निहतप्रायाः। पश्चादर्जुनेऽपि स्थित्वा स एव हनिष्यति ॥३४–३८॥

"न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे" इत्यादिप्रयोगाच्च। इतरोऽर्थो मोक्षधर्मेषु सिद्धः —

"सूर्याचन्द्रमसौ शश्वत् केशैर्मे अंशुसंज्ञितैः। बोधयन् स्थापयंश्चैव जगदुत्पद्यते पृथक्। बोधनात् स्थापनाच्चैव जगतो हर्षसम्भवात्। अग्नीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन। हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः" इति ॥३५॥३६॥

कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन्
गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे।
अनन्त देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत् तत्परं यत् ॥ ३७

कथं स्थान इति ? तदाह—कस्मादित्यादिना। पूर्णश्चासौ आत्माचेति महात्मा। आत्मशब्दश्चोक्तो भारते—

"यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह। यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति भण्यते" इति।

तत्परं सदसतोः परम्।

"असच्च सच्चैवच यद् विश्वं सदसतः परम्" इति च भारते ॥३७॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४०

"वायुर्बलज्ञानयोगाच्छशाङ्कोऽतिसुखाङ्कितः। इन्द्रः स परमैश्वर्यादिति नानाभिधो हरिः" इति च ॥३९–४१॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात् प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१
यच्चापहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं
तत् क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२

एकस्त्वमेव कारयिता नान्योऽस्ति, अथापि ॥३८–४२॥

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३
तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४
अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५
किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६

एकः सर्वोत्तमोऽप्यसत्कृतः । "एकः सर्वाधिको ज्ञेय एक एव करोति यत्" इति च ॥४२–४५॥
तेनैव रूपेण भवेति अनन्तरूपगोपनेन तदेव प्रकाशयेत्यर्थः ।

भगवानुवाच

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैः
न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ् ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९

सञ्जय उवाच

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५०

स्वकं रूपं तु भ्रान्तप्रतीत्या । अन्यथा तदपि स्वकमेव । प्रमाणानि तूक्तानि पुरस्तात् ॥४३-४५॥

"पञ्चाननं चिन्त्यमचिन्त्यरूपं पद्मासनं गोपितविश्वरूपम्" इति वैहायससंहितायाम् ॥४६॥ "विश्वनामा स भगवान् यतः पूर्णगुणः प्रभुः" इति पाद्मे ।

"त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम्" इत्यनेन तेनैवेन्द्रशरीरेण दृष्टमिति ज्ञायते । त्वदन्येनेति त्वदवरापेक्षया । तैरपि तद्वन्न दृष्टमित्येव ।

"विश्वरूपं प्रथमतो ब्रह्माऽपश्यच्चतुर्मुखः । तच्छतांशेन रुद्रस्तु तच्छतांशेन वासवः ।
यथेन्द्रेण पुरा दृष्टमपश्यत् सोऽर्जुनोऽपि सन् । तदन्ये क्रमयोगेन तच्छतांशादिदर्शिनः"
इति ब्रह्माण्डे ॥४७॥

वेदादिभिरपि त्वदवरेणैवं द्रष्टुमशक्यम् । अन्यथा "दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपम्" इत्यादिविरोधः ॥४८॥४९॥
स्ववत् क्रियत इति स्वकं रूपम् । विश्वरूपमज्ञानां स्वरूपवन्न दर्शयति । एतदज्ञानामपि तथैव दर्शयतीति विशेषः । अन्यथा "द्रष्टुमिच्छामि ते रूपम्" इति विरुद्धं स्यात् ।

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१

भगवानुवाच

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन नचेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ ५४

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५

इति श्रीभगवद्गीतायामेकादशोऽध्यायः

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते

श्रीभगवद्गीताभाष्य

एकादशोऽध्यायः

"परावरविभेदस्तु मुग्धदृष्टिमपेक्ष्य तु । प्रादुर्भावस्वरूपाणां विश्वरूपस्य च प्रभोः । अन्यथा न विशेषोऽस्ति व्यक्तिर्ह्यज्ञव्यपेक्षया" इति च ॥५०॥

किञ्चिन्मनुष्यवद् दृश्यमानत्वान्मानुषम् ॥५१॥ ये दर्शनकाङ्क्षिणस्तैरपीदानीं दृष्टं प्रायः ॥५२-५५॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते

श्रीभगवद्गीतातात्पर्यनिर्णय

एकादशोऽध्यायः

द्वादशोऽध्यायः

अव्यक्तोपासनाद् भगवदुपासनस्योत्तमत्वं प्रदर्श्य तदुपायं प्रदर्शयत्यस्मिन्नध्याये—

अर्जुन उवाच

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १

तदुपासनमपि मोक्षसाधनं प्रतीयते—

"श्रियं वसाना अमृतत्वमायन् भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ" इति । "अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते" इति च । अव्यक्तं च महतः परम्—"महतः परमव्यक्तम्" इत्युक्तपरामर्शोपपत्तेः । "उपास्य तां श्रियमव्यक्तसंज्ञां भक्त्या मर्त्यो मुच्यते सर्वबन्धैः" इति सामवेद आग्निवेश्यशाखायाम् । महच्च माहात्म्यं तस्या वेदेषूच्यते— "चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते । तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम्" इति । "चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते" इति च । "अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः" इत्याद्यारभ्य "अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् । तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरि स्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम् । मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम् । अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि", "यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् । अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्त वाउ", "अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन् मम योनिरप्स्वऽन्तः समुद्रे", "परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सं बभूव" इत्यादि च "त्वया जुष्ट स ऋषिर्भवति देवि त्वया ब्रह्मा गतश्रीरुत त्वया" इति च—

इति शङ्का कस्यचिद् भवति । अतो जानन्नपि सूक्ष्मयुक्तिज्ञानार्थं पृच्छति—एवमिति । एवंशब्देन दृष्टश्रुतरूपं "मत्कर्मकृत्" इत्यादिप्रकारश्च परामृश्यते । अव्यक्तं प्रकृतिः —

साधननिर्णयोऽत्र ।

"श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितृभ्यो दधाति । श्रियं वसाना अमृतत्वमायन् भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ", "उपासिता मुक्तिदा सद्य एव ह्यस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी । या श्रीर्लक्ष्मीरौपला चाम्बिकेति ह्रीश्चेत्युक्ता संविदग्र्या सुविद्या" इत्यादिश्रुतिभ्यः, " श्रीः सुतुष्टा हरेस्तोषं गमयेत् क्षिप्रमेव तु । अतुष्टा तदतुष्टिं च तस्माद् ध्येयैव सा सदा । अव्यक्तं प्रकृतिं प्राहुः कूटस्थं चाक्षरं च ताम् । प्रधानमिति च प्राहुर्महापुरुष इत्यपि । तां ब्रह्म महदित्याहुः परं जीवं परां चितिम् । तस्यास्तु परमो विष्णुर्यो ब्रह्म परमं महत्" इति ब्रह्माण्डवचनाच्चाव्यक्तोपासनान्मोक्षाशङ्कया पृच्छति । "कूटस्थोऽक्षर उच्यते" इत्युत्तरवचनात् "कूटस्थमचलम्" इत्यत्राप्युक्ते-

"महतः परमव्यक्तम्" इति प्रयोगात्। "यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्। प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत्" इति भागवते। अक्षरं च तत्– "अक्षरात् परतः परः" इति श्रुतेः। परं तु ब्रह्म नहि भगवतोऽन्यत्— "आनन्दमानन्दमयो वसाने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे" इति भागवते। रूपं चेदृशं साधितं पुरस्तात्। उपासनं च तथैव कार्यम्— "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्" इत्यारभ्य "तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते" इति हि साभ्यासा। आदित्यवर्णत्वादिश्च न वृथोपचारत्वेनाङ्गीकार्यः। तथाच सामवेदे सौकरायणश्रुतिः– "स्थाणुर्हवै प्राजापत्यः। स प्रजापतिं पितरमेत्योवाच। मुमुक्षुभी राधुभिः पूतपापैः किमुहवै तारकं तारवाच्यम्। ध्यानं च तस्याऽस्तरुचेः कथं स्याद् ध्येयश्च कः पुरुषोऽलोमपाद इति। तं होवाच। एष विष्णुस्तारकोऽलोमपादो ध्यानं च तस्याऽस्तरुचेर्वदामि। सोऽनन्तशीर्षो बहुवर्णः सुवर्णो ध्येयः स वै लोहितादित्यवर्णः। श्यामोऽथवा हृदये सोऽष्टबाहुरनन्तवीर्योऽनन्तबलः पुराणः" इति।

अरूपत्वादेस्तु गतिरुक्ता पुरस्तात्। पुरुषभेदश्च प्रश्नादौ प्रतीयते— "त्वां पर्युपासते, ये चाप्यक्षरम्" इत्यादौ ॥१॥२॥

भगवानुवाच

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः॥ २

रव्यक्तशब्दश्चित्प्रकृतिवाची। अन्यथा "ये त्वां पर्युपासते, ये चाप्यक्षरम्, तेषां के योगवित्तमाः" इति भेदेन प्रश्नानुपपत्तिः। "परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्" इति तेनैवोक्तत्वात्।

ये तु "ते मे युक्ततमा मताः", "मय्येव मन आधत्स्व" इत्यादौ भगवतोक्तेऽप्यव्यक्तोपासकानामाधिक्यं वदन्ति ते त्वपलापकत्वादतीवसाहसिका इति सुशोच्या एव।

"न चलेत् स्वात् पदाद् यस्मादचला श्रीस्ततो मता" इत्याग्नेये। "सूक्ष्मत्वादप्रसिद्धत्वाद् गुणबाहुल्यतस्तथा। अनिर्देश्यौ तथाऽव्यक्तावचिन्त्यौ श्रीश्च माधवः" इति नारदीये। "अविष्णुभक्तैरतद्भक्तैस्तदुपासाविवर्जितैः। शपेदुपासिताऽप्येषा श्रीस्तांस्तद्धरितत्त्ववित्। तद्भक्तस्तमुपास्यैव श्रियं ध्यायीत नित्यदा। तेन तुष्टा तु साऽच्छिद्रं दद्याद् विष्णोरुपासनम्। ततस्तद्दर्शनान्मुक्तिं यात्यसौ नात्र संशयः। तथाऽपि सर्वपरमां सर्वदोषविवर्जिताम्। ज्ञात्वा श्रियं तत्परमं तत्पतिं पुरुषोत्तमम्। विज्ञायोपासते नित्यं ते हि युक्ततमा मताः। यतः क्लेशोऽधिकस्तेषां पृथक् श्रियमुपासताम्। विष्णुना सहिता ध्याता साऽपि तुष्टिं परां व्रजेत्। अन्यथा तु पुनर्विष्णोः श्रीपतित्वेन चिन्तनम्। अच्छिद्रमेव कर्तव्यमिति मुक्तिश्चिराद् भवेत्। तस्मादक्लेशतो मुक्तिः क्षिप्रं विष्णुमुपासताम्" इति परमश्रुतिः।

युक्ततमाः साधकतमाः ॥२॥३॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४

भवन्तु त्वदुपासका एवोत्तमाः । इतरेषां तु किं फलमित्यत आह— ये त्वित्यादिना । अनिर्देश्यत्वं चोक्तं भागवते मायायाः —

"अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादिति केष्वपि निश्चयः" इति । ईश्वरस्तु दैवशब्देनोक्तः — "दैवमन्येऽपरे" इत्यत्र । उक्तं च सामवेदे काषायणश्रुतौ — "नासदासीन्नो सदासीत् तदानीमिति । न महाभूतं नोपभूतं तदाऽऽसीत्" इत्याद्यारभ्य "तम आसीत् तमसा गूळ्हमग्र इति । तमो ह्यव्यक्तमजरमनिर्देश्यमेषा ह्येव प्रकृतिः" इति । सर्वगाचिन्त्यादिलक्षणा च सा । तथाहि मोक्षधर्मे —"नारायणगुणाश्रयादजरादतीन्द्रियादग्राह्यादसम्भवत असत्यादहिंस्राल्ललामाद् द्वितीयप्रवृत्तिविशेषादवैरादक्षयादमरादक्षरादमूर्तितः सर्वस्याः सर्वकर्तुः शाश्वततमसः"इति । "आसीदिदं तमोऽभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः" इति मानवे । "कूटस्थोऽक्षर उच्यते" इति वक्ष्यति । कूटे आकाशे स्थिता कूटस्था—"आकाशसंस्थिता त्वेषा ततः कूटस्थिता मता" इत्यृग्वेदखिलेषु । "सा सर्वगा निश्चला लोकयोनिः सा चाक्षरा विश्वगा वीरजस्का" इति च सामवेदे गौपवनशाखायाम् ॥३॥४॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५

कथं तर्हि त्वदुपासकानामुत्तमत्वमित्यत आह—क्लेश इति । अव्यक्ता गतिर्दुःखं ह्यवाप्यते । गतिर्मार्गः । अव्यक्तोपासनद्वारको मत्प्राप्तिमार्गो दुःखमाप्यत इत्यर्थः । अतिशयोपासनसर्वेन्द्रियातिनियमनसर्वत्रसमबुद्धित्वसर्वभूतहितेरतत्वातिसुष्ठ्वाचारसम्यग्विष्णुभक्त्यादिसाधनसन्दर्भमृते नाव्यक्तापरोक्ष्यम् । तदृते च न विष्णुप्रसादः । सत्यपि तस्मिन् न सम्यग् भगवदुपासनमृते । नर्ते च तं मोक्षः । विनाऽप्यव्यक्तोपासनं भवत्येव भगवदुपासकानां मोक्ष इति क्लेशिष्ठोऽयं मार्ग इति भावः । तथाऽप्यपरोक्षीकृताव्यक्तानां सुकरं भगवदुपासनमित्येतावत् प्रयोजनम् । तत्रापि योऽव्यक्तापरोक्ष्ये प्रयासस्तावता प्रयत्नेन यदि भगवन्तमुपास्ते, ऊनेन वा, तदा भगवदापरोक्ष्यमेव भवतीति द्वितीयमधिकम् । इन्द्रियसंयमाद्यूनभावे सत्युपासकस्यापि देवी नातिप्रसादमेति । देवस्तु तानि साधनानि भक्तिमतः स्वयमेवाप्रयत्नेन ददातीति चातिसौकर्यमिति भक्तानां

"विष्णोरन्यन्न स्मरेद् यो विना तत्परिवारताम् । तदधीनतां वाऽनन्ययोगी स परिकीर्तितः" इति च । 'अन्तवत्तु फलं तेषाम्'इत्यादिनाऽन्यदेवतोपासनायाः पूर्वमेव निन्दितत्वात् लक्ष्म्यास्त्वतिसामीप्याद् विशेषमाशङ्क्य तदुपासनाविषय एव प्रश्नः कृतः ।

भगवदुपासने। इतरत्र च क्लेशोऽधिकतरः। तदेतत् सर्वं "पर्युपासते", "सन्नियम्य", "अधिकतरः" इति परिसन्तरपूशब्दैः प्रतीयते। सामवेदे माधुच्छन्दसशाखायां चोक्तम्—

"भक्ताश्च येऽतीव विष्णावतीव जितेन्द्रियाः सम्यगाचारयुक्ताः। उपासते तां समबुद्धयश्च तेषां देवी दृश्यते नेतरेषाम्। दृष्टा च सा भक्तिमतीव विष्णौ दत्वोपास्तौ सर्वविघ्नांश्छिनत्ति। उपास्य तं वासुदेवं विदित्वा ततस्ततः शान्तिमत्यन्तमेति" इति। उक्तं च सामवेदे आयास्यशाखायाम्—"प्रसन्नो भविता देवः सोऽव्यक्तेन सहैव तु। यावता तत्प्रसादो हि तावतैव न संशयः। न तत्प्रसादमात्रेण प्रीयते स महेश्वरः। तस्मिन् प्रीते तु सर्वस्य प्रीतिस्तु भवति ध्रुवम्। यद्यप्युपासनाधिक्यं तथाऽपि गुणदो हि सः। मुक्तिदश्च स एवैको नाव्यक्तादेस्तु कश्चन" इति। "ममाऽत्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मना" इति च मोक्षधर्मे श्रीवचनम्। "धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि। प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहम्" इति च।

महतः परं तु ब्रह्मैव। तथाहि भगवता सयुक्तिकमभिहितम्—"वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि", "त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च" इत्यादि। तमिति पुल्लिङ्गाच्चैतत्सिद्धिः। महतः परत्वं त्वव्यक्तपरस्य भवत्येव। तथाचाऽग्निवेश्यशाखायाम्—"अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवमिति। परो हि देवः पुरुहूतो महत्तः" इति। नचाव्यक्तस्वरूपं भगवता निषिद्धम्। भारतादौ साधितत्वात्। "शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः" इत्यादौ साङ्ख्यप्रसिद्धं प्रधानं निषिद्ध्य वैदिकमव्यक्तमेवोक्तम्। तथाच सौकरायणश्रुतिः —

"शरीररूपिका साऽशरीरस्य विष्णोर्यतः प्रिया सा जगतः प्रसूतिः" इति। सुव्रतानां क्षिप्रं महदैश्वर्यं देवी ददाति न देव इति च विशेषः—"सुवर्णवर्णां पद्मकरां च देवीं सर्वेश्वरीं व्यात्तजटां च बुद्ध्वा। सैवेति वै सुव्रतानां तु मासान्महाविभूतिं श्रीस्तु दद्यान्न देवः" इत्यृग्वेदखिलेषु ॥५॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पराः।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्।
भवामि नचिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७

मदुपासकानां भक्तानां न कश्चित् क्लेश इति दर्शयति—ये त्वित्यादिना। उक्तं च सौकरायणश्रुतौ—

"उपासते ये पुरुषं वासुदेवमव्यक्तादेरीप्सितं किं नु तेषाम्" इति। "तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः। अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम्" इति मोक्षधर्मे ॥६-११॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८
अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽप्तुं धनञ्जय ॥ ९

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १०
अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११
श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद् ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात् कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२

अज्ञानपूर्वादभ्यासाज्ज्ञानमेव विशिष्यते । ज्ञानमात्रात् सज्ञानं ध्यानम् । तथाच सामवेदे आनभिम्लातशाखायाम्—

"अधिकं केवलाभ्यासाज्ज्ञानं तत्सहितं ततः । ध्यानं ततश्चाऽपरोक्ष्यं ततः शान्तिर्भविष्यति" इति । "ध्यानात् कर्मफलत्यागः" इति स्तुतिः । अन्यथा कथम् "असमर्थोऽसि" इत्युच्येत ? "तयोस्तु कर्मसन्न्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते" इति चोक्तम् । "सर्वाधिकं ध्यानमुदाहरन्ति ध्यानाधिके ज्ञानभक्ती परात्मन् । कर्मफलाकाङ्क्षमथो विरागस्त्यागश्च न ध्यानकलाफलार्हः" इति काषायणशाखायाम् ।

वाक्यसाम्येऽप्यसमर्थविषयत्वोक्तेस्तात्पर्याभाव इतरत्र प्रतीयते । ध्यानादिप्राप्तिकारणत्वाच्च त्यागस्तुतिर्युक्ता । केवलाद् ध्यानात् फलत्यागयुक्तं ध्यानमधिकम् । ध्यानयुक्तस्त्याग एवात्रोक्तः । अन्यथा कथम् — "त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्" इत्युच्यते ? कथं च ध्यानादाधिक्यम् ? तथाच गौपवनशाखायाम्—"ध्यानात्तु केवलात् त्यागयुक्तं तदधिकं भवेत्" इति । नहि त्यागमात्रानन्तरमेव मुक्तिर्भवति । भवति च ध्यानयुक्तात् । केवलत्यागस्तुतिरेवमपि भवति । यथा "अनेन युक्तो जेता, नान्यथा" इत्युक्ते ॥१२–१५॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एवच ।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३
सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४

"वैष्णवान्येव कर्माणि यः करोति सदा नरः । जपार्चामार्जनादीनि स्वाश्रमोक्तानि यानि च । स तत्कर्मेति विज्ञेयो योऽन्यदेवादिपूजनम् । कृत्वा हरावर्पयति स तु तद्योगमात्रवान् । तत्र पूर्वो विशिष्टः स्यादादिमध्यान्ततः स्मृतेः । अवान्तरे च नियमाद् विष्णोस्तद्दासताऽस्य यत् । मनसा वर्ततेऽन्योऽपि यथाशक्ति हरिस्मृतेः । पूर्वोक्तयोग्यो भवति यदि नित्यं तदिच्छति । असम्यग्ज्ञानिनो ध्यानाज्ज्ञानमेव विशिष्यते । ज्ञात्वा ध्यानं ततस्तस्मात् तत् फलेच्छाविवर्जितम् । तस्माज्ज्ञानाद् भवेन्मुक्तिस्त्यागाद् ध्यानयुतात् स्फुटम् " इति च ।

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १७

"सर्वारम्भपरित्यागी", "शुभाशुभपरित्यागी" इत्यादेः सामान्यविशेषव्याख्यानव्याख्येयभावेनापुनरुक्तिः। हर्षादिभिर्मुक्त इत्युक्ते कादाचित्कमपि भवतीति यो न हृष्यतीत्यादि। उपचारपरिहारार्थं पूर्वम्। आधिक्यज्ञापनार्थं भक्त्यभ्यासः। "ये तु सर्वाणि कर्माणि" इत्यादेः प्रपञ्च एषः। ॥१६-१९॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १९

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २०

इति श्रीभगवद्गीतायां द्वादशोऽध्यायः

पिण्डीकृत्योपसंहरति — ये तु धर्म्यामृतमिति। धर्मो विष्णुस्तद्विषयं धर्म्यम्। धर्म्यं मृत्यादिसंसारनाशकं चेति धर्म्यामृतम्। श्रदास्तिक्यम्। "श्रन्नामाऽस्तिक्यमुच्यते" इत्यभिधानात्। तद् दधानाः श्रद्दधानाः ॥२०॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते

श्रीभगवद्गीताभाष्ये

द्वादशोऽध्यायः

शान्तिर्मुक्तिः ॥४-१५॥ अवैष्णवसर्वारम्भपरित्यागी। सर्वारम्भाभिमानत्यागेन फलत्यागेन भगवत्समर्पणरूपेण च त्यागी।

"सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः", "मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा" इत्यादेः ॥१६॥ "भक्तिं ज्ञानं च वैराग्यमृते यो नेच्छति क्वचित्। शुभाशुभपरित्यागी विद्वद्भिः कीर्तितो हि सः" इति च। "प्रायः सुखादिषु समः प्रायो हर्षादिवर्जितः। तथोच्यते यथाऽल्पस्वो निःस्व इत्युच्यते जनैः। नहि मुख्यतया साम्यं

त्रयोदशोऽध्यायः

पूर्वोक्तज्ञानज्ञेयक्षेत्रपुरुषान् पिण्डीकृत्य विविच्य दर्शयत्यनेनाध्यायेन—

अर्जुन उवाच

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेवच ।
एतद् वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥ १

भगवानुवाच

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ २

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत् तज्ज्ञानं मतं मम ॥ ३

तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु ॥ ४

"यद्विकारि" येन विकारेण युक्तम् । "यतश्च यत्" यतो याति वर्तते । स च प्रवर्तकः । यतश्च यदित्यस्मात् प्रवर्तते क्षेत्रमिति वचनम् । स च य इति स्वरूपमात्रम् ॥१-४॥

कस्यचित् सुखदुःखयोः । नच हर्षादिसन्त्यागो यावन्मुक्तिः कुतश्चन" इति च ।
"हृतिर्मदादधर्माय हर्षो नाम प्रकीर्तितः" इति शब्दनिर्णये ॥१७-१९॥

व्यस्तेन प्रियाः समस्तेनातीव प्रियाः । भक्तिस्तु व्यस्तेष्वप्युक्तैव । "यस्मान्नोद्विजते" इत्यत्रापि स चेत्यनेन भक्तिरनुषज्यते । धर्मसाधनं धर्म्यं तदेवामृतसाधनममृतं धर्म्यामृतम् ॥२०॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये
द्वादशोऽध्यायः

सर्वार्थसङ्क्षेपोऽयम् ।

"हिंसाहेतुश्च जीवस्य परेण प्रेर्यते च यत् । अव्यक्तादि शरीरं तु तत्क्षेत्रं क्षीयतेऽत्र यत् । इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं देहो व्याप्तिश्च चेतसः । तद्विकारा इति ज्ञेयाश्चिद्रूपेच्छादिमिश्रिताः । विकारेच्छादिनिर्मुक्तश्चिन्मात्रेच्छादिसंयुतः । मुक्त इत्युच्यते जीवो मुक्तिश्च द्विविधा मता । चिन्मात्रद्वेषदुःखे च देहो मिथ्यादृगात्मकः । निषिद्धेच्छा च यत्र स्युर्नित्या सा मुक्तिरासुरी । चिन्मात्रा वैष्णवी भक्तिर्देहः सम्यग्दृगात्मकः । सुखमिच्छाऽनुकूला च धृतिर्दैवीति सा मता" इति नारायणश्रुतिः । "क्षेत्रज्ञो भगवान् विष्णुर्नह्यन्यः क्षेत्रमञ्जसा । वेत्त्यसौ भगवान् ज्ञेयो व्यक्ताव्यक्तविलक्षणः । स तु

बहुभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ५

ब्रह्मसूत्राणि शारीरकसूत्राणि ॥५॥६॥

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेवच ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ६

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ७

इच्छादयो विकाराः ॥७॥

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ८

स च यो यत्प्रभावश्चेति वक्तुं तज्ज्ञानसाधनान्याह— अमानित्वमित्यादिना । आत्माल्पत्वं ज्ञात्वाऽपि महत्त्वप्रदर्शनं दम्भः । "ज्ञात्वाऽपि स्वात्मनोऽल्पत्वं दम्भो माहात्म्यभावनम्" इति ह्यभिधानम् । आर्जवं मनोवाक्कायकर्मणामवैपरीत्यम् ॥८॥९॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एवच ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ९

जीवेषु सर्वेषु बहिश्चैव व्यवस्थितः । विलक्षणश्च जीवेभ्यः सर्वेभ्योऽपि सदैवच । सर्वतःपाणिपादादिर्यतः पाण्यादिशक्तिमान् । केशादिष्वपि सर्वत्र कृष्णकेशो हि यादवः । अणोरणुतरै रूपैः पाणिपादादिसंयुतैः । सर्वत्र संस्थितत्वाद् वा सर्वतः-पाणिपाद्वान् । सर्वेन्द्रियाणां विषयान् वेत्ति सोऽप्राकृतेन्द्रियः । यतोऽतोऽनिन्द्रियः प्रोक्तो यन्न भिन्नेन्द्रियोऽथवा । गुणैः सत्त्वादिभिर्हीनः सर्वकल्याणमूर्तिमान् । अन्यथा-भावराहित्यादचरश्चर एवच । चरणात् सर्वदेशेषु व्याप्तोऽणुर्मध्यमस्तथा । सर्वगत्वात् समीपे च दूरे चैवान्तरे च सः । अनन्ताव्ययशक्तित्वात् तदन्यत्र विरोधिनः । सन्ति सर्वे गुणास्तत्र नच तत्र विरोधिनः" इति च ।

न जीवस्य क्षेत्रज्ञनाम—

"क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य मायारचिता अनित्याः । आविर्हिताश्चापि तिरो-हिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः" इति भागवते ।

अतः "एतद् यो वेत्ति" इत्युक्ते जीवस्यापि किञ्चिज्ज्ञानात् तत्प्राप्तेस्तन्निराकरणार्थं "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" इत्याह । अन्यथा "एतद् यो वेत्ति" इत्युक्तेनैव सिद्धत्वात् "क्षेत्रज्ञं चापि" इति व्यर्थम् । भेदपक्षे तु नामनिरुक्त्यर्थं "एतद् यो वेत्ति" इति । सर्वाभेदमपि केचिद् वदन्तीति क्षेत्रं च ज्ञश्चेति व्युत्पत्तिं निवारयति । क्षेत्रज्ञं मां सर्वक्षेत्रेषु स्थितत्वेन विद्धीत्यर्थः । तत्पक्षे तु

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १०

सक्तिः स्नेहः । स एवातिपक्वोऽभिष्वङ्गः । "स्नेहः सक्तिः स एवातिपक्वोऽभिष्वङ्ग उच्यते" इत्यभिधानम् ॥१०॥११॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ ११

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं तदतोऽन्यथा ॥ १२

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् अपरोक्षज्ञानार्थं शास्त्रदर्शनम् ॥१२॥

ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते ॥ १३

परं ब्रह्मेति "स च यः" इति प्रतिज्ञातमुच्यते । अन्यद् "यत्प्रभावः" इति । आदिमद्देहादिवर्जितमनादिमत् । अन्यथाऽनादीत्येव स्यात् ॥१३॥१४॥

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४

"यो वेत्ति" इत्युक्त ईश्वरस्यापि क्षेत्रज्ञत्वं सिद्धमेव। सर्वाभेदविवक्षायां च सर्वं क्षेत्रज्ञमिति वक्तव्यम्। "क्षेत्रेषु" इति व्यर्थम्। नच तत्पक्षे मामित्यस्य कश्चिद् विशेषः। किन्त्वेक एव क्षेत्रज्ञ इति वक्तव्यम्। "यतश्च यत्" यतः परमेश्वरानुमतेरिदं याति प्रवर्तते स चानुमन्ता यः। अनुसारिणी मतिरनुमतिः प्रेरणरूपा।

"प्रेरणाऽनुमतिः प्रोक्ता क्वचित् संवाद उच्यते। प्रेरकत्वात्तु भगवाननुमन्ता प्रकीर्तितः" इति च।

"उपद्रष्टाऽनुमन्ता च" इत्यनेनैवानुमतिरनुमन्ता चोक्तः। "ज्ञेयं यत् तत्" इत्यादिना "यत्प्रभावः" इत्यपि। चेतना चित्तव्याप्तिः। "सङ्घातो देह उद्दिष्टश्चित्तव्याप्तिस्तु चेतना" इति च। तत्त्वज्ञानविषयस्य विष्णोरपरोक्षदर्शनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्। ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानम्, ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या "एतज्ज्ञानम्" इति ज्ञानसाधनं ज्ञानं चोक्तम्। अनादीत्युक्ते स्वयं कारणं न भवतीत्याशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं "अनादिमत्" इत्याह।

"मुख्यतो गुणपूर्णत्वात् परं ब्रह्म जनार्दनः। मूर्तामूर्तव्यतीतत्वान्न सन्नैवासदुच्यते" इति च। "मूर्तं सदवगम्यत्वादज्ञेयत्वादसत् परम्। पुंसामर्थ्यादगम्यत्वात् सर्ववेदप्रसिद्धितः। विलक्षणः सदसतोर्भगवान् विष्णुरव्ययः" इति च।

ज्ञानेन मुक्तौ प्राप्यत्वाज्ज्ञानगम्यम्। "स्वयमेवाऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ" इति स्वज्ञेयत्वाज्ज्ञेयम्।

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १५

सर्वेन्द्रियाणि गुणांश्चाऽभासयतीति सर्वेन्द्रियगुणाभासम् । इन्द्रियवर्जितत्वाद्यर्थ उक्तः पुरस्तात् ॥ विकारान्तर्भावाज्ज्ञानसाधनं प्रथमत उक्तम् । बहुत्वात् साधनात्युपयोगात् प्रभावः ॥१५–१९॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेवच ।
सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १६

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १७

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ १८

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद् विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १९

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ २०

यतश्च यदिति वक्तुं प्रकृतिविकारपुरुषान् सङ्क्षिप्याऽह । गुणाः सत्त्वादयः । तेषामत्यल्पो विशेषो लयात् सर्ग इति विकाराः पृथगुक्ताः । "कार्याकार्यगुणास्तिस्रो यतः स्वल्पोद्भवा जनौ" इति माधुच्छन्दसशाखायाम् ॥२०॥

अन्यज्ञेयत्वस्य "ज्ञेयं यत् तत्" इति पूर्वमेव सिद्धत्वात् । कर्तृकर्मविरोधवादिमतं निराकरोत्युत्तर-ज्ञेयशब्देन ।

"स्ववेत्ता वेदनं च स्वं स्वेन वेद्यश्च केशवः । परस्य वेत्ता वित्तिश्च वेद्यश्च स्यात् परैः क्वचित् । तत्प्रसादं विना कश्चिन्नैव वेत्तुं हि शक्नुयात् । स्ववेदनेऽन्यवित्तौ वा नासा-वन्यदपेक्षते । स्वप्रकाश इति प्रोक्तस्तेनैकः पुरुषोत्तमः । जीवानां स्वप्रकाशत्वं तत्प्रसा-दात् स्ववेदनम् " इति च ।

मद्भावाय मयि भावाय ॥१–१९॥

"प्रकृतिं पुरुषं च" इत्यत्र पुरुषशब्देन जीवपरयोः प्रकृतिशब्देन चेतनाचेतनप्रकृत्योः स्वीकाराय "उभावपि" इति । विकाराणां सत्त्वादीनां चोपादानत्वविवक्षया प्रकृतिसम्भवत्वम् । स्वातन्त्र्यं तु परमेश्वरस्यैव । "उपद्रष्टाऽनुमन्ता च" इत्यादि वक्ष्यमाणत्वात् । गुणानां च विकारत्वेऽप्यधिक-विकारत्वविवक्षयाऽन्येषां "विकारांश्च गुणांश्च" इति पृथगुक्तिः ॥२०॥

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २१

कार्यं शरीरम् । "शरीरं कार्यमुच्यते" इत्यभिधानम् । कारणानि इन्द्रियाणि । भोगोऽनुभवः । स हि चिद्रूपत्वादनुभवति । प्रकृतिश्च जडत्वात् परिणामिनी ।

"कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः । भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम्" इति भागवते ॥२१॥२२॥

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २२

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ २३

यतश्च यदित्याह— उपद्रष्टेति । अनुमन्ता अन्वनु विशेषतो निरूपकः ॥२३॥

"स्वदेहेन्द्रियहेतुत्वं यज्जीवस्य स्वकर्मभिः । आवृत्य विष्णुतत्त्वं तद्धेतुश्चित्प्रकृतिर्मता । जीवस्य सुखदुःखानां भोगशक्तिप्रदः सदा । परमः पुरुषो विष्णुः सर्वकर्ताऽपि सन् सदा । विशेषकर्ता केषाञ्चिदुक्तो यद्वद् विकुण्ठपः । उच्यते सर्वपालोऽपि विशेषेण स्वकर्मणा" इति च ।

परमेश्वरस्यैव सर्वकर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वदाने देव्या अल्पप्रवृत्तिरिति दर्शयितुं "उच्यते" इति स्थानद्वयेऽप्युक्तम् । कर्तृत्वेऽपि स एव मुख्यहेतुः । तथाऽपि भोक्तृत्वापेक्षया तस्या अधिकप्रवृत्तिरिति "कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते" इति, सर्वहेतुत्वेऽपि विष्णोः प्रकृतेर्जीवं प्रति भोक्तृत्वदानेऽल्पप्रवृत्तिरिति "पुरुषो भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते" इति विशेषहेतोरेवमुच्यते । मुख्यतस्तु सर्वहेतुत्वं विष्णोरेवेति भावः ॥२१॥ "पुरुषः प्रकृतिस्थः" इत्यत्र पुरुषशब्दो जीवे । उभयोरपि पुरुषशब्देन पूर्वं प्रस्तुतत्वात् । यथायोग्यमुपपत्तेः । कार्यकारणसम्बन्धं भोगं च मिथ्येति वदतां निराकरणायाऽह —"पुरुषः प्रकृतिस्थो हि" इति । हीत्यनुभवविरोधं दर्शयति तेषाम् । नहि ज्ञानाज्ञानसुखदुःखादिविषयस्याऽन्तरानुभवस्य भ्रान्तित्वं क्वचिद् दृष्टम् । नचास्य मिथ्यात्वे किञ्चिन्मानम् । शरीरमारभ्यैव ह्यपरोक्षभ्रमो दृष्टः । तत्रापि बलवत्प्रमाणविरोधादेव भ्रान्तित्वं कल्प्यम् । साक्षिसिद्धस्यापि भ्रान्तित्वाङ्गीकारे येन सर्वस्य भ्रान्तित्वमभ्रान्तित्वं चाऽत्मनोऽवगतं तदपि प्रमाणमात्मैव । व्यवहारतोऽप्यस्तीत्यत्र प्रमाणाभावाद् भ्रान्तिरभ्रान्तिर्वा न किञ्चित् सिद्ध्यति । अनुभवो भ्रान्त इत्युक्ते भ्रान्तत्वे प्रमाणं तत्प्रामाण्यं च कुतः सिद्ध्येत्? व्यवहारतः सर्वमङ्गीकुर्म इत्युक्ते व्यवहारो व्यवहर्ता च कुतः सिद्धः? प्रतीतित इत्युक्ते सैव कुतः? स्वत इत्युक्ते स्वस्य भ्रान्तित्वे प्रतीतिं विनैव प्रतीतिरस्तीति भ्रान्तिः स्यात् । स्वाभावोऽपि स्यात् । स्वयमस्तीति च भ्रमः स्यात् । निरालम्बनो भ्रमो नोपपद्यत इत्यस्यापि भ्रमत्वोपपत्तेः । तत्प्रमाणमप्यप्रमाणमेव । प्रमाणत्वभ्रम इति न किञ्चित् सिद्ध्यति । भ्रम इत्यस्यैव भ्रमत्वेऽन्यस्याभ्रमत्वमेव भवति । सुखदुःखादिविषयं

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते॥ २४

पुरुषः सुखदुःखानामिति जीव उक्तः। पुरुषं प्रकृतिं चेति जीवेश्वरौ सहैवोच्येते। अन्यत्र महातात्पर्यविरोधः। उत्कर्षे हि महातात्पर्यम्। तथाहि सौकरायणश्रुतिः —

"अवाच्योत्कर्षे महत्त्वात् सर्ववाचां सर्वन्यायानां च महत्तत्परत्वम्। विष्णोरनन्तस्य परात् परस्य तच्चापि ह्यस्त्येव नचात्र शङ्का। अतो विरुद्धं तु यदत्र मानं तदक्षजादाव- थवाऽपि युक्तिः। न तत् प्रमाणं कवयो वदन्ति नचापि युक्तिर्ह्यूनमतिर्हि दृष्टेः" इति।

अतो युक्तिभिरप्येतदपलापो न युक्तः। अतो यया युक्त्याऽविद्यमानत्वादि कल्पयति साऽप्याभास- रूपेति सदेव माहात्म्यं वेदैरुच्यत इति सिद्ध्यति। अवान्तरं च तात्पर्यं तत्रास्ति। उक्तं च तत्रैव—

"अवान्तरं तत्परत्वं च सत्त्वे महद् वाऽप्येकत्वात्तु तयोरनन्ते" इति।

श्यामत्वाद्यभिधानाच्च। युक्तं च पुरुषमतिकल्पितयुक्त्यादेराभासत्वम्। अज्ञानसम्भवात्। नतु स्वतःप्रमाणस्य वेदस्याऽभासत्वम्। अदर्शनं च सम्भवत्येव पुंसां बहूनामप्यज्ञानात्। तर्ह्यस्मद- नधीतश्रुत्यादौ विपर्ययोऽपि स्यादिति न वाच्यम्। यतस्तत्रैवाऽह—

"नैतद्विरुद्धा वाचो नैतद्विरुद्धा युक्तय इति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच" इति। तद्विरुद्धं च जीवसाम्यम्—"आभास एवच"इति चोक्तम्। "जनमेजय उवाच—बहवः पुरुषा ब्रह्मन् उताहो एक एवतु। को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठस्तं भवान् वक्तुमर्हति। वैशम्पायन उवाच—नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह। बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते। तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्" इति मोक्षधर्मे।

ज्ञानमात्मस्वरूपमेवेति तस्य भ्रमत्वे छद्मना विनैव शून्यवादो भवति। नहि वृत्तिज्ञानविषय- मज्ञानादिकं तेषामपि। भ्रमस्य चाविद्याकार्यत्वाङ्गीकारात्। आत्मस्वरूपस्याप्यविद्याकार्यत्वं स्यात्। दुर्घटत्वं भूषणमित्युक्ते दुर्घटत्वं सुघटत्वं चोभयं भूषणमस्माकमित्युत्तरम्। नहि प्रमाण- सिद्धस्य दुर्घटत्वे सुघटत्वे वाऽपवादो दृष्टः। दुर्घटत्वं भूषणमिति वदद्भिरात्मनोऽप्यविद्या- त्वमङ्गीकृत्य, तदयुक्तमित्युक्ते तत्रापि भूषणत्वं किमिति नाङ्गीक्रियते? अतिसुकरत्वात्। नचाऽत्मनोऽप्यविद्यात्वं वदतां तेषामुत्तरम्। अतोऽनन्तदोषत्वाद्धीति प्रसिद्ध्यैव भगवता निरा- कृताः॥२२॥ अस्य जीवस्य सदसद्योनिजन्मसु कारणं सत्त्वादिगुणसङ्गः। स्वतन्त्रकारणं तु परमेश्वर एवेत्याह — उपद्रष्टाऽनुमन्तेति।

"सर्वेभ्य उपरि द्रष्टा यदुपद्रष्टृनामकः। स्वातन्त्र्यात् स्वानुकूल्येन मत्या प्रेरयति स यत्। अनुमन्तेति कथितः स्वयं प्रभुरजो हरिः। महाशक्तिर्यतो विष्णुर्महेश्वर इतीरितः। परमत्वाच्च तस्यैव ह्यनुमन्तृत्वमुच्यते। स एव सर्वदेहेषु देहिनोऽन्यो व्यवस्थितः" इति च।

"मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु" इति देहेऽप्युक्तः। तेनाहमेव स इति दर्शयति॥२३॥

"द्विविधं पुरुषं चैव प्रकृतिं द्विविधामपि। सह तत्तद्गुणैः सम्यग् ज्ञात्वा पश्यति यः पुमान्। सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते॥२४॥ अनादियोग्यताभेदात्

नचैतत् सर्वं स्वप्नेन्द्रजालवत्। "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्" इति भगवद्वचनम्। नच स्वप्नादिवदेकजीवकल्पितत्वे मानं पश्यामः। विपर्यये मातृका द्वितीये। उक्तं चाऽयास्यशाखायाम्—

"स्वप्नो हवा अयं चञ्चलत्वान्नच स्वप्नो नहि विच्छेद एतदिति" इति।

नायं दोषः। नहीश्वरस्य जीवैक्यमुच्यते, जीवस्य हीश्वरैक्यमिति ध्येयम्। तदपि न निरुपाधिकम्। अतो न प्रतिबिम्बत्वविरोध्यैक्यम्। तथाच माधुच्छन्दसश्रुतिः—

"ऐक्यं चापि प्रातिबिम्ब्येन विष्णोर्जीवस्यैवैतदृषयो वदन्ति" इति। अहंग्रहोपासने च फलाधिक्यमाग्निवेश्यश्रुतिसिद्धम्—"अहंग्रहोपासकस्तस्य साम्यमभ्याशो हवा अश्नुते नात्र शङ्का" इति। "तदीयोऽहमिति ज्ञानमहंग्रह इतीरितः" इति वामने। "तद्वशत्वात्तु सोऽस्मीति भृत्यैरेव नतु स्वतः" इति च। प्रातिबिम्ब्येन सोऽस्मि भृत्यश्चेति भावना। तथाह्यायास्यशाखायाम्—"भृत्यश्चाहं प्रातिबिम्ब्येन सोऽस्मीत्येवं ह्युपास्यः परमः पुमान् सः" इति।

प्रातिबिम्ब्यं च तत्साम्यमेव ॥२४॥

ध्यानेनाऽत्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना।
अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २५
अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते।
तेऽपिचातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २६

पुंसां दर्शनसाधनम्। नानैव तत्र विष्णोस्तु प्रसादाद् वैष्णवं वपुः। स्वयं विज्ञायते किञ्चिच्छ्रूयते किञ्चिदन्यतः। तथा ज्ञात्वा हरिं ध्यात्वा स्वान्तः पश्यन्ति केचन। ऋषयः केचिदृषयो नारदाद्या बहिस्त्वपि। देवा विष्णुप्रसादेन लब्धसत्प्रतिभाबलात्। सर्वं क्रमेण विज्ञाय प्रतिभास्पष्टताक्रमात्। पश्यन्ति बहिरन्तश्च विष्णुं ध्यानमृतेऽपितु। येषां ध्यानमृते दृष्टिस्तेषां ध्यानेऽपि दर्शनम्। स्यादेव साङ्ख्ययोगास्ते देवा ब्रह्माऽधिकोऽत्र च। केचित्तु क्षत्रियवरा अश्वमेधादिकर्मभिः। यजन्तो भक्तिमन्तश्च यज्ञभागार्थमागतम्। श्रवणप्रतिभाभ्यां च स्मरन्तः पुरुषोत्तमम्। पश्यन्त्यन्ये तथाऽन्येभ्यः सर्वं श्रुत्वाऽनुमत्य च। उपास्यैव तु पश्यन्ति नान्यथा तु कथञ्चन। ऋषीन् राज्ञस्तथाऽऽरभ्य प्रतिभाऽभ्यधिका क्रमात्। यावद् ब्रह्मा ब्रह्मणस्तु प्रायो नाप्रतिभासितम्। विष्णोः प्रीत्यर्थमेवास्य श्रोतव्यं प्रायशो हरेः। अन्येषां श्रवणाज्ज्ञानं क्रमशो मानुषोत्तरम्। अत्यल्पप्रतिभानत्वान्मानुषाः श्रुतवेदिनः। सर्वे ते दर्शनात् तस्मात् स्वयोग्यान्मुक्तिगामिनः" इति च।

अन्येषामपि किञ्चिच्छ्रवणे विद्यमानेऽपि मानुषाणामत्यल्पप्रतिभानत्वात् "श्रुत्वाऽन्येभ्यः" इतिविशेषणम्। मनुष्याणां प्रतिभा मूलप्रमाणापेक्षा प्रायो न सम्यगुत्पद्यतेऽल्पा चेति "श्रुतिपरायणाः" इति।

"अश्रुतप्रतिभा यस्य श्रुतिस्मृत्यविरोधिनी। विश्रुता नृषु जातं च तं विद्याद् देवसत्तमम्। यश्च स्वमुखमानेन नवाधोदेहवान् पुमान्। अष्टमानवती स्त्री च षण्णवत्यङ्गुलौ पुनः।

साङ्ख्येन वेदोक्तभगवत्स्वरूपज्ञानेन। कर्मिणामपि श्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वा दृष्टिः। श्रावकाणां च ज्ञात्वा ध्यात्वा। साङ्ख्यानां च ध्यात्वा। तथा च गौपवनश्रुतिः —

"कर्मकृच्चापि तच्छ्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वाऽनुपश्यति। श्रावकोऽपि तथा ज्ञात्वा ध्यात्वा ज्ञान्यपि पश्यति। अन्यथा तस्य दृष्टिर्हि कथञ्चिन्नोपजायते" इति।

"अन्ये" इत्यशक्तानामप्युपायदर्शनार्थम् ॥२५॥२६॥

यावत् सञ्जायते किञ्चित् सत्त्वं स्थावरजङ्गमम्।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद् विद्धि भरतर्षभ ॥ २७

दशतालौ सप्तपादौ विद्यात् तौ च सुरोत्तमौ। यावत् पञ्चाङ्गुलोनं तद्देवमानं क्रमात् परम्। पादे त्वङ्गुलमात्रोनं तदूनं चतुरङ्गुलम्। यावद्देवोपदेवानां पादे चोनाङ्गुलं पुनः। तावन्मनुष्यमानं स्यात् ततोऽधस्त्वासुरं स्मृतम्। द्विचत्वार्यधिकं तस्मात् षण्णवत्यङ्गुलादधः। ज्ञेयमङ्गुलमानं तदुपदेवादिषु स्फुटम्। देवेष्ववरवज्ज्ञेयमृषीणां चक्रवर्तिनाम्। यावद् यावत् प्रियो विष्णोस्तावत् स्त्रीपुंस्वरूपिणः। हरेः सादृश्यमस्य स्यादनादिक्रमसुस्थिरम्" इति च ॥२५॥२६॥

"क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्" इत्यत्र क्षेत्रं श्रीः —"मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्" इति वक्ष्यमाणत्वात्। "अव्यक्तं च महद् ब्रह्म प्रधानं क्षेत्रमित्यपि। उच्यते श्रीः सदा विष्णोः प्रिया निर्दोषचिद्घना। सा हि न व्यज्यते विष्णुरत्र क्षेति महागुणा। जीवोत्तमा च तेनैतैः शब्दैरेकाऽभिधीयते। महान् ब्रह्मा जीवमहान् परात्मप्रेरिताः क्रियाः। अहं कर्तेति येनायं जीवो मंस्यत्यसौ शिवः। अहङ्कार इति प्रोक्तो जीवाहम्मतिकृद् यतः। उमा बुद्धिरिति ज्ञेया शब्दादिज्ञानदा यतः। मतिदो मन उद्दिष्ट इन्द्रः स्कन्दोऽपि तत्सुतः। श्रोत्रं तु श्रावयंश्चन्द्रः स्पर्शो वायुसुतो मरुत्। चक्षुः सूर्यश्चक्षयति जिह्वा वारिपतिर्हृतेः। अश्विनौ घ्राणमाघ्रातेर्वागग्निर्वचनादपि। हस्तौ वायुसुतौ ज्ञेयौ मरुतौ हानिलाभयोः। पादौ तु विष्णुनाऽविष्टौ यज्ञशम्भू शचीसुतौ। पदनादेव पायुश्च भुक्तस्यैवाप्ययाद् यमः। सन्तत्युपस्थितिकृतेरुपस्थः सशिवो मनुः। विनायकस्तथाऽऽकाशो निरावृत्या प्रकाशनात्। प्रधानवायुजो भूतवायुर्नाम्ना मरीचिकः। अग्निश्च पृथिवी चैव प्रसिद्धौ वरुणो जलम्। अदनात् प्रथनाज्जन्मलय-हेतोस्तथाऽभिधाः। शब्दाद्याः पञ्च शिवजाः शब्दनात् स्पर्शनादपि। रूपणाद् रसनाच्चैव गन्धनाच्च तथाऽभिधाः। सुखं धृतिश्चेतना च सुखनाद् विधृतेरपि। चेतोनेतृत्वतश्चैव मुख्यवायुः सरस्वती। श्रीश्चेच्छा चैव सा वायोः पत्नी त्वेवं धृतिर्मता। इच्छादानात्तु सैवेच्छा स्थानभेदात्तु देवताः। पृथक् पृथक् च कथ्यन्ते लक्ष्म्याद्या उदिता अपि। दुःखद्वेषौ कलिश्चैव द्वापरो ब्रह्मणः सुतौ। प्रवरावसुराणां तौ सङ्घातश्चेतनाः परे। एतैरभिमतं यच्च तत्तन्नाम्नाऽभिधीयते। चेतनाचेतनं त्वेतत् सर्वं क्षेत्रमितीरितम्।

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २८

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २९

पुनश्च प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपं साम्यादिधर्मयुक्तमाह—यावदित्यादिना ॥२७–२९॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ ३०

आत्मानं चाकर्तारं यः पश्यति स पश्यति ॥३०॥

क्षितिरेतद् भगवतो यदतः क्षेत्रमीर्यते। क्षिणोति त्राति चैवैतदतो वा क्षेत्रमुच्यते। क्षितिं कृत्वा त्राति चैतदतो वा क्षेत्रमीरितम्। एतस्मात् क्षीणमेतेन त्रातमित्यथवा पुनः। इच्छाद्यानां क्षेत्रनाम्नामपि नामान्तरं स्मृतम्। विकारा इति यस्मात् ते विशेषविकृतिस्थिताः। विशेषात् क्रियते यस्माद् विकारं कार्यमन्तिमम्। विगतं करणं चाऽत्र पुनर्नाशमृते यतः। तत्सम्बन्धाद् विकाराख्या इच्छाद्या अभिमानिनः। एतत् सर्वं सर्वदैव निर्दोषेणैव चक्षुषा। प्रेरयन्नेव जानाति यत् क्षेत्रज्ञो हरिस्ततः" इति च। "यस्याऽत्मा शरीरम्" इत्यादिश्रुतेश्चेतनस्यापि "इदं शरीरं कौन्तेय" इति शरीरत्वोक्तिर्युज्यते। "सत्त्वं जीवः क्वचित् प्रोक्तः क्वचित् सत्त्वं जनार्दनः। सत्त्वं नाम गुणः क्वापि क्वचित् साधुत्वमुच्यते" इति शब्दनिर्णये। "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम्" इति च पैङ्गिश्रुतिः। "जनी प्रदुर्भावे" इति धातोर्जीवस्यापि शरीरे व्यक्त्यपेक्षया जनिर्युज्यते ॥२७॥

जीवेषु दुःखयोगादिरूपेण विनश्यत्स्वप्यतथाभूतम्—

"दुःखयोगादिरूपेण जीवेषु विनशत्स्वपि। दुःखयोगादिरहितः सर्वजीवेष्ववस्थितः॥ गुणैः सर्वैः समो नित्यं न हीनो हीनगोऽपि सन्। इति पश्यति यो विष्णुं स एव न तमो व्रजेत्" इति पाद्मे ॥२८॥२९॥

प्रकृत्य स्वयमेव प्रारभ्य विष्णुना क्रियमाणानि। विष्णोर्नान्यः पूर्वप्रेरक इति।

"पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्" इति भगवद्वचनात्। "द्रव्यं कर्म च कालश्च" इति च। "स्वयं प्रकृत्य भगवान् करोति निखिलं जगत्। नैव कर्ता हरेः कश्चिदकर्ता तेन केशवः" इति च स्कान्दे।

तेनेति प्रस्तुतत्वादेव सिद्धम्। "अहं सर्वस्य प्रभवः", "स हि कर्ता", "कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्", "जन्माद्यस्य यतः", "मत्त एवेति तान् विद्धि" इत्यादिसकलप्रमाणविरोधश्चान्यथा। "प्रकृत्यैव च" इति चशब्दात्तेनैवेति सिद्ध्यति।

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३१

एकस्थम्, एकस्मिन्नेव विष्णौ स्थितम्। तत एव च विष्णोर्विस्तारम् ॥३१॥

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३२

नच व्ययादिस्तस्येत्याह—अनादित्वादिति। सादि हि प्रायो व्ययि गुणात्मकं च। "न करोति" इत्यादेरर्थ उक्तः पुरस्तात्। न लौकिकः क्रियादिस्तस्य। अतो "न प्रज्ञम्" इत्यादिवदिति॥३२-३४॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३३

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत॥ ३४

"प्रकृतेन क्रियायोगं चशब्दः क्वचिदीरयेत्। क्वचित् समुच्चयं ब्रूयात् क्वचिद् दौर्लभ्य-वाचकः" इति शब्दनिर्णये। प्रकृतेः कर्तृत्वं "रचनानुपपत्तेश्च नाऽनुमानम्" इत्यादि-भगवद्वचनेन निरस्तम्। "न ऋते त्वत् क्रियते किञ्चनाऽरे" इति च।

केवलप्रकृतेः कर्तृत्वाङ्गीकारे चशब्दो व्यर्थः। "तत एव च विस्तारम्" इति वाक्यशेष-विरोधश्च। "अहं बीजप्रदः पिता" इति वक्ष्यमाणमत्रापि "क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्" इति प्रकृतमिति तेनापि विरोधः। अचेतनं करोतीति स्वोक्तिविरोधश्च। "इच्छापूर्वं क्रियादानं कर्तृत्वं मुख्यमी-रितम्" इति पैङ्गिश्रुतिः। विकारलक्षणं कर्तृत्वं तु प्रकृतेरङ्गीकृतमेव। तथाऽपि लक्ष्मी-परमेश्वरमुक्तचेष्टासु तदभावात् "सर्वशः" इत्यस्य सङ्कोचप्राप्तिः।

"अचेतनाश्रितं कर्म विकारात्मकमीरितम्। यत्तु केवलचित्संस्थं प्रत्यभिज्ञाप्रमाणतः। अविकारात्मकं ज्ञेयं तन्न तत् प्राकृतं भवेत्" इति च ॥३०॥ "एकविष्ण्वाश्रितानां तु जीवानां भेदमेव यः। ततः परस्परं चैव तारतम्येन पश्यति। विष्णोरेव च विस्तारं जगतः स विमुच्यते" इति च ॥३१॥

शरीरस्थो जीवः —

"स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति" इति श्रुतेः। "शरीरस्थस्तु संसारी शरीराभिमतेर्मतः। विष्णुः शरीरगोऽप्येष न शरीरस्थ उच्यते। शरीरा-भिमतिर्यस्मान्नैवास्यास्ति कदाचन। तद्गतानां तु दुःखानां भोगोऽभिमतिरुच्यते। तदभावान्नाभिमानी भगवान् पुरुषोत्तमः" इति च।

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मा जीवोऽपि न। किमुत जडं न भवतीति? शरीरोत्पत्तिलक्षण-मप्यादिमत्त्वं परस्य नास्तीति विशेषः। जीवस्य हि तदस्तीति। सत्त्वादिगुणसम्बन्धश्च। सर्वे

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३५

इति श्रीभगवद्गीतायां त्रयोदशोऽध्यायः

भूतेभ्यः प्रकृतेश्च मोक्षसाधनम्; अमानित्वादिकम् ॥३५॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीताभाष्ये
त्रयोदशोऽध्यायः

चतुर्दशोऽध्यायः

साधनं प्राधान्येनोत्तरैरध्यायैर्वक्ति—

भगवानुवाच

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १

इदं ज्ञानमपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २

मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३

महद् ब्रह्म प्रकृतिः। सा च श्रीर्भूर्दुर्गेति भिन्ना। उमासरस्वत्याद्यास्तु तदंशयुतान्यजीवाः। तथाच काषायणश्रुतिः—

"श्रीर्भूर्दुर्गा भगवती तु माया सा लोकसूतिर्जगतो बन्धिका च। उमावागाद्या अन्यजीवास्तदंशास्तदात्मना सर्ववेदेषु गीताः" इति।

मम योनिरिति गर्भाधानार्था योनिः। नतु माता। वाक्यशेषात्। तथाहि सामवेदे शार्कराक्ष्यश्रुतौ–

करोति परमात्मा। तथाऽपि न लिप्यते। वादिप्रसिद्धत्वादेव "इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठम्" इत्यादिवन्निषेधः।

"कुर्वाणोऽपि यतः सर्वं पुण्यपापैर्न लिप्यते। जन्ममृत्यादिरहितः सत्त्वादिगुणवर्जितः। विष्णुस्तद्विपरीतस्तु जीवोऽतस्तौ पृथक् सदा" इति च। "स एष नेति नेति" इत्यादि च।

॥३२–३४॥ जीवानामचेतनप्रकृतेर्मोक्षं भूतप्रकृतिमोक्षम् ॥३५॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये
त्रयोदशोऽध्यायः

"विष्णोर्योनिर्गर्भसन्धारणार्था महामाया सर्वदुःखैर्विहीना। तथाऽप्यात्मानं दुःखिवन्मोहनार्थं प्रकाशयन्ती सह विष्णुना सा" इति।

अतः सीतादुःखादिकं सर्वं मृषाप्रदर्शनमेव। तथा कूर्मपुराणे। नचेयं भूः। तथाच सौकरायणश्रुतिः—

"अन्या भूमिर्भूरियं तस्य छाया भूतावमा सा हि भूतैकयोनिः" इति। "अवाप स्वेच्छया दास्यं जगतां प्रपितामही" इत्याद्यानभिम्लातश्रुतिः। मत्स्यपुराणोक्तमपि स्वेच्छयैव। महद्ब्रह्मशब्दवाच्या प्रकृतिरेव– "महती ब्रह्मणी द्वे तु प्रकृतिश्च महेश्वरः" इति तत्रैव ॥१-४॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः।
तासां ब्रह्म महद् योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५

बन्धप्रकारं दर्शयति साधनानुष्ठानाय—सत्त्वमित्यादिना ॥५॥६॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७

तृष्णासङ्गयोः समुद्भवम्। तयोः कारणम् ॥७॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८

अज्ञानं जायते यतस्तदज्ञानजम्। "प्रमादमोहौ तमसः" इति वाक्यशेषात् ॥८-१५॥

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १०

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद् विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्पष्टीकरणपूर्वकं त्रैगुण्यं विविच्य दर्शयति ॥१॥२॥

"योनिर्भार्या तथा स्थानं योनिः कारणमेव च" इति शब्दनिर्णये। अत्र योनिर्भार्या– "तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्" इति वाक्यशेषात् ॥३-१५॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एवच ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५

कर्मणः सुकृतस्याऽहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६

रजसस्तु फलं दुःखमित्यल्पसुखं दुःखम् । तथाहि शार्कराक्ष्यशाखायाम्—"रजसो ह्येव जायते मात्रया सुखं दुःखं तस्मात् तान् सुखिनो दुःखिन इत्याचक्षते" इति । अन्यथा दुःखस्यातिकष्टत्वात् तमोऽधिकत्वं रजसो न स्यात् ॥१६–१८॥

सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एवच ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेवच ॥ १७

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८

ना[ऽ]न्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९

एतेभ्यः सत्त्वादिगुणेभ्योऽन्यं कर्तारमीशं यदा पश्यति तदैवायं ना पुरुषः । अन्यथा पशुसमः । न केवलमन्यत्वेन पश्यन् ना तं कर्तारं विष्णुम् । किन्तु गुणेभ्य उत्तमत्वेन च । कथं स एव ना? यस्मात् "मद्भावं सोऽधिगच्छति" ।

"महालक्ष्मीरिति परा भार्या नारायणस्य या । प्रकृतिर्नाम सा ज्ञेया प्रकर्षेण करोति यत् । तस्यास्तु त्रीणि रूपाणि सत्त्वं नाम रजस्तमः । सृष्टिकाले विभज्यन्ते सत्त्वं श्रीः सद्गुणप्रभा । रजो रञ्जनकर्तृत्वाद् भूः सा सृष्टिकरी यतः । यदावेशादियं पृथ्वी भूमिरित्येव कथ्यते । जीवानां ग्लपनाद् दुर्गा तम इत्येव कीर्तिता । एताभिस्तिसृभिर्जीवाः सर्वे बद्धा अमुक्तिगाः । सर्वान् बध्नन्ति सर्वाश्च तथाऽपि तु विशेषतः । श्रीर्देवबन्धिका नॄणां भूर्दैत्यानामथापरा । एताभ्योऽन्यं परं चैव विष्णुं ज्ञात्वा विमुच्यते ।

परिणामिकर्तारं गुणेभ्योऽन्यं न पश्यति । अन्यथा "यदा पश्यः पश्यते रुग्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्" इति श्रुतिविरोधः ।'नाहं कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुः' इति मोक्षधर्मे॥१९–२१॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २०

अर्जुन उवाच

कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१

भगवानुवाच

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२

प्रायो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । तथाहि सामवेदे भाल्लवेयशाखायाम्—

"रजस्तमःसत्त्वगुणान् प्रवृत्तान् प्रायो नच द्वेष्टि नचापि काङ्क्षते । तथाऽपि सूक्ष्मं सत्त्वगुणं च काङ्क्षेद् यदि प्रविष्टं सुतमश्च जह्यात्" इति । "नहि देवा ऋषयश्च सत्त्वस्था नृपसत्तम । हीनाः सूक्ष्मेण सत्त्वेन ततो वैकारिकाः स्मृताः । कथं वैकारिको गच्छेत् पुरुषः पुरुषोत्तमम्" इति मोक्षधर्मे । "सात्त्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोक्षार्थनिश्चितः" इति च ॥२२॥२३॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४

सामर्थ्यातिशयादासां नैताभ्यो विद्यते परः । इति यावद् विजानाति तावत् तं नृपशुं विदुः । तस्मादाभ्योऽधिकगुणो विष्णुर्ज्ञेयः सदैवच" इति महाविष्णुपुराणे । "रजसस्तु फलं दुःखम्" इत्यत्र दुःखमिति दुःखमिश्रं सुखम्— "दुःखं दुरिति सम्प्रोक्तं खं नाम सुखमुच्यते" इति शब्दनिर्णये । "कर्मणो राजसस्योक्तं दुःखमिश्रं सुखं फलम् । अज्ञानजं तामसस्य नित्यदुःखं फलं विदुः" इति स्कान्दे ॥१६-२१॥ "लोकस्थितान् प्रकाशादीन् प्रायो न द्वेष्टि नेच्छति । स्वयम्प्रकाशी मोहोज्झस्तथाऽपि पुनरिच्छति । विष्णौ प्रकाशं तं चापि नित्यभक्त्याऽभिसेवते । सुखदुःखादिभावेऽपि विष्णुभक्तौ समः सदा । अर्थार्थं वा प्रियार्थं वा निन्दादीनां भयादपि । न विष्णुभक्तिह्रासोऽस्य किन्तु साम्यमथोन्नतिः । अवैष्णवारम्भवर्जी विष्णुं याति न संशयः" इति च ॥२२॥

उदासीनवदित्युक्तेश्च न केवलोदासीनत्वम् । "नेङ्गते" इत्युदासीनवृत्तिनिषेधः । "सर्वारम्भपरित्यागी" इति विशेषप्रयोजनापेक्षयाऽपि नावैष्णवारम्भ इति ।

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५

तुल्यत्वार्थ उक्तः पुरस्तात् ॥२४॥२५॥

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६

ब्रह्मवत् प्रकृतिवत् भगवत्प्रियत्वं ब्रह्मभूयम् । न तु तावत्प्रियत्वम् । किन्तु प्रियत्वमात्रम् । "बद्धो वाऽपि तु मुक्तो वा न रमावत् प्रियो हरेः" इति पाद्मे । भूयाय भावाय ॥२६॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७

इति श्रीभगवद्गीतायां चतुर्दशोऽध्याय:

ब्रह्मणो मायायाः ॥२७॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीताभाष्ये
चतुर्दशोऽध्यायः

"इङ्गनं क्षणिकं कर्म दीर्घमारम्भ उच्यते" इति शब्दनिर्णये ॥२३-२५॥ "लक्ष्म्यादिभिः कृतो बन्धो योऽनादिः पुरुषस्य तु । तमत्येतीह यो विद्वान् स विज्ञेयो गुणात्ययी" इति च प्रवृत्ते ।

तत्कृतबन्धात्ययात् तदधिकविष्णुप्राप्तेश्च तदत्ययीत्युच्यते । यथा द्वारपालमतीत्य राजानं गच्छतीति । ब्रह्मणि भूयं ब्रह्मभूयम् । ब्रह्मेति प्रकृता महालक्ष्मीः —

"अतीत्य त्रीणि रूपाणि महालक्ष्मीं प्रपद्यते । तया त्वनुगृहीतोऽसौ वैष्णवो विष्णुगो भवेत्" इति च ॥२६॥

ब्रह्म प्राप्तो मत्प्राप्त एव भवतीत्याह— ब्रह्मणो हीति । मदवियोगात् तस्या अपि मत्स्थ एव भवतीत्यर्थः । तथा प्राप्तिक्रमविवक्षया तदुक्तिः । एकान्तिकस्य सुखस्य मोक्षस्य ॥ २७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये
चतुर्दशोऽध्यायः

पञ्चदशोऽध्यायः

संसारस्वरूपतदत्ययोपायविज्ञानान्यस्मिन्नध्याये दर्शयति—

भगवानुवाच

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १

ऊर्ध्वो विष्णुः । "ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवस्वमृतमस्मि द्रविणꣳसवर्चसम्" इति हि श्रुतिः । ऊर्ध्वः उत्तमः सर्वतः । अधो निकृष्टम् । शाखा भूतानि । श्वोऽप्येकप्रकारेण न तिष्ठतीत्यश्वत्थः । तथाऽपि न प्रवाहव्ययः । पूर्वब्रह्मकाले यथा स्थितिस्तथा सर्वत्रापीत्यव्ययता । फलकारणत्वाच्छन्दसां पर्णत्वम् । नहि कदाचिदप्यजाते पर्णे फलोत्पत्तिः ॥१॥

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २

अव्यक्तेऽपि सूक्ष्मरूपेण सन्ति शरीरादौ च भूतानीत्यधश्चोर्ध्वं च प्रसृताः । गुणैः सत्त्वादिभिः । प्रतीतिमात्रसुखत्वात् प्रवाला विषयाः । मूलानि भगवद्रूपादीनि । भगवानपि कर्मानुबन्धेन हि फलं ददाति । तथाच भाल्लवेयशाखायाम्—

"ब्रह्म वा अस्य पृथङ् मूलं प्रकृतिः समूलं सत्त्वाद्योऽर्वाचीनमूलं भूतानि शाखाश्छन्दांसि पत्राणि देवनृतिर्यञ्चश्च शाखाः पत्रेभ्यो हि फलं जायते मात्राः शिफा मुक्तिः फलममुक्तिः फलं मोक्षो रसोऽमोक्षो रसोऽव्यक्ते च शाखा व्यक्ते च शाखा अव्यक्ते च मूलं व्यक्ते च मूलमेषोऽश्वत्थो गुणालोलपत्रो न स्थीयते न न स्थीयते नह्येष कदाचनान्यथा जायते नान्यथा जायते" इति ॥२॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो नचाऽदिर्नच सम्प्रतिष्ठा ।

त्रयोदशोक्तं विविच्य दर्शयति—

"पृथङ् मूलं हरिस्तस्य जगद्वृक्षस्य भूमिवत् । सत्त्वादियुक्ते चिदचित्प्रकृती मूलभागवत् । अत्रापि चिदचिद्योगो वृक्षवत् सम्प्रकीर्तितः । पृथिवीदेवतावत् तद्धरिर्मृद्वदचेतना । उत्तमत्वात्तु मूलानामूर्ध्वमूलस्त्वयं स्मृतः । नीचास्ततो महदहम्बुद्ध्यो भूतसंयुताः । शाखाश्छन्दांसि पर्णानि काममोक्षफले ह्यतः ॥१॥ कारणेषु स्थितं कार्यं व्याप्तं कार्येषु कारणम् । अन्योन्यसंयुताः शाखा मूलानि तु सदैव तु । विषया दर्शनीयत्वात् प्रवालसदृशा मताः ॥ २ ॥ जगद्वृक्षोऽयमश्वत्थो ह्यश्ववच्चञ्चलात्मकः ।

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-

मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३

ततः परं तत् परिमार्गितव्यं

यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ।

तमेव चाऽद्यं पुरुषं प्रपद्ये

यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४

यथा स्थितस्तथा नोपलभ्यते। अन्तादिर्विष्णुः । "त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यम्" इति भागवते। "अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा ऋषयो विदुः" इति मोक्षधर्मे। असङ्गशास्त्रेण सङ्गराहित्यसहितेन ज्ञानेन। "ज्ञानासिनोपासनया शितेन" इति भागवते। छेदश्च विमर्श एव। ततश्च तस्यैवाबन्धकं भवति। तथाहि मूलस्थं ब्रह्म प्रतीयते। तच्चोक्तं तच्छ्रुतावेव—

"विमर्शो ह्यस्य च्छेदस्तं न बध्नाति बध्नाति चान्यान्" इति। तदर्थं च तमेव प्रपद्ये प्रपद्येत। तच्चोक्तं तत्रैव—"तं वै प्रपद्येत यं वै प्रपद्य न शोचति न हृष्यति न जायते न म्रियते तद् ब्रह्ममूलं तच्चिच्छित्सुः" इति। "नारायणेन दृष्टश्च प्रतिबुद्धो भवेत् पुमान्" इति मोक्षधर्मे।

छेदनोपायो ह्यत्राऽकाङ्क्षितः। न च भगवतोऽन्यः शरण्योऽस्ति ॥३॥४॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा

अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-

र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५

साधनान्तरमाह—निर्मानेति ॥५॥

न तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम ॥ ६

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७

स्वरूपं कथयति – न तदित्यादिना ॥६॥७॥

अव्ययोऽयं प्रवाहेण स्वसक्तज्ञानहेतिना। विष्णोः सम्यक् पृथग्दृष्टिनामच्छेदनभाक् सदा। अव्यक्तादिसमस्तं तु नेति नेत्यादिवाक्यतः। बोधेनैव पृथग् विष्णोः कृत्वा मृग्यः स केशवः। तमेवाऽद्यं प्रपद्येत यदंशाभासको ह्ययम्। जीवराशिः समस्तोऽपि ब्रह्मरुद्रेन्द्रपूर्वकः। किञ्चित्साद‍ृश्यमात्रेण भिन्नोऽप्यंश इवोच्यते। ईश्वरस्तु यदा त्वस्य शरीरं विशति प्रभुः। मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ३-७॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाऽशयात् ॥ ८

कर्षतीत्युक्ते जीवस्य स्वातन्त्र्यं प्रतीतम् । तन्निवारयति–शरीरमित्यादिना । यत् यदा शरीरमाप्नोति उत्क्रामति च जीवः, तदेश्वर एतानि गृहीत्वा संयाति ।

"यत्र यत्रैव संयुक्तो धाता गर्भं पुनःपुनः । तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छति" इति हि मोक्षधर्मे । "भावाभावावविजानन् गरीयो जानामि श्रेयो नतु तत् करोमि । आशासु हर्म्यासु हृदासु कुर्वन् यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि" इति च । "हत्वा जित्वापि मघवन् यः कश्चित् पुरुषायते । अकर्ता त्वेव भवति कर्ता त्वेव करोति तत्" इति च । "तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जद् यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनाऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जद् याति" इति च श्रुतिः । "वाङ् मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्" इति च ।

गन्धानिव सूक्ष्माणि ॥८॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेवच ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९

भोगोऽस्यापि साधितः पुरस्तात् । इन्द्रियद्वारा हि सोऽपि भुङ्क्ते । "तद् य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति" इति च श्रुतिः ॥९॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १०

गुणान्वितमेव भुङ्क्ते । "न हवै देवान् पापं गच्छति" इति श्रुतिः । तर्हि किमिति न दृश्यत इत्यत आह—उत्क्रामन्तमित्यादिना ॥१०॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११

यतन्तो ज्ञानं प्राप्य । अकृतात्मानः अशुद्धबुद्धयः ॥११॥

यदादित्यगतं तेजो जगद् भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत् तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२

पूर्वोक्तमेव ज्ञानं प्रपञ्चयति—यदादित्यगतमित्यादिना ॥१२॥

शब्दादीन् प्रत्यथ यदा जीवमादाय यात्यतः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाऽशयात् ॥८॥ भुङ्क्ते हरिः शुभान् भोगानिन्द्रियेषु व्यवस्थितः । पूर्णानन्दोऽपि भगवान्

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३

गां भूमिम् ॥१३॥१४॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहम् ॥ १५

वेदनिर्णयात्मिका मीमांसा वेदान्तः । तथाच सामवेदे प्राचीनशालश्रुतिः—"स वेदान्तकृत् स कालक इति । स ह्येव युक्तिसूत्रकृत् स कालकः" इति ॥१५॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एवच ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६

क्षरभूतानि ब्रह्मादीनि । कूटस्थः प्रकृतिः । तथाच शार्कराक्ष्यश्रुतिः—

"प्रजापतिप्रमुखाः सर्वेजीवाः क्षरोऽक्षरः पुरुषो वै प्रधानम् । तदुत्तमं चान्यमुदाहरन्ति जालाजालं मातरिश्वानमेकम्" इति ॥१६-२०॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीताभाष्ये
पञ्चदशोऽध्यायः

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८

क्रीडया भुङ्क्त एवतु ॥९-१२॥ सौम्यत्वात् सोमनामाऽसौ सोममण्डलगः सदा ॥१३॥ स एवाग्निस्थितो विष्णुर्नाम्ना वैश्वानरः सदा । सर्वेषां स नराणां यदुपजीव्यः सदैवच ॥ १४ ॥ स एव व्यासरूपेण वेदान्तकृदुदाहृतः ॥ १५ ॥ ब्रह्मरुद्रादयः सर्वे शरीरक्षरणात् क्षराः । श्रीरक्षरात्मेत्युदिता नित्यचिद्देहका यतः । चेतनाचेतनस्यास्य राशेः संस्थापकत्वतः । कूटस्थ आत्मा सा ज्ञेया परमात्मा हरिः स्वयम् ॥ १६ ॥

यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्ववित् भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।
एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥ २०

इति श्रीभगवद्गीतायां पञ्चदशोऽध्यायः

षोडशोऽध्यायः

पुमर्थसाधनविरोधीन्यनेनाध्यायेन दर्शयति—

भगवानुवाच

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १

तपो ब्रह्मचर्यादि । "ब्रह्मचर्यादिकं तपः" इत्यभिधानम् ॥१॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुत्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २

पैशुनं परोपद्रवनिमित्तानां राजादेः कथनम्—

"परोपद्रवहेतूनां दोषाणां पैशुनं वचः । राजादेस्तु मदाद् भीतेरद्दष्टिर्दर्प उच्यते" इत्यभिधानम् । लौल्यं रागः— " रागो लौल्यं तथा रक्तिः " इत्यभिधानात् । अचापलं स्थैर्यम्—"चपलश्चञ्चलोऽस्थिरः" इत्यभिधानात् ॥२॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य पार्थिव ॥ ३

क्षमा तु क्रोधाभावेन सहापकर्तुरनपकृतिः । "अक्रोधोऽदोषकृच्छत्रोः क्षमावान् स निगद्यते" इत्यभिधानात् ॥३॥४॥

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेवच ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥ ४

॥ १७ ॥ क्षराक्षरात्मनोर्यस्मादुत्तमः स सदाऽनयोः । पुरुषोत्तमनामाऽतः प्रसिद्धो लोकवेदयोः" इति नारायणश्रुतिः ॥ १८-२० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये
पञ्चदशोऽध्यायः

दैवी सम्पद् विमोक्षाय निबन्धायाऽसुरी मता ।
मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५

दैवीं सम्पदमभिजातः प्रतिजातः ॥५-७॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एवच ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापिचाऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुकम् ॥ ८

जगतः सत्यं प्रतिष्ठा ईश्वरश्च विष्णुः । तद्वैपरीत्येनाऽहुः ।

"तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्"इति हि श्रुतिः । "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च स्थितं च सच्च यच्च त्यच्च" इति च । "तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति । एष ह्येवैतत् सादयति यामयति चेति" इति प्राचीनशालश्रुतिः । परस्परसम्भवो ह्युक्तः—"अन्नाद् भवन्ति" इत्यादिना ॥८॥९॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहाद् गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १०

दुष्पूरो हि कामः । "पाताल इव दुष्पूरो मां हि क्लेशयसे सदा" इति हि मोक्षधर्मे ॥१०-१७॥

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ १४

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६

आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८

मामात्मपरदेहेष्विति । न कस्यचिद् विष्णुः कारयिता, यदि स्यान्ममापीदानीं कारयत्वित्यादि ।
"ईश्वरो यदि सर्वस्य कारकः कारयीत माम् । अद्येति वादिनं ब्रूयात् सदाऽधो यास्यसीति हा " इति सामवेदे यास्कश्रुतिः ॥१८–२४॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीताभाष्ये
षोडशोऽध्यायः

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २०

देवासुरलक्षणम् ।

"येऽतिमानेन मन्यन्ते परमेशोऽहमित्यपि । मिथ्या जगदिदं सर्वं भ्रमजत्वान्न तिष्ठति। मिथ्यात्वान्नेश्वरोऽस्यास्ति परेभ्योऽपि न जायते । स्वस्मिन्नपि तथाऽन्यस्मिन् नियन्ताऽन्य इतीरिते । प्रद्विषन्त्यसुरास्तेतु सर्वे यान्त्यधरं तमः । अयोग्येशत्वकामत्वात् लोभाच्चाऽत्मसमर्पणे । तत्त्ववेदिषु कोपाच्च तमस्तेषां न दुर्लभम् । अक्षागमानुमानां च स्वोक्तेरपि विरोधिनः । यस्मात् ततोऽसुरा ज्ञेया एवमन्येऽपि तादृशाः । ये तु विष्णुं परं ज्ञात्वा यजन्ते नान्यदेवताः । प्रत्यक्षाद्यविसंवादिज्ञानादेव विमुक्तिगाः" इति ब्रह्मवैवर्ते । "निबन्धाय" नीचस्थानेऽन्धे तमसि बन्धाय । " सर्गाणां सुबहुत्वेऽपि शुभाशुभफलाधिकौ । देवासुराख्यौ द्वावेव गन्धर्वाद्यास्तदन्तराः। मुक्तिगा एव विज्ञेया देवा एव विमुक्तिगाः" इति च । "विमोक्षाय" इत्यत्र वीत्युपसर्गादेव च मोक्षनानात्वं

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥ २१

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४

इति श्रीभगवद्गीतायां षोडशोऽध्यायः

सप्तदशोऽध्यायः

गुणभेदान् प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन—

अर्जुन उवाच

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १

शास्त्रविधिमुत्सृज्य अज्ञात्वैव ।

"वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना" इति विधिरुत्सृष्टो हि तैः । "ये वै वेदं न पठन्ते नचार्थं वेदोज्झितांस्तान् विद्धि सानूनबुद्धीन्" इति माधुच्छन्दसश्रुतिः । अन्यथा तामसा इत्येवोच्येत । नतु विभज्य । यदि सात्त्विकास्तर्हि नोत्सृष्टशास्त्राः । नहि वेद-विरुद्धो धर्मः ।

ज्ञायते ।"देवासुरनरत्वाद्या जीवानां तु निसर्गतः। निसर्गो नान्यथैतेषां केनचित् क्वचि-देव वा । देवाः शापबलादेव प्रह्लादादित्वमागताः । अतः पुनश्च देवत्वं ते यान्ति निज-मेव तु । हेतुतः सोऽन्यथाभावो रक्तता स्फटिके यथा । अतो नित्यश्च नाप्येष स्वभाव-विनिवर्तकः । किन्त्वाक्रम्यैव तं तिष्ठेद् देवसर्गस्ततो हि सः । अशोच्य एव विज्ञेयो मोक्षयोग्यो हरेः प्रियः" इति च ॥ १-२४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये
षोडशोऽध्यायः

"वेदोऽखिलो धर्ममूलम् । स्मृतिशीले च तद्विदाम्" इति हि स्मृतिः । "वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः" इति च भागवते ॥१॥

भगवानुवाच

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २

अतो विभज्याऽऽह—त्रिविधेत्यादिना ॥२॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३

सत्त्वानुरूपा चित्तानुरूपा । यो यच्छ्रद्धः स एव सः सात्त्विकश्रद्धः सात्त्विक इत्यादि ॥३॥

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४

कः सात्त्विकश्रद्ध इत्यादि विभज्याऽऽह—यजन्त इत्यादिना ॥४॥५॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६

भगवत्कर्शनं नामाल्पत्वदृष्टिरेव । "यो वै महान्तं परमं पुमांसं नैवं द्रष्टा कर्शकः सोऽतिपापी" इति ह्यानभिम्लातश्रुतिः । आसुरो निश्चयो येषां त आसुरनिश्चयाः । "देवास्तु सात्त्विकाः प्रोक्ताः दैत्या राजसतामसाः" इति ह्याग्निवेश्यश्रुतिः ॥६॥७॥

सदसत्कर्मविवेकः ॥ १ ॥ २ ॥ सत्त्वानुरूपा जीवानुरूपा अतो ये सात्त्विकश्रद्धास्ते सात्त्विका इति ज्ञेया अन्येऽन्य इति । श्रद्धामयः श्रद्धारूपः ।

"श्रद्धा स्वरूपं जीवस्य तस्माच्छ्रद्धाविभेदतः । उत्तमाधममध्यास्तु जीवा ज्ञेयाः पृथक् पृथक् । स्वरूपभूता श्रद्धैव तमोगानां विमोक्षिणाम् । शिष्यते संसृतिस्थानां श्रद्धारूपं मनोऽपरम् । तत्र स्वरूपश्रद्धैव व्यज्यते प्रायशः क्वचित् । सात्त्विकस्य तमोरूपा श्रद्धाऽन्तःकरणात्मिका । सात्त्विकी तामसस्यापि भूयस्त्वात् तद् विविच्यते ॥३॥ श्रद्धेत्यास्तिक्यनिष्ठोक्ता सा येषां देवतोत्तमे । विष्णौ तद्भक्तबुद्ध्यैव रमाब्रह्मादिकेषु तु । ते सात्त्विका इति ज्ञेयास्तैरिष्टं विष्णुरेवतु । श्रीश्च साऽध्यक्षविद्याख्या ब्रह्मेन्द्राद्याश्च देवताः । विबुधत्वात्तु मन्वाख्या भुञ्जते प्रीतिपूर्वकम् । व्यामिश्रयाजिनो येतु विष्ण्वाधिक्ये ससंशयाः । स्वरूपमात्रे देवानां श्रद्धायुक्ताश्च सर्वदा । राजसास्ते तु विज्ञेयास्तैरिष्टं यक्षराक्षसाः । दीनत्वाद् देवनामानो ब्रह्मेन्द्रादिसनामकाः । गृह्णन्ति ये हरिं

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८

प्रीतिरानन्तरिका । हृद्यत्वं दर्शने । स्थिराश्च न तदैव पक्का भवन्ति । तथा ह्याज्यादयः ॥८—१५॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपिचामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १०

त्वन्यदेवादिसममेव तु । नीचं ब्रह्माद्यनन्यं वा मन्यन्ते नेति चाखिलम् । तत्तच्छ्रद्धायुतास्तेतु तामसाः परिकीर्तिताः । भूतप्रेतास्तु तैरिष्टं शिवस्कन्दादिनामकाः । साक्षाच्छिवपरीवारा भुञ्जते ह्यतितामसाः । मोक्षः साङ्कल्पिकः स्वर्गो भूतादित्वं फलं क्रमात् । त्यक्त्वाऽपि शास्त्रविहितं मिथ्याज्ञानविवर्जिताः । भक्त्या विष्णुं यजन्ते ये निषिद्धाचरणोज्झिताः । तेऽपि यान्ति हरिं शास्त्रविधानस्थाः कुतः पुनः । अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपोधनाः । दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः । अकृशानपि लक्ष्म्यादीन् देवान् विष्णुपरायणान् । विष्णुं च सर्वदेहस्थं कृशत्वेन विजानते । तेषामल्पगुणत्वेन कल्पनात् ते तमो भ्रुवम् । यान्ति ज्ञेयाश्च ते दैत्याः पिशाचा वाऽथ राक्षसाः । अन्नैश्चैवाथ यज्ञाद्यैः प्रायो ज्ञेया इमे नराः । सात्त्विकाः सात्त्विकान् कुर्युर्यस्मादन्ये तथेतरान् । ओंतत्सदिति यद् विष्णोर्नामत्रयमुदाहृतम् । प्रसिद्धं वैदिकं तस्मात् कर्म सद्विषयं हि सत् । तत्राश्रद्धाकृतं तस्मादसदित्येव कीर्त्यते । विप्रा वेदाश्च यज्ञाश्च यस्मादोताः परस्परम् । विहिता विष्णुना तेन विष्णुरोमिति कीर्तितः । ओतमस्मिन्निदं सर्वमिति चोक्तः स ओमिति । तस्मादोमिति यज्ञादीन् प्रवर्तन्ते हि वैदिकाः। अनोङ्कृतं ह्यासुरं स्याद् यत् तस्मादोङ्कृतं त्वपि । ओङ्कारार्थहरेः सम्यगज्ञानादासुरं भवेत् । फलं त्वनभिसन्धाय तद् ब्रह्म स्यान्ममाऽस्पदम् । इति यत् क्रियते कर्म तन्नामाऽतो जनार्दनः । अभिसन्धितं हि तत् प्रोक्तं ततं वा स्वगुणैः सदा" इत्यादि च । "मयः प्रधानमुद्दिष्टं स्वरूपं कार्यमेवच" इति शब्दनिर्णये ।

शास्त्रविहितमपि भगवच्छ्रद्धाहीनमसदेवेति वक्ष्यति—"अश्रद्धया हुतम्" इति । भगवच्छ्रद्धाविरहितत्वादेवचाशास्त्रविहितं भवति । "विष्णुभक्तिविधानार्थं सर्वं शास्त्रं प्रवर्तते" इति पैङ्गिश्रुतिः ॥४-७॥ स्थिराः स्थिरगुणाः घृतादयः । कट्वादीनामप्यारोग्यरसाद्यर्थत्वेन सात्त्विकत्वमेव । रस्यादीनामपि राजसत्वमनारोग्यादिहेतुत्वे । "दुःखशोकामयप्रदाः" इत्युक्तेः । सत्त्वं साधुभावः । भवति हि सोऽपि शुच्यन्नात् ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते ॥ १६

सौम्यत्वमक्रौर्यम् । "अक्रूरः सौम्य उच्यते" इत्यभिधानम् । मौनं मननशीलत्वम्—

" बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः " इति हि श्रुतिः । "एतेन हीदं सर्वं मतम् । यदनेनेदं सर्वं मतं तस्मान्मुनिस्तस्मान्मुनिरित्याचक्षते " इति भाल्लवेयश्रुतिः ।

कथञ्चान्यथा मानसं तपः स्यात् ? ॥१६—२२॥

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७

"हृद्यं पश्चान्मनोहारि प्रियं तत्कालसौख्यदम् । सुखन्तु दीर्घसुखदं रम्यमभ्यास-सौख्यदम्" इति शब्दनिर्णये ॥ ८ ॥

रूक्षं नीरसम् । तीक्ष्णं सर्षपादि ॥ ९ ॥

"यामान्तरितपाकं तु यातयाममितीर्यते । क्वचिच्च गतसारं स्यान्नियम्यं यातमस्य यत्" इति च । पूर्वं स्वादु पश्चादन्यथाजातं गतरसम्— "शुद्धभागवतानां तु स्वभावापेक्षयैवतु । स्वादुत्वादि विजानीयात् पदार्थानां नचान्यथा" इति सूदशास्त्रे ॥१०॥ ॥११॥ "यागात्तु राजसात् स्वर्गः साङ्कल्पिक उदाहृतः । लोकः स दीनदेवानां सनाम्नां वासवादिभिः । विष्णावश्रद्धयाऽयोग्यकामाच्चैषां पुनर्भवेत् । नरकं च विना यज्ञं राजसं नरलोकगाः । निषिद्धं कर्म कुर्युश्चेदीयुस्ते नरकं ध्रुवम् । कदाचित् सात्त्विकाः कुर्युः कर्म राजसतामसम् । अन्येऽन्यच्च तथाऽप्येषां स्थितिः स्वाभाविकी पुनः । स्वं स्वं कर्म तु सर्वेषां सदैव स्यान्महत्फलम् । अन्यदल्पफलं चैव बाहुल्यं तेषु लक्षणम्" इति पाद्मे ॥ ॥१२-१५॥ मौनं मननम् ॥१६॥ युक्तैः भगवदर्पणादियोगयुक्तैः । युक्तैरिति दानादिषु सर्वत्र समम् ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८

मूढग्राहेणाऽऽत्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत् तामसमुदाहृतम् ॥ १९

दातव्यमिति यद् दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद् दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २०

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद् राजसमुदाहृतम् ॥ २१

अदेशकाले यद् दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत् तामसमुदाहृतम् ॥ २२

ओंतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३

पुनश्च कर्मादीतिकर्तव्यताविधानार्थमर्थवादमाह–ओंतत्सदित्यादिना । परस्य ब्रह्मणो ह्येतानि नामानि–
"ओतं जगद् यत्र स्वयं च पूर्णो वेदोक्तरूपोऽनुपचारतश्च । सर्वैः शुभैश्चापि युतो नचान्यैरोंतत्सदित्येनमतो वदन्ति" इति ह्यृग्वेदखिलेषु । द्वितीयपादस्तच्छब्दार्थः ।
"सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति च । "ओमिति ब्रह्म" इति च ।
तेन ब्रह्मणा । आत्मपूजार्थम् । वेदविधिर्व्यञ्जनम् । मा तूक्ता पुरस्तात् ॥२३॥२४॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५

तत् फलं मे स्यादित्यनभिसन्धाय ॥२५॥

॥१७–२२॥ सत्सम्बन्धित्वादेव कर्मादि सत् । ओंतत्सदिति नाम्नां विष्णौ प्रसिद्धत्वात् ।
"स्रवत्यनोङ्कृतं ब्रह्म परस्ताच्च विशीर्यते", "अनोङ्कृतमासुरम्" इतिश्रुतेरनोङ्कृतस्याऽसुरत्वप्रसिद्धेः । "अनर्थज्ञोदितो मन्त्रो निरर्थस्त्वाति मानतः । यन्मन्त्रस्तेन कथितो मन्त्रार्थो ज्ञेय एव तत्" इति पैङ्गिश्रुतेश्च ।
तदर्थत्वेन फलानभिसन्धिपूर्वककर्मण एव सात्त्विकत्वाच्च । तद्भक्त्या तत्स्मरणपूर्वकमेव कर्म सत्, अन्यदसदेवेति भावः । राजसस्याप्यसदन्तर्भाव एव । विष्णुश्रद्धारहितत्वात् ।

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६

सद्भावशब्देन प्रजननं सूचितम् । ओमित्युक्त्वाऽनभिसन्धाय फलं यज्ञदानतपआदिकृतामतिप्रीतेर्नामसाम्याद् ब्रह्मैव निष्पादितं भवतीत्याशयः । तथाच ऋग्वेदखिलेषु—

" ओँयज्ञाद्या निष्फलं कर्म तत् स्यात् सद् वै तदर्थं कर्म वदन्ति वेदाः । तच्छब्दानां सन्निधेर्ब्रह्मप्रीतेस्तद्रूपत्वाज्जनितं ब्रह्म तस्य " इति ॥२६—२८॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीताभाष्ये
सप्तदशोऽध्यायः

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ नच तत् प्रेत्य नो इह ॥ २८

इति श्रीभगवद्गीतायां सप्तदशोऽध्यायः

अष्टादशोऽध्यायः

पूर्वोक्तं साधनं सर्वं सङ्क्षिप्योपसंहरत्यनेनाध्यायेन—

अर्जुन उवाच

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिषूदन ॥ १

"सात्त्विकं मोक्षदं कर्म राजसं सृतिदुःखदम् । तामसं पातदं ज्ञेयं तत् कुर्यात् कर्म वैष्णवम्" इत्याग्नेये ॥२३—२८॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये
सप्तदशोऽध्यायः

भगवानुवाच

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २

फलानिच्छयाऽकरणेन वा काम्यकर्मन्यासः संन्यासः । त्यागस्तु फलत्याग एव । तथाहि प्राचीनशालश्रुतिः—"अनिच्छयाऽकर्मणा वाऽपि काम्यन्यासो न्यासः फलत्यागस्तु त्यागः" इति ॥१॥२॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३

मनीषिण इति विशेषणात् पूर्वपक्षोऽपि ग्राह्य एव । फलत्यागेन त्यागो विवक्षितो यज्ञादेस्तत्पक्षे । "यस्तु कर्मफलत्यागी" इति च वक्ष्यति । अत एक एवायं पक्षः ॥ ३ ॥

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥ ४

तत्प्रकारं चाऽऽह— निश्चयमित्यादिना ॥ ४ ॥

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५

एतान्यपितु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६

यज्ञभेद उक्तो "द्रव्ययज्ञाः" इत्यादिना । दाने त्वभयदानमन्तर्भवति । एतेषां मध्ये यत्किञ्चिद् यज्ञादिकं कर्तव्यमेवेत्यर्थः । अन्यथा "ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा । यदीच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमाश्रममाश्रयेत्" इत्यादिव्याससमृतिविरोधः । ज्ञानयज्ञा विद्याभयदानब्रह्मचर्यादितपसो हि ते । अतो यद् वचोऽन्यथा प्रतीयते, अधिकारिभेदेन तद् योज्यम् । अन्यथेतरेषां गत्यभावात् ॥ ५-१० ॥

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात् तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७

दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८

सर्वाध्यायोक्तधर्मस्य समासतो निर्णयात्मकोऽनुक्तत्रैगुण्यवादी चायम् ॥१॥२॥ "मनीषिणः" इत्युक्तत्वात् तेऽप्यनिन्द्याः । अतः "त्याज्यं दोषवत्" इत्यस्यार्थः "सङ्गं त्यक्त्वा फलं च" इति ॥३॥४॥ द्रव्ययज्ञादीनां मध्ये स्वोचितो यज्ञो विद्यादानादिषु स्वोचितं दानं स्वोचितं तपश्च सर्वैर्वर्णाश्रमिभिरन्यैश्च कार्यमेवेत्यर्थः।विष्णुनामस्वाध्यायोऽन्त्यानां सत्योपवासादितपश्च॥५॥६॥सङ्गफलत्यागमृते स्वरूपत्यागः कार्य इति मिथ्याज्ञानाख्यमोहात् । "स्वयज्ञादीन् परित्यज्य निरयं यात्यसंशयम्"

कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १०

नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११

अन्यस्त्यागार्थो न युक्त इत्याह— नहीति ॥ ११ ॥

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य नतु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२

त्यागं स्तौति—अनिष्टमिति ॥ १२ ॥

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३

पुनः संन्यासं प्रपञ्चयितुं कर्मकारणान्याह — पञ्चेत्यादिना । साङ्ख्ये कृतान्ते ज्ञानसिद्धान्ते ॥ १३ ॥

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४

इति पाद्मे ॥७॥ मोहं विना दृष्टदुःखमित्येव । दुःखशब्देन केवलं मानसम् । कायक्लेशस्य पृथगुक्तेः ।

"दुःखं तु मानसं ज्ञेयमायासो बाह्य उच्यते । विशेषस्य विवक्षायामन्यथा सर्वमेव तु" इति शब्दनिर्णये ॥८ ॥ ९॥ " न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म केवलं दृष्टदुःखदम् । जन्मान्तरकृते पुण्ये न सज्जेत् सात्त्विकश्चले । यः सम्यक् तत्त्वविद् विष्णोस्तदर्पणधियैवतु । फलेच्छावर्जितस्तस्य कर्मबन्धाय नो भवेत् । बहुलं चेदल्पदोषं यावदेवापरोक्षदृक्" इति च ॥१०॥११॥

अन्येषामिष्टम् । अस्य तु त्यागित्वादेव नेष्टम् ।

"ज्ञानादेर्मोक्षभोग्याच्च नान्यत् स्यात् कर्मणः फलम् । त्यागिनस्तत्त्वसंवेत्तुरन्येषां तद्वते फलम्" इति च ।

केवलकाम्यकर्मणां परापेक्षयाऽप्यकरणमित्येतावांस्त्यागात् संन्यासस्य विशेष इत्यत्यागिनां प्रतियोगित्वेन न्यासिन उक्ताः । त्यागित्वं तेषामपि ह्यस्ति ।

"परेच्छयाऽपि ये काम्यं कर्म कुर्युर्नतु क्वचित् । न्यासिनो नाम तेऽन्येभ्यः फलत्यागिभ्य उत्तमाः" इति च ॥१२॥ "कथितं परमं साङ्ख्यं कपिलाख्येन विष्णुना । सेश्वरं वैदिकं साक्षाज्ज्ञेयमन्यदवैदिकम्" इति च ॥१३॥

अधिष्ठानं देहादिः। कर्ता विष्णुः। स हि सर्वकर्तेत्युक्तम्। जीवस्य चाकर्तृत्वे प्रमाणमुक्तम्। करण-मिन्द्रियादि। चेष्टाः क्रियाः। हस्तादिक्रियाभिर्हि होमादिकर्माणि जायन्ते। ध्यानादेरपि मानसी चेष्टा कारणम्। पूर्वतनी चेष्टाऽपि संस्कारकारणत्वेन भवति। दैवमदृष्टम्। तथाचायास्यश्रुतिः— "देहो ब्रह्मार्थेन्द्रियाद्याः क्रियाश्च तथाऽदृष्टं पञ्चमं कर्महेतुः" इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६

केवलं निष्क्रियम्। "एनं केवलमात्मानं निष्क्रियत्वाद् वदन्ति हि" इति तत्रैव ॥ १६ ॥

यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते।
हत्वाऽपि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबद्ध्यते ॥ १७

तज्ज्ञानं स्तौति— यस्येति। यस्त्वीषद् बद्ध्यते स ईषदहङ्कारी च ॥ १७ ॥

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः ॥ १८

एवं तर्हि न पुरुषमपेक्ष्य विधिः, अकर्तृत्वादित्यत आह— ज्ञानमिति। त्रिविधा कर्मचोदना। एतत् त्रिविधमपेक्ष्य कर्मविधिरिति त्रिविधेत्युच्यते। कारणानि सङ्क्षिप्याऽह— करणमिति।

अधिष्ठानं शरीरादि ॥१४—१६॥

"स्वातन्त्र्यमीश्वरे वेत्ति नैवाऽत्मनि कदाचन। ईश्वराधीनमेवाऽत्मन् स्वातन्त्र्यं तु जडान् प्रति। तारतम्येन लक्ष्म्यादेर्जीवान् प्रति च सर्वशः। यस्तदर्थं समुत्पन्नो यथा रुद्रो यथा यमः। हत्वाऽपि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबद्ध्यते। अज्ञस्तदर्थं जातोऽपि बद्ध्यते दैत्यवद् ध्रुवम्। अपरोक्षदृङ् न जातो यस्तदर्थं मुक्तिगं सुखम्। ह्रसेत् तस्य परोक्षज्ञः किञ्चिद् दोषेण लिप्यते" इति च।

अस्वातन्त्र्यज्ञानाद्धन्मीति भावोऽप्यस्य नास्तीति न हन्ति। अन्यस्य भावोऽस्तीति विशेषः। "बुद्धिर्यस्य न लिप्यते" इति। रागान्न हन्ति, किन्तु धर्मबुद्ध्या।

"स्वातन्त्र्यं मन्यमानस्य रागाद् धर्मं च कुर्वतः। तन्निमित्तस्तु दोषः स्याद् गुणस्तु स्यात् स्वकर्मजः" इति च ॥१७॥ "सम्प्रेरयितुरीशस्य कर्मस्वखिलचेतनान्। ज्ञातृज्ञेय-ज्ञानरूपा प्रेरणा सा स एव यत्। स्वरूपेणैव नित्या सा विशेषात्मतया भवेत्। विशेषोऽपि स्वरूपेण नित्यश्च स्याद् विशेषतः। स्वनिर्वाहकता यस्मान्नानवस्था विशिष्टवत्। विशेष्यस्य विशिष्टस्याप्यभेदेऽपि विवादिनि। विशेषोऽस्त्वेव नात्रास्ति ह्यनवस्था कदाचन। ज्ञातुरन्योऽहमिति तु कस्याप्यनुभवो नहि। अस्मि ज्ञातैवाहमिति भेदस्तस्मात् तयोः कुतः। पश्यामीति विशेषोऽयमिदानीं मे समुत्थितः। इत्याद्यनुभवाद् भेदो न

कर्मसङ्ग्रहः कर्मकारणसङ्क्षेपः । अधिष्ठानादि करण एवान्तर्भूतम् । तथाह्यृग्वेदखिलेषु—

"ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानिनं चाप्यपेक्ष्य विधिरुत्थितः । करणं चैव कर्ता च कर्म कारणसङ्ग्रहः" इति । अकर्तृत्वेऽपि विधिद्वारेश्वरप्रसादादिच्छोत्पत्त्योक्तकारणैः कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवतीति । ईश्वराधीनत्वेऽपि विधिद्वारा नियतस्तेनैव । यदि चेच्छादिर्जायते तर्हि कारितमेवेश्वरेण । फलं च नियतम् । वस्तुतोऽकर्तृत्वेऽप्याभिमानिकं कर्तृत्वं तस्यैव । स्वातन्त्र्यं च जडमपेक्ष्येति न प्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यम् । सर्वं चैतदनुभवोक्तप्रमाणसिद्धमिति न पृथक् प्रमाणमुच्यते ॥ १८ ॥

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९

पुनः साधनप्रथनाय गुणभेदानाह– ज्ञानमित्यादिना । गुणसङ्ख्याने गुणगणनप्रकरणे ॥ १९ ॥

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २०

एकं भावं विष्णुम् ॥ २०-२७ ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१

विशेष्यविशिष्टयोः । विशेषणं तु द्विविधं विशेषाख्यं तथेतरत् । विशेषमणयेद् येन प्रोक्तं तेन विशेषणम् । विशेषोऽपि विशेषस्य स्वस्यैव गमको भवेत्" इत्यादि तत्त्वविवेके । सङ्ग्रहः पञ्चकारणानां सङ्क्षेपः । अधिष्ठानस्य करणेऽन्तर्भावात् । दैवशब्दोदितेश्वरस्यैव मुख्यकर्तृत्वात् स्वतन्त्रास्वतन्त्रकर्त्रोः कर्तृशब्देनैवोक्तेस्त्रैविध्यम् । कर्म चेष्टा ॥ १८ ॥ एवं गुणसङ्ख्याने परमसाङ्ख्यशास्त्रे ॥१९॥

"अस्तित्वाद् भूतनामभ्यः सर्वजीवेभ्य एव च । मुक्तेभ्योऽपि पृथक्त्वेन विष्णोः सर्वत्रगस्य च । ऐक्येन च स्वरूपाणां प्रादुर्भावादिकात्मनाम् । तारतम्येन जीवानां भेदेनैव परस्परम् । जडेभ्यश्चैव जीवानां जडानां च परस्परम् । तेभ्यो विष्णोश्च सम्यक् तल्लक्षणज्ञानपूर्वकम् । ज्ञानं सात्त्विकमुद्दिष्टं यत् साक्षान्मोक्षकारणम् ॥ २० ॥ विष्णोरन्यस्य याथार्थ्यज्ञानं राजसमुच्यते । यदि विष्णुं न जानाति यदिवा मिश्रतत्त्ववित् । अन्यथाकरणीयत्वात् कार्याख्यं जीवमेव यः । अकार्यं ब्रह्म जानाति स एवाखिलमित्यपि । एकजीवपरिज्ञानात् कृत्स्नज्ञोऽस्मीति मन्यते । युक्तिभिर्ज्ञानराहित्यात् स्वपक्षस्याल्पयुक्तितः । अयुक्ततामेव गुणं मन्यते चाल्पदर्शनः । अतत्त्वार्थं जगद् ब्रूते तत्त्वार्थज्ञानवर्जनात् । स मुख्यतामसज्ञानी ह्येकैकेनापि किं पुनः । सर्वैरेतैर्विशेषैश्च युक्तः पापतमाधिकः" इति पाद्मे ।

"पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानम्"इत्यस्य व्याख्या—"नानाभावान्"इत्यादि । सर्वगतमेकमीश्वरं न जानातीत्येतावतैव राजसत्वम् । एकस्य कृत्स्नवज्ज्ञानमेव तामसम् । मुक्तत्वादिरूपेणान्यथाकरणीयत्वात् पराधीनत्वेनाल्पस्य जीवस्य स्वातन्त्र्यादिगुणपूर्णत्वात् कृत्स्नेन ब्रह्मणैक्यज्ञानं च महातामसम् ।

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत् तामसमुदाहृतम् ॥ २२

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत् तत् सात्त्विकमुच्यते ॥ २३

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत् तत् तामसमुच्यते ॥ २५

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता तामस उच्यते ॥ २६

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८

परकृतं दोषं दीर्घकालकृतमप्यनुचितं यः सूचयति स दीर्घसूत्री—

"परेण यः कृतो दोषो दीर्घकालकृतोऽपिवा । यस्तस्य सूचको दोषाद् दीर्घसूत्री स उच्यते" इत्यभिधानात् ॥ २८-३० ॥

किंपुनस्तावन्मात्रं सर्वमिति ज्ञानम् । किं पुनस्तत्राप्येकजीवादन्यत् किमपि नास्तीति । अहैतुकं ज्ञानं सर्वमपि तामसम् । किमु तदेवोक्तलक्षणम्। अतत्त्वार्थवत् सदसद्वैलक्षण्याद्यन्यथार्थकल्पनायुक्तमेव तामसम् । किमु तदेवोक्तविशेषणैर्युक्तम् । प्रायोऽल्पज्ञानमपि तामसम् । अज्ञानबहुलत्वात् । किमु तदेवोक्तमिथ्याज्ञानबहुलमित्यपुनरुक्तिः । एकस्मिन् सर्वज्ञानं कार्ये जीवे पूर्णब्रह्मेति सक्तं ज्ञानं निर्युक्तिकं चातत्त्वार्थकल्पनायुक्तमल्पज्ञानं च पृथक्पृथक् तामसानीति वा । मायावादे त्वेतानि समस्तानि । अन्यत्रापि त्वहैतुकत्वादिकं विरुद्धवादेषु समं सर्वेषु ॥ २१ ॥ २२ ॥ "मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा" इत्युक्त्वा "ये मे मतम्", "ये त्वेतत्" इति च तस्य मोक्षसाधनस्याकरणे प्रत्यवायस्य चोक्तेर्भगवदर्पितत्वेन सर्वकर्मकरणं तस्य विष्णोः सर्वपरमत्वज्ञानं च नियतमेवेति ज्ञायते । "अध्यात्मचेतसा" इत्युक्तत्वात् तत्स्वरूपयाथार्थ्यज्ञानादि । "ये तु सर्वाणि कर्माणि" इत्यस्मिन् श्लोकेऽध्यात्मचेतस्त्वस्य "मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्तः" इति व्याख्यातत्वात् । एवं सर्वमपि भगवद्भक्तियुक्तमेव सात्त्विकम् ॥ २३–२५ ॥ सर्वस्य भगवदधीनत्वज्ञानादेवानहंवादी ॥ २६ ॥ २७ ॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ २९

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३०

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेवच ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१

यथार्थत्वनियमाभावो राजस्याः । अन्यथा तामस्या भेदाभावात् ॥३१-४८॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेवच ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद् रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६

यत् तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७

"भगवद्भक्तिसामर्थ्यात् प्रकृष्टो न कृतो हि यः । स प्राकृतो दीर्घसूत्री कुर्यां पश्चादिति स्मरन्" इति शब्दतत्त्वे । प्रातकालस्य कर्मणो दीर्घकालेनैव कृतिं सूचयन् दीर्घसूत्रीत्यर्थः । "अलसो दीर्घसूत्री च सत्त्वयुक् तामसो मतः । अयुक्तो राजसः स्तब्धः प्राकृतो निकृतिः शठः । एकैकेनैव दोषेण प्रोक्तस्तामसतामसः । दुर्नरत्वं च तिर्यक्त्वं तमश्चैतत्फलं क्रमात्" इति च ॥२८-३०॥ "किञ्चिद् यथावद् धर्मादीनयथावच्च पश्यति । यया बुद्ध्या राजसी सा मिथ्यादृक् त्वेव तामसी" इति च ॥३१॥ ३२॥ "वैष्णवो भक्तियोगो यस्तद्युक्ता सात्त्विकी धृतिः" इति च । विहितविषयैवेत्यव्यभिचारिणी ॥३३॥ ३४॥ "स्वप्नं भयम्" इत्यादि सर्वनिषिद्धोपलक्षणम् । "तत्तत् सात्त्विकमेव स्याद् यद्यद् वृद्धाः प्रचक्षते । निन्दन्ति तामसं तत्तद् राजसं तदुपेक्षितम्" इति भागवते । "महात्मानस्तु

विषयेन्द्रियसंयोगाद् यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८
यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत् तामसमुदाहृतम् ॥ ३९
न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥ ४०

मां पार्थ", "अभयं सत्त्वसंशुद्धिः" इत्यादिना वृद्धाश्चोक्ताः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ "विष्णोः प्रसादात् स्वमनःप्रसादात् सात्त्विकं सुखम्" इति पाद्मे ॥ ३७-३९ ॥

सत्त्वं जीवजातम् । मुक्तानां गुणातीतत्वात् "पृथिव्यां दिवि देवेषु च" इति विशेषः ।

"यथेष्टं सञ्चरन्तोऽपि मुक्ता भूम्यादिगा नतु । ग्रामस्था अपि न ग्राम्या वैलक्षण्याद्धि सज्जनाः । नराधमास्तामसेषु सात्त्विकास्तत्र राजसाः । दैत्यभृत्या महादैत्या मुख्यतामसतामसाः । राजसास्तु नरास्तत्र विप्रा राजससात्त्विकाः । तत्रस्थशुद्धसत्त्वास्तु परहंसाः प्रकीर्तिताः । हंसो बहूदः कुटिजो वनस्थो नैष्ठिको गृही । क्रमाद् रजोधिका बाह्यं कर्मैषामधिकं यतः । धर्माः परमहंसानां ब्राह्मा एव शमादिकाः । देवादेः कर्मबाहुल्यं न लिङ्गं रजसः क्वचित् । नहि विष्णोश्चलेत् तेषां मनः कर्मकृतावपि । अन्येषां चलचित्तत्वात् प्रायः स्यात् कर्म राजसम् । यदि तत् स्मारकं विष्णोर्विद्यात् सात्त्विकमेव तु । धर्मार्थहिंसनाऽग्निश्च विशेषो ब्रह्मचारिणः । पैतृकं चापि यतितो दारास्तु गृहिणस्ततः । असर्गो ग्राम्यसन्त्यागः पश्वहिंसा गृहस्थतः । वनस्थस्य विशेषोऽयं सर्वेषामितरत् समम्" इति च । "सात्त्विकाः स्वल्परजसः क्षत्रियाः सत्त्वराजसाः । वैश्याः शूद्रा अतिस्वल्पसत्त्वाधिक्येन तामसाः । येतु भागवता वर्णास्तेषां भेदोऽयमीरितः । सत्त्वाधिकः पुल्कसोऽपि यस्तु भागवतः सदा । त्रैविद्यमात्रा विष्णोर्ये सर्वाधिक्ये ससंशयाः । अन्याधिक्यं न मन्यन्ते श्रीशाद् राजसराजसाः । अज्ञा विष्णौ द्वेषहीनाः सर्वे राजसतामसाः । पितृगन्धर्वपूर्वाश्च मुनयो देवता इति । सात्त्विकास्त्रिविधास्तत्र श्रेष्ठा एवोत्तरोत्तराः । देवा इन्द्रो विरिञ्चाद्या इति त्रेधैव देवताः । क्रमोत्तराः शिवो वाणी ब्रह्मा चैवोत्तरोत्तराः । सत्त्वसत्त्वमहासत्त्वसूक्ष्मसत्त्वश्चतुर्मुखः । तस्माद् यावद् विमुक्तिः स्यान्मुक्तावेवं सुखक्रमः" इति च ।

विष्णौ किञ्चित्प्रीतियुक्तास्तामसमध्ये सात्त्विका नराधमा इत्यर्थः । राजसानां मध्ये सात्त्विका एव भागवतविप्रादयः । राजसस्थसात्त्विकेष्वेव शुद्धसात्त्विकाः किञ्चिद्रजोयुक्तसात्त्विकाः समरजोयुक्तसात्त्विकाः सत्त्वात् किञ्चिदूनतमोयुक्तसात्त्विका इति वर्णभेदः । सत्त्वप्रधानत्वादेतानारभ्योत्तरोत्तरं सर्वेऽपि मोक्षयोग्याः । "सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्" इत्यादेः ।

"सत्त्वाधिको मोक्षयोग्यो योग्योऽन्धतमसस्तथा । तमउत्तरो रजोभूयान् समो वा सृतिपात्रकः" इति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ "शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेवच ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३

कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचार्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४

विज्ञानमास्तिक्यं विप्रकर्म स्वभावजम्। एते गुणाः किञ्चिदूना विप्रात् क्षत्रिय एव च। अधिका वा ब्राह्मणेभ्यः केषुचिच्चक्रवर्तिषु। ऋषयस्त्वेव विज्ञेयाः कार्तवीर्यादयो नृपाः ॥४२॥ शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्। दानमीश्वरभावश्च क्षत्रियेऽन्ये गुणा अपि ॥४३॥ क्षत्रियोनब्रह्मगुणो वैश्यः कृष्यादिजीवनः। तत ऊनः शमाद्यैर्यः शुश्रूषुः शूद्र उच्यते। अधिकाश्चेद् गुणाः शूद्रे ब्राह्मणादिः स उच्यते। ब्राह्मणोऽप्यल्पगुणकः शूद्र एवेति कीर्तितः। नरोऽपि यो देवगुणो देवो ज्ञेयो नृतां गतः" इति च।
"स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य" इति वचनात् क्षत्रियादिष्वपि शमाद्यनुवृत्तिर्ज्ञायते। नहि शमादिकं विना तस्याभितोऽर्चनं भवति। सम्यक् शमादिभिरर्चनं ह्यभ्यर्चनम्। नच शमादीन् विना सिद्धिं विन्दति। "यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यम्" इत्युक्तत्वाच्च। "शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियनिग्रहः" इति भागवते। नच क्षत्रियादिभिरपि शौचतपःशमादिभिर्हीनैर्भाव्यमिति तत्तद्धर्मेषूच्यते। युक्ता ह्येतैः सर्वगुणैर्जनकतुलाधारादयः। अतो युद्धेऽपलायनमैश्वर्यं च क्षत्रियस्य विशेषगुणौ। तौ च, कृष्यादयः, जीवनार्थं शुश्रूषा, याजनं जीवनार्थं प्रतिग्रहश्चेत्येत एवान्येषां परधर्माः।

"शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं दानं च क्षत्रियेऽधिकाः। तद्धीना ब्राह्मणे तस्माद् वैश्ये शूद्रे ततोऽल्पकाः। अध्यापनं च शुश्रूषा जीवनार्थमृते सताम्। विप्रादिषु क्रमाज्ज्ञेयाः शूद्रस्याध्यापनं विना। तस्माच्छूद्रोऽल्पशुश्रूषुः स्वभावाज्जीवनं विना। एते नैसर्गिका भावाः स्याद् भावोऽन्योऽपि कुत्रचित्। बलाद् विरुद्धभावस्तु हेयः स्वाभिविकोऽपि यः। अनिसर्गोऽपिहि शुभो वर्धनीयः प्रयत्नतः। याजनैश्वर्यपूर्वास्तु नान्यैः कार्या [ः] शुभा अपि। अपलायनं च शूद्राणां ब्रह्मक्षत्रार्थमिष्यते" इति च। "प्रसह्य वित्ताहरणं शारीरो दण्ड एवच। अशिष्याणां शासनं च तथैवार्थविनाशनम्। एष ईश्वरभावः स्यान्न कार्यः क्षत्रियेतरैः। सर्वे विधर्मिणः शास्याः क्षत्रियैर्यत्नतः सदा। अङ्गाद्यहानिकृद् दण्डः शिष्येषु ब्राह्मणादिभिः। कार्यो देहेऽपि शिष्यश्च स्वामिना स्वेन वाऽर्पितः। पुत्रानुजादयः सर्वे शिष्या एव निसर्गतः। गुरवश्चैव मित्राणि सखिसब्रह्मचारिणः। सम्बन्धिनश्च सर्वेऽपि तत्तद्योग्यतयाऽखिलैः। शिक्षणीयेषु भावेषु शिक्षणीयाः प्रय-

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाऽप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९

नैष्कर्म्यसिद्धिं नैष्कर्म्यफलां योगसिद्धिम् ॥ ४९ ॥

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५०

यथा येनोपायेन सिद्धिं प्राप्तो ब्रह्माप्नोति तथा निबोध । या सिद्धिर्ज्ञानस्य परा निष्ठा ॥५०-५२॥

ततः । उन्मादे बन्धनाद्यैर्वा ताडनं न गुरोः क्वचित् । पापं चरन्तस्त्वन्येऽपि सर्वै-र्दृष्टिपथं गताः । शक्तितो वारणीयाः स्युर्देशकालानुसारतः । तदुत्तमविरोद्धारः सन्त्याज्या गुरवोऽपितु । यथाशक्त्यनुशास्यैव कालतोऽपि न चेच्छुभाः । विष्णौ परमभक्तस्तु न त्याज्यः शास्य एवच । शिक्षयंश्च गुरून् शिष्यो गुरुवन्नैव शिक्षयेत् । महान्तो नानुशास्याश्च विरुद्धाचरिता अपि । यदि च स्वाधिकानां ते विरोधं नैव कुर्वते" इत्यादि च । "आपत्सु विप्रः क्षात्रं तु विशां वा धर्ममाचरेत् । क्षात्रासिद्धौ न शूद्रस्तु विप्रक्षत्रिययोः क्वचित् । क्षत्रियो ब्राह्ममापत्सु तदापत्सु विशामपि । क्षत्रियो विप्रधर्मोऽपि नैवाभैक्षप्रतिग्रही । वैश्य आपत्सु शौद्रं तु धर्ममेकं नचापरम् । शूद्र आपत्सु विड्धर्मा तदापत्सु च कारुकः । शूद्रस्तु वैश्यधर्माऽपि नैव वेदाक्षरो भवेत् । अत्यापदि क्षत्रियोऽपि पादशुश्रूषणं विना । शौद्रधर्मं चरन् विप्रक्षत्रियेषु न दुष्यति । येषु कर्मसु याच्यः स्यात् स्वामिनाऽपि न याचिता । शौद्राण्यपि स्वधर्मत्वे क्षत्रिय-स्याऽपदो यदि । आत्मनश्चेद् बलाधिक्यं सानुबन्धादपि प्रभोः । धर्मार्थं सेवतोऽर्थार्थं विप्रधर्माधिकाद् वरः । प्रभुणा याच्यवृत्तिस्तु विशेषेणापि धर्मभाक् । बाह्वोर्बला-धिको यः स्यात् क्षत्रियो विद्ययाऽधिकः । विप्रो भागवतौ चैतौ सेशा लोकास्तयोरिमे" इत्यादि व्यासस्मृतौ ॥ ४४-४८ ॥

"नैष्कर्म्यसिद्धिम्" अनिष्टसर्वकर्मनाशाख्यसिद्धिम् ॥४९॥ वक्ष्यमाणप्रकारेण वर्तमानस्तदनन्तरं

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३

ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मणि भावो ब्रह्मभूयम् । ब्रह्मणि स्थितिः । सर्वदा तन्मनस्कतेत्यर्थः ॥५३-५५॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६

पुनरन्तरङ्गसाधनान्युक्त्वोपसंहरति— सर्वकर्माणीत्यादिना ॥ ५६-६० ॥

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७

नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तो भूत्वा ब्रह्माख्याया महालक्ष्म्याः सकाशं यथाऽऽप्नोति तथा निबोध। "मम योनिर्महद् ब्रह्म","ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्"इत्युक्तत्वात् ।"ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा"इत्युक्त्वा"मद्भक्तिं लभते पराम्" इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

"सर्वपापक्षयाद् देहं त्यक्त्वा देवान् क्रमाद् व्रजन् । प्राप्य लक्ष्मीं तत्प्रसादात् पुनः स्वृद्धा हरौ यदा । भक्तिस्तया पुनर्ज्ञाने स्वृद्धे विष्णुं प्रपद्यते। अपरोक्षदृशो विष्णोः शरीरेऽपि सतः पुरा । त्यक्तदेहादिकस्यापि यावद् विष्णुं प्रपद्यते। तावद् गुणा विवर्धन्ते स्थिताः स्युः प्राप्य केशवम्" इति महावराहे ॥५०-५२॥

"विमुच्य निर्ममः शान्तः" नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तो भूत्वा ब्रह्मणि भूयाय भवतीत्यर्थः ॥५३-५५॥ विहितानि सर्वकर्माण्यपि मद्व्यपाश्रयो भूत्वा सदा कुर्वाणः । नहि यथेष्टचरणे तात्पर्यमत्र । तथा सति विहिताकरणेऽपि समत्वात् "मामनुस्मर युद्ध्य च", "ततः स्वधर्मं कीर्तिं च" इत्यादि-प्रस्तुतविरोधः । अपिशब्दस्त्वेकमपि कर्मातदाश्रयेण न कार्यमित्यर्थे ॥५६॥ भगवत्संश्रितस्य त्रैविद्यस्य च मनसैव विशेष इत्याह—चेतसा सर्वकर्माणीति । स एव सर्वस्मात् परम इति भावोऽस्येति मत्परः । तत्र चित्तवृत्तिनिरोधोऽपि बुद्धियोगः प्रत्याहारादिः ॥५७॥५८॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि ।
अथ चेत् त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६०

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१

परोक्षवचनं तु द्रोणं प्रति भीमवचनवत् ॥६१–६५॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद् गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६

धर्मत्यागः फलत्यागः। कथमन्यथा युद्धविधिः? "यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते" इति चोक्तम् ॥ ६६-७८ ॥

पूर्णादोषमहाविष्णोर्गीतामाश्रित्य लेशतः ।
निरूपणं कृतं तेन प्रीयतां मे सदा विभुः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीताभाष्येऽष्टादशोऽध्यायः

समाप्तं चेदं भाष्यम्

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
नचाशुश्रूषवे वाच्यं नच मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८

नच तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता नच मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९

प्रकृतिरीश्वरेच्छा – "प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छानन्त कथ्यते" इतिवचनात् । एषा तु "प्रकृत्यैव च कर्माणि" इत्यादिष्वपि युज्यते । तस्या एव हि मुख्यतो नियोक्तृत्वं स्वभावकर्मादिभिर्बद्ध्वा ॥५९॥६०॥ तदेवाऽह—ईश्वरः सर्वभूतानामिति ।

"निश्चितार्थः स तु ज्ञेयो यत्राऽत्मैव परोक्षतः । उच्यते विष्णुना यद्वत् तद् ब्रह्मेत्यादि कथ्यते" इति शब्दनिर्णये । "मन्मनाः" इत्युपसंहाराच्च ॥६१॥

शाश्वतं स्थानं वैकुण्ठादि –

"श्रीरेव लोकरूपेण विष्णोस्तिष्ठति सर्वदा । अतो हि वैष्णवा लोका नित्यास्ते चेतना अपि" इत्याग्नेये । "न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च" इत्याद्युक्तं ॥६२॥६३॥

तत्त्वसारकथनं "द्वाविमौ पुरुषौ" इत्यत्रैवोपसंहृतम् । तत्त्वप्रशंसार्थमेव तद्बुद्धिप्रशंसा कृता । अत्रतु साधनसारोपसंहारः—सर्वगुह्यतममिति । "मन्मनाः" इत्यादेः पूर्वमेवोक्तत्वात् भूय इति । अर्थतस्त्वत्रापि विष्ण्वाधिक्यमेवोक्तं भवति ॥६४॥६५॥ अन्यसर्वधर्मान् परित्यज्येत्युक्तशेषत्वेन सर्वधर्मानिति वचनम् । "मामेकं शरणं व्रज" इत्यपि "मन्मनाः" इत्याद्युक्तनिगमनात्मना तद्व्याख्यानम् ।

"सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वं तत्र मनः सदा । सर्वाधिकप्रेमयुक्तं सर्वस्यात्र समर्पणम् । अखण्डा त्रिविधा पूजा तद्रत्यैव स्वभावतः । रक्षतीत्येव विश्वासस्तदीयोऽहमिति स्मृतिः । शरणागतिरेषा स्याद् विष्णौ मोक्षफलप्रदा" इति महाविष्णुपुराणे ।

अनादिजन्मकृतसर्वपापेभ्यः । अत्र प्राप्त्यभावात् । धर्मपरित्यागे पापपरित्यागस्य कैमुत्येनैव सिद्धत्वात् ॥६६॥ अतपस्कायैव न वाच्यम् । अशुश्रूषवे पुनश्चेति दोषाधिक्यमशुश्रूषोर्दर्शयितुं चशब्दः । एवमभक्ताय कदाऽपि न वाच्यम् । कदाचिदल्पतपसोऽल्पशुश्रूषोरपि भक्त्याधिक्ये वाच्यं भवतीति कदाचनेति विशेषः । अभक्ताच्च न वाच्यमसूयोरिति तत्रापि चशब्दः ।

"समुच्चये तथाऽऽधिक्ये न्यूनत्वे चः प्रयुज्यते" इति शब्दनिर्णये । "अभक्तादपि पापः स्यादसूयुर्दोषदृग् यतः" इति च पाद्मे ॥६७॥

"सोऽपि मुक्तः", "नच तस्मान्मनुष्येषु" इत्युक्तेश्च मुक्तानां महत् तारतम्यं ज्ञायते । "मनुष्येषु" इति विशेषणात् तत्रापि देवानामाधिक्यं च ।

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७०

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥ ७२

अर्जुन उवाच

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३

सञ्जय उवाच

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद् गुह्यमहं परम् ।
योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयतः स्वयम् ॥ ७५

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनःपुनः ॥ ७७

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८

इति श्रीभगवद्गीतायामष्टादशोऽध्यायः

"मुक्तिर्ज्ञात्वाऽपि विष्णुं स्याच्छास्त्रं श्रुत्वा ततोऽधिकम् । मुक्तौ सुखं तत् पठतस्ततोऽप्यधिकमिष्यते । व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचित् । ततोऽधिकं तु देवानां मुख्यव्याख्याकृतो यतः" इति च ॥६८—७२॥

" यथेच्छसि तथा कुरु " इत्याक्षेपपरिहाराय " करिष्ये वचनं तव " इत्यनुसरति भगवन्तम् । ॥७३-७८॥

नमस्ते वासुदेवाय प्रेयसां मे प्रियोत्तम ।
समस्तगुणसम्पूर्ण निर्दोषानन्ददायिने ॥

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं
बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-
र्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥

निःशेषदोषरहित कल्याणाखिलसद्गुण ।
भूतिस्वयम्भुशर्वादिवन्द्यं त्वां नौमि मे प्रियम् ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीभगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये
अष्टादशोऽध्यायः

समाप्तोऽयं तात्पर्यनिर्णयः

इति श्रीभगवद्गीताप्रस्थानम्

*

परिशिष्टम्

गीताभाष्यतात्पर्ययोः प्राचीनपाठः

[गीताभाष्यगीतातात्पर्ययोः प्राचीनकोशेषु श्रीहृषीकेशतीर्थादिभिर्निबद्धलिपिषु परिदृश्यमानः प्रतनः पाठोऽत्र मुद्रितः। तत्र प्रचलिताः पाठाः पूर्वत्र ग्रन्थे मुद्रिताः। ततः परमुपनिषत्प्रस्थानसूत्रप्रस्थानयोः प्राचीनपाठ एव ग्रन्थे मुद्रितः, पाठान्तराणि च टिप्पन्यां परिदर्शितानीत्यवगन्तव्यम्। यद्यपि हृषीकेशतीर्थीये गीताभाष्यं नोपलभ्यते। तेन चात्र साक्षादाचार्यपाठपरम्परा दुःसम्पादा। तथापीतरप्रतनतरपाठावलम्बेन यथासम्भवं यथोपलब्धि च प्राचीनपाठनिर्णयोऽत्राक्रियत। तत्सम्बद्धं च टिप्पन्यादिकमत्र संयोजितमिति विभावनीयम्।]

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
१	१२	'भारतं सारः'
	१४	'देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैरत्यरिच्यत भारतम्'
	१५	'नारायणो देवः'
	१७	'इत्यादि ब्रह्माण्डे'
	२०	'परमधर्मः'
२	२	'संसारक्लेशिनम्'
	१०	'स्वनुष्ठितात्। सर्वगुह्यतमम्'
	१४	'स्वधर्मेण भगवद्दा'
	२०	'पूर्वतरं कृतम्'
	२२	'दृढमिति। दैवी—'
	२५	'मव्ययम्। दर्शयामास पार्थाय'
	३२	'नाशयाम्यात्मभावस्थः। तेषामहम्—'
३	१	'सर्वोऽपि जानते'
	८	'ह्यास्तीकादि'
	१४	'प्रळयस्तथा'
	३०	'सर्वस्य भगवदधीनत्वम्'
	३०–३१	'सर्वगुणपरिपूर्णत्वम्'
४	२	'पुराणान्तरगतवाक्यान्यथा-'
	१०	'सान्द्रानन्दस्वरूपैव'
	२०	'समाचिन्तयत्'

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
	२३–२४	'महत् तात्पर्यम्'
	२५	'ततोऽतः। परो मात्रया-'
	२७	'स्वत एव वा'
	२९	'तस्मात् कुर्वेव कर्माणी—'
	३१	'इत्यादि च वाह्य'
५	२५	'इत्यादेः'
७	२६	'पौत्राः स्यालाः' (स्यते रूपमिति निरुक्तादिषु निर्वचनात् स्याल इति भवति)
१०	१९	'ईश्वरानित्यत्वस्याप्रस्तुत—'
	२१	'—विरुद्धं वदसि'
११	८	'भेदे देही'
	८	'बौद्धादिवत्'
	११	'सिद्धिरप्रमाणकस्येति'
	१४	'स्ववाक्येन सिद्ध्यति'
	१५	'नच केनचिदपौरु—'
	१७	'न जीवनाशम्'
	२२	'त एव हि शीतोष्ण—'
	२३	'स्वतः सुखदुःखादि सम्भवति'
	२५	'—विगमनामजन्म—'
	२७–२८	'नत्वेवाहं जातु नासमिति। यद्यप्येषा'
	२८	'प्राप्तं लोकोपकारार्थम्'

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
१२	२	'विषयविषयिसम्बन्धादन्यः'
	,,	'प्रवाहरूपत्वेनापि नित्यत्व—'
	४	'अत आत्मनो देहा—'
	१३	'तत् किमिति ? आह'
	२१	'अभावोऽपि नास्तीति'
	२७	'पदार्थमुत्पत्तेः'
	,,	'नास्तीति हि सर्वे—'
	२८	'किञ्चित् प्रमाणम्'
	३२	'इति च ब्रह्मतर्के'
१३	८–९	'नैमित्तिक इत्याह'
	१३	'किञ्चिदस्तीत्यत्र मानम्'
	१५	'तत्ख्यातिनिवारणम्'
	१८	'—प्यभ्रान्तसदिदमित्य—'
	२०–२१	'विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्चन प्रमिनन्ति व्रतं वाम्। यच्चिकेत सत्यमित् तन्नमोघं वसु स्पार्हमुत जेतोत दाता। कविर्मनीषी—'
	२५	'महावराहे'
	२७	'देहहान्यादिना नाशो विद्यत एव'
	३१	'येन ततम्'
१४	१	'न यत्र माया'
	४	'प्रवाळवैडूर्यमृणाळवर्चसाम्'
	७	'बहिरेव वेति'
	९	'प्रळये'
	१६–१७	'रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा। तदा विद्वान्'
	१९	'मानुषगन्धर्वा देवाः'
	,,	'कर्मदेवास्तत्स्वरूपाः'
	२३–२४	'मनोजवेष्वसमा बभूवुः। आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे। कामस्य यत्रा—'
	२४–२५	'माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रवेत्यादि'

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
१४	२९	'इत्यादिवाक्यविरोधः'
१५	१	'कुतस्तत् स्यात्'
	३–४	'प्रधानपुरुषाद्यन्यत्'
	८	'कापि हि ब्रह्मवैभवम्'
	२०	'सदृशत्वाद् वा'
	२६	'तदीयस्त्वमपि'
१६	५	'प्रकृष्टो भेदपञ्चकः'
	८	'नैवान्यस्य कुतश्चन'
	११	'—नामधेयेतिशब्दादीनां वैयर्थ्याच्चान्यथा'
	१८	'नासंवत्सरवासिने नाप्रवक्त्रे'
	२४	'स्याच्च। उपाधि—'
	,,	'पुनर्निषेध्य इति'
	२६	'—गतं दुःखं प्रति प्रति भुज्येतेत्येवमा—'
	३१	'इति सिद्धमेव'
१७	२०	'जीवरूपम्'
	२७	'इत्यादि परमश्रुतिः'
१८	१३–१४	'स्थाणुत्वेऽपि ऐक्षत'
	२०	'तत्प्रसादादवाप्नोषि'
	२१–२२	'निर्व्यळीकम्'
	२२	'येषां ममाहमिति न श्वसृ—'
	२३	'किमिहास्त्यलभ्यम्। ऋते—'
	२४	'आत्मन् लभन्ते। ऋते भवत्—'
	२५	'अत्राप्यङ्गीकार्यम्'
	२९	'जीवस्यापि सममित्याह'
१९	४	'को ह्यन्य इत्यादि'
	७	'न त्वत्समोऽस्ति इत्यादिषु'
	९	'सतामसि। विश्वस्मा—'
	१३	'प्रळयजवारि—'
	२०	'इत्यादिवचनात्'
	२२	'सर्वागममहातात्पर्यम्'
	२३–२४	'मानोक्तावदोषत्वं च'
	२६	'कर्म चेत्यादौ'
	३२	'पुनरुक्तं चान्यथा'

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
२०	१	'क्रतुर्विद्या' (प्राचीनकोशेषु क्रतुरित्येव पठ्यते । उपरि तु 'तनुर्विद्या' इति वक्ष्यति ।)
	२	'ऐश्वर्यवाचि'
	३	'स्वरूपत्वान्न'
	१३	'अचिन्त्योऽयमित्यादि'
	२३	'कथं कं घातयति'
	२६	'ईश्वरोऽहं मोहाय मृषैव दर्शयामि'
२१	४	'अथेति'
	११	'अयुक्तं युक्तमपि हि'
	२१	'मूलरूपे च'
	२९	'ध्रुव इति महावराहे'
	३०	'ननु नियमेन'
	३१	'सदातनं चोक्तम्'
२२	२२	'सागरं सागरोपमम्'
	२३	'नैतादृशं कश्चित्'
	२५	'सर्वस्य देहे'
२३	१	'अथ चेत् त्वं धर्म्यमिमम्'
	२०	'साङ्ख्ययोगशब्दार्थ उपादेयो वर्णनीयः'
	२२	'स्वर्गो मही च'
	,,	'शूरासो ये तनुत्यजः इति श्रुतेः'
२४	९	'अनर्थहेतुत्वस्याङ्गीकृतत्वात्'
	२१	'स्वर्गे भुक्त्वा'
२५	७	'कर्मवाचकवेदरताः'
	८-९	'मां विधत्तेऽभिधत्त इत्यादिभिः पारोक्ष्येण हि प्रायः'
	९	'गतिं तत्प्राप्तिं प्रति'
	१३-१४	'गृहमेधसौख्यम्'
	२०	'भोगैश्वर्यादिगत्यर्थक्रिया-'
	२१	'पातनीम्'
	२३	'पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वा'
	,,	'चाऽथर्वणी श्रुतिः'
	२४	'इति च भागवते'
	२५	'याथार्थ्येन ससंशयाः'
	२८	'विशेष एष तेषाम्'
	२९	'त आचार्याणाम्'
	३१	'नारायणीये'
२६	४	'अर्थ इव भवति'
	९	'सर्वे वेदाः । वेदोऽखि-'
	१०	'आत्मनस्तुष्टिरेवच'
	११	'धर्माधमत्वोक्तेः।'
	१६	'विजानतो ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य'
	२०	'इति । सत्त्वः साधु-'
	२१	'सन्तविष्णुस्मरणान्नित्य-'
	२३	'प्रळये'
	२४	,,
	२५	'साधकस्य तु'
	२७	'ज्ञानप्रसन्नश्च'
	२९	'प्रळयकाले'
	३१	'प्रळये'
२७	७	'नहि फलानि'
	८	'विपर्ययप्रय-'
	११	'इत्यादौ भागवते'
	१५	'अन्यथा फलाभावेऽपि'
	१८	'भक्तिमन्विच्छतः'
	,,	'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत, द्रष्टव्यः'
	२०	'लौकिकन्यायाच्च'
	२३	'योगस्थ इति । उपायस्थः'
	२६	'सलिलमासीत्'
	२७	'इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ।'
	३२	'इति हि पैङ्गिश्रुतिः'
२८	७	'मानुष्यादि जहाति'
	९	'न तस्य'
	१०	'-श्रुतिभ्यः'
	१४	'भवन्ति'
	,,	'स्त्रीभिर्वा यानैर्वा अस्मा'
	२१	'ज्ञानमपाश्रित्य'
	२३	'बिम्बैक्यं पश्यामः'

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
२८	२५	'नित्यताभिधानाच्च'
२९	३	'यथोदकम्, यथा नद्यः'
	७	'अतो नान्यत्'
	१०	'नित्योपाधिनिर्मिता-'
	,,	'कलयैव तु'
	११	'नारायणरामकल्पे'
	,,	'लौकिकवैलक्षण्ये'
	१२	'तथाहि-अशारी-'
	१३	'नोपजायन्त इत्यादिवचनात्'
	१४	'अनिष्यन्दाः'
	१७	'तदन्यस्य मुक्तिनिषेधात्' (अस्मिन् पाठे मुक्तिनिषेधादिति मुक्तित्वनिषेधादित्यर्थः। श्वेतगमनरहितस्य मुक्तिनिषेधादिति च)
	,,	'तत्र यान्ति'
	२०	'अतोऽनिष्टस्यैव वियोगः'
	२१	'इत्यादिभ्यः। विशेष-'
	२५	'परब्रह्म जनार्दन'
३०	९	'—लुळितात्'
	११	'एकत्वमित्युत'
	१२	'स एव भवति'
	१४	'मुक्तिविशेषोऽस्ति'
	२०	'इतरप्रयोगे'
	२४	'सती यदा वेदार्था-'
	२५	'समाधावचला ब्रह्मप्र-'
	२८	'-श्रुतिसाफल्यम्' (अस्मिन् पाठे श्रुतिः श्रवणम्। कृतं श्रवणं श्रुतमिति यावत्)
	३०	'इति पैङ्गिश्रुतौ'
३१	४	'प्रज्ञा यस्य'
	९	'तथैव हि'
	१४	'दर्शयिष्यन् लक्षणम्'
	१५	'किमर्थं प्रवृत्तिम्'
	१६	'अल्पाभिसन्धिप्रवृत्तयः'

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
	१९–२०	'विलक्षणाः। अत एव वैलक्षण्यादनाधिकारिकाणाम्'
	२७	'अनिषिद्धकामतैवातो ह्यकामत्वमि'
	२९–३०	'कादाचित्काऽपि'
	३१	'भवेत वा'
३२	४	'नान्यथा तु कदाचन'
	९	'उत्तरैस्त्रिभिः श्लोकैः'
	११	'इत्यभिधाने'
	१९	'उत्तरश्लोकैः'
	२२	'रस्ये च'
	२४	वाचकत्वाच्च'
३३	४	'मयि मनो युक्त्वा'
	१०	'सम्मोहसञ्ज्ञितम्'
	११	'स्मृतिनाशः'
	,,	'बुद्धिनाशः'
	१७	'विधेय आत्मा मनो यस्य।'
	२५	'दोषमाहोत्तरश्लोकाभ्याम्।'
	२८	'ज्ञातोऽप्यन्यथा स्मर्यते वाक्यार्थः। वाक्यार्थानाम्–'
	,,	'निर्णीतज्ञानमपि'
३४	११	'उक्तलक्षणम्'
	१४	'देहं तु देहोऽपीति श्लोकाभ्याम्'
	२२	'मुक्तिमाप्नोतीत्यर्थः'
	२३	'मन्निष्ठता बुद्धेरिति हि भागवते'
	२६	'सूर्यवदेव तु'
	२८	'समुच्यते'
३५	११	'कर्माणि। सत—'
	१३	'रुद्रपदम्'
	१९	'इति निन्दनात्'
	२२	'तथाह्युक्तम्–त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय। अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुजेति वाराहे'
	२६	'चक्षुर्वेदैस्तु'

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
३६	३	'तस्मिन् क्षणे'
	८	'बहुजन्मविपक्वेन'
	१२	'उपपद्येत'
	१३	'शब्द्यत इति भागवते। भगवन्तं परं ब्रह्म। परं ब्रह्म जनार्दन'
	१४	'यस्मात् क्षरमतीतोऽहम्। योऽसावती—'
	१६	'कुतोऽन्य इत्यादिभ्यः'
	१८	'सुवर्णज्योतीः'
	,,	'अन्तराकाशः'
	१९	'कथं च दहरत्वम्?'
	२१	'तमसः। सर्वतः—'
	,,	'विश्वतश्चक्षुरुतेत्यादि'
	२३	'पराऽस्य शक्तिः। यः—'
	२५	'कान्तिकान्तः'
	२९	'इत्यादिभ्यो ब्राह्मे।'
	३०	'तानि च सर्वाणि'
	३२	'स मा भग। न तस्य—'
३७	१	'परमाक्षर इति पैङ्गिखिले'
	३	'इत्यादिभ्यो ब्रह्मवैवर्ते'
	१२	'संसारधर्माः'
	१४	'ऋषयोऽपि तु'
	१५	'वदन्त्येव ह्यभक्तानां विमोहने'
३८	१०	'मता तत् तर्हि'
	१९	'प्रियव्रतादयो ज्ञानिन एव'
३९	३	'नैष्कर्म्यं निष्कर्मतया'
	७	'सर्वाणि भुक्तानि'
	९	'–फलकर्माणीत्यसमाप्तिः'
	१२–१३	'इति च। यदि च सादिः'
	१५	'निवृत्तमिह चोच्यते'
	१८	'न्यासमिति वक्ष्यमाण—'
	,,	'अन्तःकरणशुद्ध्या'
	१९	'ज्ञानमुक्तम्'
	२०	'गृहमेधसौख्यम्'
	२३	'भगवत्तोषार्थश्च'
	२६	'भगवतस्तोषः'
	२७–२८	'हरितोषणः'
४०	७	'न्यासादिविधानात्'
	१६	'एतान्यपितु इति च'
	,,	'याजुका स्यात्'
४१	३	'विवक्षायां चक्र—'
	४	'सामान्यमात्रेणेदानीम्'
	७	'इति स्मृतेश्च।'
	१४	'कर्म चेत्यादेश्च'
	१६	'तेभ्यो ह्यभिव्यज्यते'
	२८	'वित्तदानं च'
४२	२	'इत्यादिरूपप्रपञ्चसहाभि—'
	३	'अस्वातन्त्र्येण कर्तुः'
	७–८	'जन्माद्यस्य यत इत्युक्ते'
	२१	'सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिं च'
	२४	'प्रयोगसिद्धम्'
	२८	'तृप्तिस्तत् कृतकृत्यता'
	३०	'इत्यभिधाने'
४३	४	'कालावच्छेदविषयः प्रसिद्धः'
	१०	'समो वाऽर्थो नास्ति'
	११	'दोषः। नचैदप—'
	२१	'प्राप्य वा'
	२१–२२	'तमेवं विद्वानित्यादि'
	२४	'किञ्चिदत्र हि'
	२८	'कार्यं कर्माऽश्रमोचितम्'
	२९	'अद्धा वा तुष्टिदम्'
४४	४	'उक्तज्ञाननियमम्'
४५	६	'इन्द्रियाद्यभिमानाद्धि विषयादि—'
	१३	'तदधीनस्वतन्त्रत्वम्'
	१५	'कर्तृत्वं विभागेन'
	२०	'पूर्त्यभावे तु सर्वेषाम्'
	२१	'नित्यकालं हरीच्छया'
	२३	'कर्म सर्वैस्तैः'
	२९	'सभारूपेण'
	३०	'पृष्टोऽव्यक्तिकृदेव वा'
४६	३	'भ्रान्तितो जीवे'

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
	१५	'नियमोऽपि निराकृतः'
	१८	'नानुतिष्ठति लोक इत्यतः'
	२७	'युद्धकर्मेत्यतः'
४७	१६	'अन्येषामदर्शनाय'
	१८	'कामेन जीवः'
	२४	'यद्यपीन्द्रादिपदं प्राप्तम्'
	२५–२६	'गर्भोल्पोऽपि हि'
	३०–३१	'ज्ञानेऽस्त्रैणैव हन्यते'
४८	१५	'इति हि श्रुतिः'
४९	१२	'महानात्मा वरस्ततः'
	१७	'नचेतरत्'
	२८	'तेषामेव च वार्ष्णेयः सेनामध्ये'
	२८–२९	'सङ्क्षेपेणायुयुत्सते'
५०	१९	'विमोहिकयाऽजात एव जात इव प्रतीयते वा'
	२४	'पृच्छसि पाण्डव'
	२७	'इत्यादिश्रुतेः ।'
	२७–२८	'मयाऽध्यक्षेणेत्यादिषु'
	२९–३०	'सम्बन्ध्याशङ्कां निवर्तयति'
५१	८	'परित्राणादि कार्यमिति'
	११	'चेष्टामस्य'
	३०	'वेदेषु वेतिहासेषु'
५२	६	'भगवांश्च'
	१४	'सात्त्विको हि ब्राह्मणः'
	१६	'क्रियाया वैलक्षण्यात्'
	१७	'क्रियाऽऽकृतिरित्यादि च'
	२०	'अत एव न माम्'
	,,	'कर्मफले स्पृहा ।'
	२६	'फलप्रदानरूपेण'
	२८–२९	'भजे हरिम्'
५३	६	'ज्ञात्वा कर्मकरणे'
	९	'दुर्ज्ञेयत्वमाह'
	१५	'निषिद्धम् । बन्धकत्वात्'
	२३	'कृत्स्नफलत्वात्'
	२६	'विष्णुभक्तिस्त्वनुगता'
	३१	'सर्वकर्मकर्तृत्वम्'

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
५४	७	'सरूपोऽस्मीति'
	१४	'द्वन्द्वातीतत्वमिति ? आह'
	२५	'क्रियावाची वा । प्रसिद्धश्च'
	२६	'कृत्स्नफलवत्त्वात्'
	२७	'अनिराश्रयः भगवदाश्रयः ।'
	२८	'ब्रह्मण्यर्पणम् । ब्रह्मणो हविः'
	२९	'तदधीनेत्यर्थः'
५५	१०	'यज्ञं प्रति यज्ञेन जुह्वतीति'
	१३	'इति'
	२३	'कुम्भकस्थान एव'
	२८	'तत्पूजात्वेनैवेन्द्रियादिसर्वसंयमम्'
५६	३	'यच्छेद् वाङ्मनसी इत्यादि'
	८	'सर्वयज्ञानामिति हि'
	२७	'शङ्कां वारयति'
	२८	'परं ब्रह्म'
	३१	'योगमातिष्ठेत्यादिपुनर्योग—'
५७	१५	'तृतीयोक्तमेव'
	,,	'इत्यादि सन्न्यासम्'
	१६	'इत्यादि कर्मयोगं च'
५७-५८-२०-१		'कृष्णः । यतः—'
५७	२१	'इत्यादि वक्ष्यमाणत्वात्'
५८	३	'अयं प्रश्नाशयः'
	२७	'तयोर्मध्ये च योग एव'
	२८	'वर्जनमेव न्यास–'
	३०–३१	'कुरुषु पाण्डववत्'
५९	१	'अग्निमुग्धो हैव'
	२	'धूम्रवर्त्मनाम्'
	११	'अन्यत् तत्फलमल्पत्वाद –'
	१३	'विना मोक्षम्'
	१५	'तथाचोक्तम्'
	२०	'कर्ममार्गे वा'
	२१	'ज्ञानिना कर्माण्यनु –'
	,,	'गृहस्थादीनां ज्ञातव्यः'
	३१	'केवलः कर्मत्यागः'
	३२	'तं विद्धीति'

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
६०	२	'आत्मभूतः स्वसमीपम्'
	,,	'यस्य सर्वे—'
	१०	'नियमोपचारत्व—'
	१७	'युक्त्ययुक्तिफलमाह'
	२०	'मुख्यो योगः'
	२४	'वर्तन्तेऽन्ये न स्वतन्त्राः'
	२५	'तत्त्ववित् ॥'
६१	७	'पित्रा दत्तम्'
	१०–११	'निवसतामप्याधिपत्या—'
	१२	'चेति स्वभावः'
	१७	'वर्षम्। पराऽस्य'
	२२	'इत्यादिशब्दानामपि'
	२४	'इत्यत्र मानम्। स्वप्रकाशत्वं च'
	२६	'प्रमाणगोचरम्। तत्प्रमाणाभावे परप्रका—'
	२७	'प्रमाभावादप्रका—'
	,,	'सिद्धिरप्यर्थापत्तितः'
	२८	'शब्देन स्वमितत्वानङ्गी—'
	२९	'किञ्चित् प्राकाश्यम्'
	३०	'—दोषत्वादुपरम्यते'
६३	४	'सोढुं सुकरम्'
	६	'उत्तरश्लोकैः'
	१०	'कामादिक्षयव्यक्त—'
	२२	'एवाऽयतात्मानः छिन्नद्वैधायतात्मानः। दीर्घमनसः'
	२३	'क्षीणपापा महज्ज्ञात्वा'
	२६	'सुलभं तेषाम्'
६४	४–५	'इत्यर्थः। नासाग्रे'
	५	'चक्षुर्निपातयेत्'
६५	७	'कर्तव्यमिति ? आह'
	१२	'सम्यक् तु समाधिः'
	१७	'योगारूढलक्षणमाह'
	२४	'कर्मेति करवन्मितेः'
६६	११	'यस्य भृत्यपदे न वर्तते'
	२३	'कूटमाकाशम्'
	३०	'वाक्यशेषाच्च।'
६७	६–७	'नियमाद्धरेरेव'
	७–८	'मानुषाणाम्'
	९	'पूजासाम्यम्'
	१२	'गरीयो यद्यदुत्तरम्'
	१४	'इति ब्रह्मतर्के'
	१५	'साऽपि समता'
	१६	'पूजादिं सम—'
	१८	'क्लेशस्थानं निरूप्य निरूप्य यो रक्षाम्'
	१९	'अरिर्वेधादिकृत्'
	२१	'कारी तु मध्यगः'
६८	२४	'आत्मनः भगवद्विषयम्'
६९	७	'एव तद्भूषुणेत्यर्थः'
	१४	'बुद्धेः कणत्वम्'
७०	६–७	'योगक्षेमवहोऽप्यहम्'
	१३	'कृतं स्वल्पं पापं भस्मी—
	२७	'मनसश्चञ्चलत्वात्'
	२८	'शक्या तु वैराग्याद् वा'
७२	५	'ध्यात्वाऽथ दृष्ट्वा च जन्म'
	२३	'ध्यायेदन्यदेवताः'
	२४–२५	'सुशुद्धधीरिति च दत्ता—
७४	४	'इति श्रुतेः'
	६	'चेति ह'
	८	'आभ्यामिदम्'
	१२	'सर्वकर्मा सर्वकामः'
	१५	'परतमो मतः'
७५	३	'स्वभावानां रसानां च'
	४	'स्वभावत्वे रसत्वे च'
	५	'इत्यादिशब्दैः। '
	,,	'रसादेरिति च। उपास—'
	९	'पार्षदा एव ध्येयः सः'
	१०	'किमतः परम्'
	११	'धर्मविरुद्धः कामोऽसावुपास्यः
	१२	'बलमिच्छताम्'
	१३–१४	'तथाहि श्रुतिः'

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
	१५–१६	'पुण्यमेवामुं गच्छति । ऋतम्—'
	१७	'स्यात् सम्प्रयोगगः'
	१८	'इत्यादि विरोधि'
	२२	'इतीश्वरनिवृत्त्यर्थः'
	३१–३२	'तपस्विसंस्थस्तपति'
७६	१४	'इत्यादौ व्यासयोगे'
	१९	'गुणेभ्यः परमिति'
	२१	'बलकामविवर्जितः'
	,,	'अराजसबलश्चैव'
	२७	'अन्यायत्ता चेतना या'
	२८	'मायां तु तरन्ति हि'
७७	५	'—स्तुतिगतिषु'
	२२	'मायया चाभिभूयते'
७८	२८	'इत्यादि वाक्यशेषे'
७९	७	'तच्चाब्रवीत्'
	८	'विमोहिता इति ।'
	१२–१३	'तच्चाऽह–आत्मनः प्रवृत्तिं चैव'
८०	८	'गुणलिङ्गानामानुश्रविक–'
	२१	'महामोहस्तामिस्रः क्रोध उच्यते'
	२५	'—त्वाशङ्कां निवारयति—साधिभूताधिदैवं मामिति'
८१	११	'परमक्षरं ब्रह्म । वेदादिशङ्का-व्यावृत्त्यर्थमेतत्'
	१८–१९	'अव्यक्तान्तर्भावे तस्याप्यन्य—'
	१९–२०	'मध्ये किञ्चित्'
	२१	'परमाक्षरं विष्णुरेव'
	२३	'प्रयुक्तेनाव्यक्तशब्देन'
	२५	'इत्युक्तादक्षरादपि'
८२	१	'परमे व्योमन्'
	३–४	'सर्वदेवानधिकृत्य पतिरित्य–'
	८	'ध्रुवं स्वर्गं कुतो नैश्रेयसं परम्'
	२४	'मद्भावं मद्वद् भावम् । निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्मकम्'
८३	५	'स्मरंस्त्यजतीति'
	८	'इति च स्कान्दे'
	१०	'इत्यन्तकालस्मरणो—'
	२३	'इति हि श्रुतिः । त्वं कविः सर्वे वेदानाम्'
	२४	'कर्तारम् । धाञ्—'
	२५	'केवलतत्काल—'
	२९	'नित्यहरिस्मृतेः'
८४	२	'इत्यादेश्च मोक्षधर्मे'
	१०	'मृतिकालकर्तव्यमाह'
	११	'वैराग्यसम्पूर्णानाम्'
	१५	'पुरुषं विशन्ते तेषाम्'
	२४–२५	'पद्लृ गतौ'
	३०	'अप्राकृतदेहम्'
८५	७	'नहि मूर्ध्नि प्राणस्थितेर्हृदि'
	,,	'—मारभ्य पुनरावृत्तिः'
	२६–२७	'प्रभवन्ति । प्रळीयन्ते'
	२८	'अहः श्वासो निमेष'
८६	२–३	'इति हि श्रुतिः'
	२०	'परमं साधनमाह'
८७	७	'तथाहि नारदीये'
	९	'इति युज्येत'
	१०	'इति हि ब्राह्मे'
	११	'मासाभिमानिन्योऽयनाभिमानिनी च पृथक्'
	१२	'परिवृतेन ह'
	२३	'ज्ञात्वाऽनुष्ठीय' (यद्यपि 'अनुष्ठीय' इति न भवति । किन्तु सर्वत्र प्राचीनकोशेषु तथैव पठ्यते)
	२५–२६	'सायुज्यं गच्छत्येतौ वै'
८८	१	'सोपाये चानुष्ठीय च'
	२१	'प्रत्यक्षः । प्रति हि सोऽक्षेष्वक्षवान् स भवति हि य एवम्'
८९	४	'न रुद्रो नेन्द्रो न देवाः'

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
८९	८	‘—साधनमुक्तम् । तज्ज्ञानाद्यमाह’
	१८-१९	‘नह्याकाशस्थितोऽपि वायुः’
	२६	‘इति च मोक्षधर्मे । सर्वभूतगुणैर्युक्तं दैवं त्वं ज्ञातु—’
९०	२	‘सृष्टिविलायनेषु’
	८	‘—कर्मण्यत्यन्तशक्तोऽपि’
	८-९	‘लोकमेतत् स्रक्ष्यत्सि पासीति गौतमखिलेषु’
	१९	‘कर्ता चाहमेवेत्यर्थः’
	२४	‘तर्हि कथं केचित् त्वामव—’
	,,	‘गतिरिति ? आह’
९१	१	‘लोकेऽस्मिन् देहबद्धम्’
	२	‘भूतान्तरात्मा विज्ञेयः सगुणः’
	३	‘भूतप्रळय—’
	१३	‘भगवद्द्वेषिभिराशितमामुष्मिकम्’
	१६	‘क्रूरानित्यादि’
	१८	‘नारायणं प्रभुम् । कथम्—’
	१९	‘—भक्ती ह यस्य’
	२२	‘तत्साम्यमापुरनु—’
	२३	‘—ज्ञापनार्थम्, स्वभक्तस्य’
	२५	‘—बलादेव च द्वेषिणः’
	२६	‘तदप्रस्तुतमुच्येत’
	२७	‘इति च वक्ष्यति’
	२९	‘गुरुद्वेषिणो गुरुत्वं भवतीत्याद्यनिष्टमापद्येत’
	३१	‘—चिद्देहो विदोषः’
९२	२	‘—पिता मह्यमित्यारभ्य’
	५	‘युक्तिमन्त्येव च बलवन्ति’
	६	‘वाक्ययोर्लोकानुकूलाननुकूलयोरनुकूलमेव’
	८	‘चित्तानिति । अतो न’
	१७	‘बहुधा तस्य’
	१९	‘बहवो बहुधा’
	२८	‘भगवान् पर इति च’

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
९३	७	‘सामवेदेषु वासिष्ठ—’
	८	‘पापमुक्तैरिति’
	२०	‘इति ह्यभिधानम्’
	२६	‘प्रळयकाले संहर्तृत्वात् प्रलयः’
	२७	‘प्रळय इत्युक्तः’
९४	१०	‘कामः कालेन’
	१५	‘इत्याद्यमसत्यमि—’
९५	५	‘इति च भारते’
	२०	‘अबुद्धिपूर्वाद् यो’
	२३	‘तर्हि साधुरेव’
९६	६	‘देवदेवांशादिष्वेव चैतत्’
	१०-११	‘—भक्तिर्वेतरेषाम् । शठमतिरूप—’
	१५	‘देवं सततं प्रपन्नः’
	,,	‘—भावेन नमाम्यजस्रम्’
	१८	‘परे स्वोऽनुभवो वि—’
	२५	‘पुन्देहस्थितिः’
	२७	‘कर्मभोगान्ततोऽपि वा’
९७	६	‘प्रीयमाणाय सन्तोषम्’
	११	‘प्रभव इति चोक्तम्’
	१५	‘इति चर्ग्वेदखिलेषु’
	१६	‘वाक्यशेषादेव ज्ञायते’
	१९	‘आदिश्च सर्वस्येत्य—’
	२६	‘परमात्मनिष्ठा’
९८	७	‘सर्वे पुराणेषूच्यन्ते’
	८	‘भवति । तच्चोक्तं गौतमखिलेषु’
	९	‘स्वायम्भुवं स्वारोचिषम्’
	१३	‘चोभयवाक्या—’
	१७	‘मत्त एवाभिजाता इति’
	३०	‘शक्तिरेव वेति च’
९९	११-१२	‘बृह बृंह वृद्धाविति च पठन्ति’
	२०	‘विविधभूतयो विभूतयः’
१००	१	‘संसार इति जनार्दनः’ (प्राचीनपाठे संसार इति सप्तमी)
	१३	‘विषु व्याप्तौ’
	,,	‘इति हि पठन्ति’

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
	१५	'तदिच्छुश्चापि भारत'
१०१	६	'इति च बाभ्रव्य—'
	२०	'निष्परीमाण एषः'
१०२	६	'जगत् सर्वम्'
	८	'तथाचाऽग्नेयीशाखायाम्'
	९	'वीति तमम् । स वै'
	१०	'यच्च किञ्च जगत्यस्मिन् दृश्यते'
	१६	'अनन्तग अनन्त'
	१८-१९	'पेरा श्रीश्च'
	२९-३०	'नानागुणैर्विष्णुर्नाना—'
१०३	३	'विष्ण्वादीनितु तत्स्वरूपाण्येव । अन्यानि तु तेजोंऽशयुक्तानि ।'
	५	'अंशयुतान्यजीवाः'
	६	'रामः कपिलयज्ञप्रमुखाः'
	७	'इति च गौतम'
	१०	'अंशत्वं च तत्राप्यव—'
	११-१२	'तत्क्रिया वक्ष्यमाणा दृष्टा'
	१७	'को हि मुच्येत'
	१९	'प्रयोजनम् । तावुभौ यदि न स्याताम्'
	२५	'देवेष्वभ्यधिको ब्रह्मा'
	२६	'गुणेष्वेवम्'
	२६-२७	'ज्ञानं यज्ञेषु'
	२७	'सुदर्शनश्चाऽयुधेषु वेदेष्वृग्वेद एवच'
१०४	२	'ध्यानं कर्तुं शक्यम'
	१३	'इति हि मोक्षधर्मे'
	१४	'इत्यादि चाभिधानम्'
	१५	'किं ज्ञातेन'
	२४-२५	'सर्वतोऽनन्तरूपमित्यादेः, द्रष्टुमिच्छामि—'
	२७	'विशेषनामा तत्रैव'
१०५	१३	'सर्वयज्ञादिभागहरत्वात्'
	२१	'नित्या एव विशेषाश्च'
	२८-२९	'भेदाभेदौ च तेनैव'
१०६	३	'सहस्रशब्दोऽनेकवाची'
	६	'महातात्पर्याच्च बाहुल्यम्'
	१७	'नैकत्वं नैव नानात्वम्'
	१७-१८	'एको मदन्यतोऽन्य—'
१०७	७	'इति चर्ग्वेदे'
	९	'यजुर्वेदे च'
	१२	'इति च बाभ्रव्य—'
	१४	'एकत्र त्वनन्ता—'
	१९	'रूपाण्यनन्तानीति चैकत्र'
	२०	'इति ह्यृग्वेदखिलेषु'
	२२	'इति च । कृष्णस्य'
१०८	५	'सोऽनन्तो नहि'
	२२	'इति च'
	२३	'बह्वङ्गत्वं च तेषाम्'
	२६	'ततं विश्वमित्याह'
१०९	५	'मातापित्रोरन्तरगः'
	५-६	'वारुणश्रुतेरेकेन रूपेण'
	१०-११	'इति हि वारुण—'
	१८	'पुष्कळाभिः'
	२५	'बहुदंष्ट्राकराळम्'
११०	५	'दंष्ट्राकराळानि'
	१४	,,
	२५	'प्रळये प्रजानाम्'
	२६	'तस्मिन्नेव मुहूर्ते'
	२७	'दशनान्तरेषु चूर्णितमपि'
१११	१०	'विष्णवित्येव सम्बोधना
	१८	'इति हि पठन्ति'
	२०	'इति हि मोक्षधर्मे'
	२१	'इति हि भागवते'
	२५	,, ,,
	२६	'रूपं हीयते'
११२	१	'सर्वे हि न भविष्यन्ति'
	११	'जयद्रथो विशेषेणोक्तः'
	२३	'जगद्धर्षणाद्धृषीकेशः'
	२४	'तन्नियन्तृत्वादेः'
	२५	'विशेषेणेशित्वं च'
	२८	'निहतान् निहतप्रायान्'

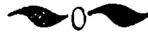
पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
११३	१	'मोक्षधर्मे सिद्धः'
११४	२६	'एष एव करोति'
११५	२०	'इति हि वैहायस—'
	२७	'द्रष्टुमशक्यः'
११७	६	'तदुपासनमपि हि मोक्ष—'
	१३	'वयुनानि वस्ते। तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयमिति च। अहं रुद्रेभिः—'
	१४	'इत्यारभ्य'
	२०	'जुष्ट ऋषिर्भवति'
११८	२	'इति च भागवते'
	१०	'एष वै विष्णुस्तार—'
	१२–१३	'पुराण इत्यादि। अरूपत्वादेस्तु गतिरुक्ता। पुरुषभेदश्च'
	२२	'त्वपलापकत्वादेवातिसाहसि–'
११९	५	'ये त्वित्यादि।'
	९	'इत्यारभ्य'
	१६	'इति ह्यृग्वेदखिलेषु'
	२२	'—सर्वसमबुद्धिसर्वभूतहित-करत्वादिसुष्ठ्वाचार—'
	२६	'तावता प्रयासेन'
	२७	'—संयमनाद्यूनभावे'
१२०	१३	'महत्परत्वम्'
	१४–१५	'महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति। परो हि देवः'
	१६	'इत्यादौ तु साह्वय—'
	२०	'व्यात्तजडाम्'
	२०	'मासान्महाभूतिम्'
	२६	'मदुपासकानां न कश्चित्'
	२८	'इति च मोक्षधर्मे'
१२१	७	'ज्ञानमात्रमेव विशिष्यते'
	१०	'इति तु स्तुतिः'
	१३	'इति च काषायण—'
	१५–१६	'त्याग एव चात्रोक्तः'
	१६	'इत्युच्येत'
	३०	'त्यागध्यानयुतात्'
१२२	१८	'तद्विषयं च धर्म्यम्'
	१९	'इति ह्यभिधानम्'
	२४–२५	'भगवति समर्पणरूपेण'
	२९	'इत्युच्यते बुधैः। नहि'
१२३	१६–१८	'इति शब्दनिर्णये ॥१७–१९॥ धर्मसाधनम्—'
	२३	'शरीरं तत् तत्क्षेत्रम्'
१२४	३	'ब्रह्मसूत्राणि शारीरकम्'
	९	'अमानित्वमडम्भित्व—'
	१२	'ज्ञात्वऽपि त्वात्मनोऽल्प–'
	२४	'न जीवस्य'
	२६	इति हि भागवते'
	२७	तत्प्राप्तेस्तन्निवारणार्थम्'
१२५	३	'–सक्तोऽभिष्वङ्गः। स्नेहः सक्तिः स एवातिसक्तोऽभिष्वङ्ग उच्यते इति ह्यभिधानम्'
	९	'शास्त्रज्ञानम्'
	१२	'ब्रह्मेति च। स च यः'
	१७	'वक्तव्यम्। सर्वक्षेत्रेष्विति'
	२२	'इत्येतेनैवानुमतिरनु—'
१२६	१६	'कार्याकार्या गुणास्तिस्रो यतस्त्वल्पोद्भवो जनौ'
	२१	'कश्चिन्नैवं वेत्तुम्'
	२७	'परमस्यैव'
१२७	३	'इति ह्यभिधानम्'
	६	'इति हि भागवते'
	१९	'विशेषहेतोरेवमुच्यत एव।'
	२१	'कार्यकरणसम्बन्धम'
	,,	'निवारणायाऽह'
	२२	'प्रकृतिस्थो हीत्यनुभवविरोधम्'
	२७	'भ्रान्तित्वप्रमाणम्'
	२८	'स्वस्याभ्रान्तत्वे'
	२९	'स्वभावोऽपि। स्वयम—'
	३१	'सिद्ध्यति। सुखदुःखादि-विषयम्'

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
१२८	५	'महत्परत्वम्'
	१३	'स्यादिति च न वाच्यम्'
	१५	'इति चोक्तम्'—बहवः'
	१६–१७	'वैशम्पायनः — नैतदिच्छन्ति'
	१७–१८	'योनिरुच्यते–इति च मोक्षधर्मे'
	२२–२३	'—प्यविद्यात्वमङ्गीकृतम् । तदयुक्त—'
	२४	'वदतस्तेषामुत्तरम्'
	२५–२६	'परम एवेत्याह'
	२७	'उपरो द्रष्टा'
१२९	१	'स्वप्नेन्द्रजालादिवत्'
	२	'माश्चोक्ता द्वितीये'
	६	'जीवस्यैतद्धृषयो वदन्ति'
	१०	'भृत्यश्चेति भवति । तथाह्या–'
	१२	'प्रातिविम्ब्यं च सादृश्यमेव'
	२१	'साङ्ख्ययोगास्तत्'
	२९	'मानुषाणामल्पप्रतिभान—'
	३०	'सम्यगुत्पद्यते चेति'
	३२	'विसृता नृषु'
१३०	३	'तं श्रुत्वा'
	४	'पश्यतीति । अन्यथा'
	८	'तदेव मानम'
	१७	'महद् ब्रह्मा'
	१८	'शिवः' सोऽहङ्कार इति'
	१९	'जीवाहङ्कृतिकृत्'
	२५–२६	'जन्मजयहेतोस्तथा'
	२८	'त्वेव धृतिर्मता'
१३१	५	'धर्मयुतमाह'
	८	'चाकर्तारं पश्यति'
	९	'चैवैतत् सोऽतो वा'
	११	विशेषा इति यस्मात्'
	१२	'कार्यमन्तगम्'
	२५–२६	'द्रव्यं कर्म कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति च स्वयं प्रकृत्य'

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
	२७	'इति स्कान्दे'
	३०	'चशब्दाच्चैतेनैवेति'
१३२	३	'तत एव विष्णोर्वि—'
	२१	'विष्ण्वाश्रयाणां तु'
	२५	'—चाकशीति । शरीर–'
१३३	१७	'श्रीर्भूर्दुर्गेति या भिन्ना'
	१९	'श्रीर्भूमिर्दुर्गा महती तु माया'
	,,	'जगतो बन्धकी च'
	२२	'वादिसिद्धत्वादेव'
१३४	३	'तथाच कूर्मपुराणे'
	६	'इत्यानभिम्लातश्रुतेः। मात्स्य–'
	७	'वाच्याऽपि प्रकृतिरेव'
१३५	२५	'सद्गुणप्रदा'
१३६	१२	'नचापि काङ्क्षेत्'
	२७	'तं चैव नित्य— '
१३७	६–७	'बद्धा वाऽपि तु मुक्ता वा न रमावत् प्रिया हरेः'
१३८	१५	'प्रवाळा विषयाः'
	१६	'तथाहि भाल्लवेय— '
	१७	'सत्त्वादयोऽवाचीनमूलम्'
	२०	'गुणालोळ'
	३०	'प्रवाळसदृशा मताः'
१३९	७	'स्थितिस्तथा'
	९	'इति हि भागवते'
	१४	'इति च मोक्षधर्मे'
१४०	८	'जित्वा च मघवन्'
	१६	'वीणायां गायन्तीति च श्रुतिः'
	१९	'इति श्रुतेः'
	२०	'उत्क्रामन्तमित्यादि । '
१४१	१०	'तथाहि सामवेदे'
१४२	११	'इति ह्यभिधानम्'
१४३	१२	'मूर्तं चैवामूर्तं च स्थितं च यच्च सच्च त्यं चेति च'
	१३–१४	'इति च प्राचीन—'
१४४	१०–११	'यास्यसीति तु इति हि साम–'
	२१	'परेभ्यो नच जायते'

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
	२३	'तत्त्ववादिषु कोपाच्च'
	,,	'अक्षानुमागमानां च'
	२४	'यस्मात् तेऽतोऽसुराः'
	२५	'यजन्तेऽनन्यदेवताः'
	२७	'शुभाशुभपथाधिकौ'
	,,	'गन्धर्वाद्यास्तदन्तरा'
१४५	१७	'वेदोज्झांस्तान्'
	,,	'इति च माधुच्छन्दस–'
	१८	'अन्यथा तु तामसा इत्ये–'
	२२	'ततो नित्यश्च'
	२३	'देवसर्गस्ततो हि यः'
१४६	१	'वेदो धर्ममूलम्। तद्विदां च स्मृतिशीले इति हि'
	२	'इति भागवते'
	१४	'डम्भाहङ्कार–'
	२१	'ज्ञायन्तेऽन्येऽन्य इति'
	२३	'तमोगानां च मोक्षिणाम्'
	२६	'दैवतोत्तमे'
१४७	५	'पक्ता भवन्ति'
	१०	'सममेव वा'
	१३	'यजन्तो ये'
	१५	'डम्भाहङ्कार—'
	१६	'सर्वदेहस्थान्'
१४८	१३	'इति ह्यभिधानम्'
	१५	'इति हि भाल्लवेय—'
	१६	'कथमन्यथा'
	१९	'सुखं तु दीर्घसुखदम्'
	२६–२७	'राजसं नरलोकगाः'
	२७	'निषिद्धकर्म कुर्युश्चेदीयुष्टे'
	२८	'स्वाभाविकी पुनः'
१४९	१३	'ओं तत्सदित्यादिना'
	२३	'विष्णौ प्रसिद्धत्वात्'
	२४	'अनोङ्कृतमासुरं कर्मेत्यादिश्रुतेः'
	२७	'—पूर्वकर्मण एव'
१५१	१९	'इति व्यासस्मृत्यादिविरोधः'
	२९	'स्वाध्यायोऽन्यानामुपवासादि—'
१५२	१३	'साङ्ख्यकृतान्ते'
	१६	'केवलमानसम्'
	१८	'इति शब्दतत्त्वे'
	२५	'फलानपेक्षयाऽव्यकरण— '
१५३	१	'स हि कर्तेत्युक्तम्'
	३	'पूर्वतनचेष्टाऽपि'
	२५–२६	'गुणश्च स्यात् सुकर्मजः'
	२९	'नात्रापि ह्यनवस्था'
१५४	१८	'चेष्टा ॥ १८ ॥ गुणसङ्ख्याने '
	२०	'सर्वजीवेभ्य एव यत्'
	२३	'साक्षान्मुक्तिकारणम्'
	३०	'इत्यस्य व्याख्यानं नाना— '
	३१	'मुक्तत्वादिरूपेण करणीयत्वात्'
१५५	२२	'पृथक् पृथगपि तामसानीति च'
	२३	'विरुद्धवादिषु समम्'
	२५	'मोक्षसाधनत्वस्याकरणे'
	२७	'ये तु सर्वाणीत्यस्मिन्'
	२९	'भगवदधीनत्वनिश्चया-देवान— '
१५६	२८	'इति हि भागवते'
१५७	९	'देवेषु वेति'
	१२	'विप्रा रजसि सात्त्विकाः'
	१३	'कुटिको वन—'
	१६–१७	'सात्त्विकमेव तत्'
	२७	'किञ्चित्प्रीति— '
	२९	'सत्त्वप्रधानत्वादेव तानारभ्यो— '
	३२	'पात्रक इति च'
१५८	९	'ब्रह्मकर्म स्वभावजम्'
	१४	'देवगुणो देवो ज्ञेयो नृतां गत इति ।'
	१५	'इति वचनाच्च क्षत्रिया— '
	१८	'इति हि भागवते'
	२२	'जीवनार्थमृते सदा,

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्राचीनपाठः
१५९	१४	'ब्रह्म प्राप्नोति'
	१९	'स्वोत्तमानां ते'
	२२	'विप्रधर्माऽपि'
	२७-२८	'बलेऽधिको यः'
१६०	१७	'ब्रह्माख्याया लक्ष्म्याः'
	२८	'चेतसैव विशेष इत्याह'
	२९	'प्रत्याहारादि'
१६१	२१-२२	'इति चोक्तम् ॥ ६६-७८ ॥ यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं बट् तद् दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत्। वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हि तेन प्रभौ॥ पूर्णा दोष—'
१६२	७	'इत्यादिवचनात्'
	१४	'इत्याद्युक्तं च।'
	१७	'अन्यधर्मान् सर्वान् परित्यज्येत्युक्तशेषत्वेनैव सर्व—'
१६४	८	'तृतीयमेष हि कृतो ग्रन्थोऽमुना केशवे'

किञ्चित् शोधनीयम्

[सूत्रप्रस्थाने १४४ तमे पत्रे पञ्चदश्यां पङ्क्तौ अनुव्याख्याने— "सुखादुतमः" इति मुद्रितमस्ति। तत्र "सुस्वादुतमः" इति पठनीयम्। एवं टिप्पन्यामपि]

---

* गीतायामाहत्य श्लोकाः ७०१ * त्रयोदशाध्यायीयप्रथमश्लोकाभावे ७००

धृतराष्ट्रवचनम्—१ श्लोकः

सञ्जयवचनम्—४१ श्लोकाः

अर्जुनवचनम्—८५ श्लोकाः । त्रयोदशाध्यायीयप्रथमश्लोकाभावे ८४

भगवद्वचनम्—५७४ ,,

---

१ यद्यपि पाणिनिनये क्षकारो नाक्षरान्तरम् । तथाऽपि पाणिनिनाऽक्षरसमाम्नायेऽनभिहितस्यापि वैदिकप्रसिद्धस्यात्र परिग्रहणात् तद्वदेव क्षकारस्याप्यागमेषु 'नृसिंहः क्षस्य देवता' इत्यक्षरत्वाभ्यनुज्ञानादत्र प्रत्येकं परिगणना कृता ।